

Ilustracja 1. Camaldoli (Toskania), *Sacro Eremo*, sztych, 1570. Wg P. Bossi, A. Cerrati, 1993, s. 62

Figure 1. Camaldoli (Toscany), *Sacro Eremo*, etching 1570. Based on P. Bossi and A. Cerrati, 1993, p. 62

Otrzymano:

29 października 2023 r.

Zaakceptowano:

26 listopada 2023 r.

MARIA BRYKOWSKA, prof. dr hab. inż. arch.

Wydział Architektury, Politechnika Warszawska

maria.brykowska@wp.pl; <https://orcid.org/0000-0002-5877-2017>

DOI: <https://doi.org/10.17388.WUT.2023.0004.ARCH>

Licencja/License CC BY-NC-ND 4.0 (creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0)

OGRODY W PUSTELNIACH ZAKONÓW KAMEDUŁÓW, KARTUZÓW I KARMELITÓW BOSYCH W XVII I XVIII WIEKU

CZĘŚĆ 1

WPROWADZENIE

Naukowe badania nad ogrodami w klasztorach na ziemiach polskich zapoczątkował Gerard Ciołek w Zakładzie Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej w 1938 roku i kontynuował na Politechnice Krakowskiej do 1966 roku, zbierając m.in. materiały do pracy obejmującej okres od X do XIX wieku¹. Niewielką ich część opublikował w 1954 roku, uwzględniając podział, według reguły zakonów, na ogrody w klasztorach wszystkich zakonów (benedyktyni, cystersi, zakony żebracze itd.) w tym i eremickich (kartuzi, kameduli)². Niniejszy artykuł poświęcony ogrodom w pustelniach stanowi kontynuację badań autorki nad nowożytnymi założeniami sakralnymi, m.in. pustelni³.

W 1997 roku Matthias Mülitzer przedstawił łącznie najważniejsze problemy założeń i architektury pustelni trzech zakonów — kartuzów, kamedułów i karmelitów bosych, uwzględniając zarówno ich pokrewne elementy reguły i programu, jak i różnice architektoniczno-przestrzenne⁴.

¹ G. Ciołek, *Założenia klasztorów ogrodów w Polsce od X do XIX wieku*, materiały zgromadzone zostały w latach 1938–1966, rkps/masz., Archiwum NID, „Teki Ciołka”. Jestem winna podziękowanie panu P. Mazurowi za udostępnienie rysunków i własnych badań zbioru.

² G. Ciołek, *Ogrody polskie*, PWN, Warszawa 1954, s. 14–16.

³ M. Brykowska, *Nowożytne zespoły sakralne 1. połowy wieku XVII w Polsce*, rozprawa doktorska na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej pod kierunkiem doc. dr A. Miłobędzkiego, 1966, Biblioteka WA PW. Zawiera ona pierwsze badania pustelni kamedulskich (Rytwiany, Warszawa-Bielany) i eremu w Czernej; część badań ukazała się w druku po dalszych studiach, m.in. we Włoszech: M. Brykowska, *Pustelnia Złotego Lasu*, [w:] *Sztuka około 1600*, PWN, Warszawa 1974, s. 225–246; M. Brykowska, *Pustelnia w Czernej*, BHS XVIII, 1981, nr 2, s. 156–178.

⁴ M. Mülitzer, *Eremitischer Klosterbau im Vergleich*, [w:] *The Mystical Tradition and the Cartusians*, vol. 13, *Analecta Cartusiana*, ed. J. Hogg, Salzburg 1997, b.s. Autorowi winna jestem podziękowanie za materiały do niniejszej pracy.

We wszystkich zakonach kontemplacyjnych w Europie, opierano się na tradycji z pierwszych wieków chrześcijaństwa, kiedy w III–V wieku na Wschodzie, na terenie Egiptu, Syrii i Palestyny, powstawały pustelnie w miejscach odosobnionych, na pustyni bądź w grotach (naturalnych i wykuwanych na zboczach). O duchowości, miejscach lokalizowania pojedynczych cel pierwszych eremitów (z czasem zgrupowanych wokół celi „mistrza”) wiadomo z literatury z epoki i późniejszych opracowań, wzbogaconych wynikami badań archeologicznych prowadzonych m.in. przez Uniwersytet Warszawski w Egipcie od 1986 roku⁵. Pustelnie łączyła przede wszystkim lokalizacja w miejscach odosobnionych, w górach, w otoczeniu lasów. W granicach klauzury — zabudowa klasztorna wyróżniała się lokalizacją świątyni w centrum (laura), w otoczeniu ogrodów. Mnisi w pustelniach wspólnie uczestniczyli w Eucharystii, modlitwie chórowej i w pracach w ogrodzie oraz indywidualnie poświęcali czas na modlitwę, medytację i studia — w ciszy i samotności w oddzielnych celach z ogródkami.

W Polsce, szczególnie po ukazaniu się w druku w latach 60. XX wieku prac nt. historii Kościoła — w tym działalności zakonów, pod redakcją Jerzego Kłoczowskiego, pojawiły się opracowania monograficzne pustelni — m.in. architektury Kartuzji pod Gdańskiem, pustelni kamedułów na Bielanach krakowskich i warszawskich oraz w Wigrach⁶. Publikacje uwzględniały reguły/konstytucje zakonu, problem lokalizacji, programu, architektury i rozplanowania pustelni w tym ogrodów, ale nie popartych szerszymi badaniami.

Tematyka ogrodów w eremach pojawiła się w opracowaniach ogólnych nt. historii ogrodów, np. w II wydaniu książki Gerarda Ciołka, rozszerzonej przez Janusza Bogdanowskiego, w książce Longina Majdeckiego oraz w nielicznych, nowszych monografiach⁷. Stosowana była metoda badań ogrodów klasztornych według Gerarda Ciołka; polegała ona (jak w przypadku badań ogrodów historycznych w rezydencjach) na wykonaniu analizy wcześniejszych badań i publikacji, na badaniach historycznych — źródła archiwalnych (w tym kartografii i ikonografii) i na analizie ogrodów jako dzieła sztuki. Opracowanie wniosków było możliwe po wykonaniu pomiarów stanu istniejącego (geodezyjnego i architektonicznego części klauzury i przylegającego obszaru) oraz badań

⁵ Po 1986 roku badania w Egipcie kontynuował Tomasz Górecki (brat autorki), który odkrył 2 eremy pustelników koptyjskich w dawnych grobowcach faraonów w Sheikh Abd el-Gurna (Zachodnie Teby) — cele z kaplicami i wystrojem, 2 Księgi koptyjskie i fragmenty sprzętów z IV–VII wieku pozwalające odtworzyć życie pierwszych anachoretów. Por.: T. Górecki, *Archeological Research in the Hermitage in Tomb 1152 in Sheikh Abd el-Gurna (West Thebes)*, „Polish Archeology in the Mediterranean”, 2008, vol. 20, s. 225–236; M. Mülitzer, *Eremitischer Klosterbau...*, op. cit., b.s.; J. Kłoczowski, *Od pustelni do wspólnoty*, Czytelnik, Warszawa 1987; K. Biskup, ks., *Istotne elementy duchowości pustelniczej w pierwszych wiekach chrześcijaństwa*, „Łódzkie Studia Teologiczne”, 2018, nr 27 (3), s. 212–228.

⁶ J. Kłoczowski, *Zakony na ziemiach polskich w wiekach średnich*, [w:] *Kościół w Polsce*. T. 1, *Średniowiecze*, Kraków 1968, s. 375–584; tenże, *Zakony męskie w Polsce w XVI–XVIII wieku*, [w:] *Kościół w Polsce*. T. 2, *Wiek XVI–XVIII*, Kraków 1969.

⁷ G. Ciołek, *Ogrody polskie*, Arkady, Warszawa 1978 (wznowienie przygotował i uzupełniające materiały napisał J. Bogdanowski); L. Majdecki, *Historia ogrodów*, T. I, *Od Starożytności do Baroku* (wyd. I, Warszawa 1978), zmiany i uzupełnienia A. Majdecka-Strzeżek, PWN, Warszawa 2007.

stratygraficznych w terenie — założenia i architektury (tj. faz budowy — od analizy pierwotnej topografii terenu) oraz funkcji i formy zachowanych ogrodów, bądź ich reliktów⁸. Niezwykłą pomocą w badaniach ogrodów służyła księga pt. *Tezaurus sztuki ogrodowej*, w której autorzy Marek Siewniak i Anna Mitkowska przy pomocy haseł wprowadzili w obieg naukowy, jednolite pojęcia i nazewnictwo elementów historycznych ogrodów, w zakresie funkcji, formy, treści ideowych, kompozycji i lokalizacji w zespole architektonicznym⁹.

W ostatnich latach wzrosło zainteresowanie ogrodami klasztorными w miastach i wybranych zakonów, jak np. cystersów. Pojawiły się też opracowania poświęcone *sacrum* w ogrodach klasztorных, w tym w pustelniach — wyrażane zarówno przez symbole i treści, jak i formy zieleni oraz ogrodu, uporządkowanego i szczęśliwego, utożsamianego z chrześcijańskim wyobrażeniem Raju. Jednocześnie zwrócono uwagę na problem percepcji ogrodu przez każdego użytkownika¹⁰. Badaniami objęto też wartość zabytkową ogrodów i *sacrum* krajobrazu¹¹.

Tematem niniejszej pracy są dzieje ogrodów nowożytnych uwzględnianych już na etapie projektu założenia architektoniczno-przestrzennego w pustelniach kamedułów, kartuzów i karmelitów bosych. Podstawą opracowania były publikowane źródła pisane, kartografia i ikonografia oraz studia nad dziejami i topografią poszczególnych eremów. W przypadku prezentowanych ogrodów w pustelniach, przeprowadzenie pełnych badań łącznie z założeniami architektoniczno-przestrzennymi w terenie nie było możliwe, przede wszystkim ze względu na dużą ich liczbę, bądź na obowiązującą klauzurę, ewentualnie zniszczenia w okresie po zniesieniu klasztorów od końca XVIII wieku i w XIX wieku.

⁸ M. Brykowska, *Metody pomiarów i badań zabytków architektury*, Oficyna Wydawnicza PW, Warszawa 2003; M. Brykowska, *Twórczość architekta Gerarda Ciołka w okresie pracy w Zakładzie Architektury Polskiej na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej oraz jego metoda badań zabytkowych ogrodów*, „Studia do dziejów architektury i urbanistyki”, t. 4, red. M. Rozbicka, Oficyna Wydawnicza PW, Warszawa 2022, s. 62–119

⁹ M. Siewniak, A. Mitkowska, *Tezaurus sztuki ogrodowej*, Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa 1998.

¹⁰ T. Baumgartner, *Die Gärten der Kartause*, [w:] *Kartause Maurerbuch*, „Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege”, 1999, LIII, z. 2/3/4, s. 555–570; M. Szafrńska, *Człowiek w renesansowym ogrodzie*, wyd. Miniatura, Kraków 2011; *Architektura w służbie duchowości pustyni*, 2014, <https://pustyniakarmelu.blogspot.com/search/label/Duchowo%C5%9B%C4%87%20pustyni> [dostęp: 11.11.2022]; Z. Myczkowski, [nt. ogrodów na Bielanych krakowskich i w Rytwianach], [w:] *400 lat Pustelni Złotego Lasu w Rytwianach, 1617–2017*, red. ks. W. Kowalewski, K. Curyło, B. Jelonek, Rytwiany 2017, s. 76–78; M. Paknys, *Pažaislio kamaldulio sodai*, „Acta Academiae Artium Vilnensis”, 2018, t. 88–89, s. 69–75 (*Streszczenie* 8 ss.) [https://www.lkti.lt/uploads/Leidiniai/2020/Pazaislio%20eremas%20kamalduliu%20vienuolyno%20istorija%20\(ivadas\).pdf](https://www.lkti.lt/uploads/Leidiniai/2020/Pazaislio%20eremas%20kamalduliu%20vienuolyno%20istorija%20(ivadas).pdf) [dostęp: 21.10.2022]; J.R. Herman, *Klostergärten aus Sicht von Botanik und Kulturgeschichte*, [w:] *Jahrbuch Nassanischen Verein Naturkunde*, 142, Wiesbaden 2021, s. 29–55; M. Milecka, S. Malawski, *Ogrody klasztorne w krajobrazie historycznym Lublina*, Lublin 2022, s. 2–62; M. Brykowska, *Erem w Pożajściu. Barokowy, architektoniczny zespół sakralny w ogrodach*, 2023 [w druku: „Barok” — UW].

¹¹ A. Mitkowska, *Rozważania o wartościowaniu ogrodów*, [w:] *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*, red. B. Szmygin, Lublin 2012, s. 121–134; J. Królikowski, *Sakralne widzenie krajobrazu*, „Sacrum w krajobrazie”, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego Nr 17, Komisja Krajobrazu Kulturowego, Sosnowiec 2012, s. 41–46. Z. Myczkowski, *Krajobraz kulturowy — fenomen integracji dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego*, „Wiadomości Konserwatorskie”, 2018, nr 56, SKZ, red. K. Kuśnierz, Warszawa–Kraków, s. 70–87.

Najważniejsze rozważania obejmowały okres XVII–XVIII wieku, z tego względu, że powstały wówczas najbardziej interesujące rozwiązania ogrodów, a ponadto zachowała się ich dokumentacja — głównie w inwentarzach, rycinach i obrazach z epoki. Uwzględniono przede wszystkim ogrody zrealizowane zgodnie z regułą na ziemiach Rzeczypospolitej i wybrane przykłady z Europy, w obrębie ogrodzonej klauzury (*sacrum*). Podano analizie zespoły znane autorce z autopsji bądź z opublikowanych dzieł pustelni, w zakresie konfiguracji terenu, układu wodnego, programu i stref klauzury, układu architektoniczno-funkcjonalnego i kompozycji oraz najbliższego otoczenia (zalesienie, łąki, aleje dojazdowe, folwark itp.)¹².

Wyniki badań przedstawione zostały w kolejności zakładania klasztorów pustelniczych: kamedułów, kartuzów i karmelitów bosych. Uwzględniono ich indywidualne cechy, w zakresie lokalizacji i rozplanowania zgodnie z regułą, a przede wszystkim rozmieszczenia ogrodów w zespole architektonicznym — ich funkcje, formy i roślinność oraz wartości jako dzieła sztuki. Ogrody projektowane równocześnie z całym założeniem, rozmierzali i uprawiali przede wszystkim sami zakonnicy korzystając z podręczników i opracowań, jak np. Jana Stanki (1472), Piotra Krescentyna (tłumaczone przez Andrzeja Trzycieskiego — 1540) czy późniejszych¹³.

Ostatnia część, została poświęcona tematowi *sacrum* w ogrodach eremickich — obecnego w przestrzeni, formach i znakach symboli; uwzględniono znaczenie ogrodów w życiu eremitów oraz dla ładu przestrzennego i kompozycji zespołu sakralnego z kościołem w centrum jako miejscem celebracji *Eucharystii*¹⁴.

Ze względu na duży materiał, całość pracy została podzielona na dwie części: 1. Ogrody w pustelniach kamedułów, która ukaże się w niniejszym tomie „Studiów”, oraz część 2. poświęcona ogrodom w kartuzjach i pustelniach karmelitów bosych, a także wspólnej problematyce *sacrum* w ogrodach eremickich, podsumowanych łącznie (druk w kolejnym tomie „Studiów”).

OGRODY W PUSTELNIACH KONGREGACJI KAMEDUŁÓW PUSTELNIKÓW GÓRY KORONNEJ

CAMALDOLI I SACRO EREMO

Początki i dzieje zakonów kontemplacyjnych zostały wielokrotnie publikowane, a mimo to warto je przypomnieć w skrócie. W Europie, kontynuatorem praktyki eremitów na wschodzie był św. Benedykt z Nursji, który początkowo jako pustelnik mieszkał w grocie koło Subiaco, a później około 529 roku założył zakon benedyktynów z klasztorem na

¹² Pustelnie przedstawiono chronologicznie, a ogrody były analizowane według metody G. Ciołka, kontynuowanej bądź poszerzonej przez autorkę i innych badaczy (por. przypis 9, 10, 11).

¹³ G. Ciołek, *Ogrody polskie...*, op. cit., s. 22; A. Paczuska, *Zielnik klasztorny. Sekrety Bożej apteki*, www.zielnik-klasztorny-anna-paczuska.pdf [dostęp: 10.09.2019]; M. Paknys, *Pažaislio kamaldulio sodai...*, op. cit.

¹⁴ W.J. Pałęcki, MSF, *Stużba Boża kamedułów polskich...*, Wyd. KUL, Lublin 2012, s. 95, 98, 100–101, 119; A. Zachariasz, *Sacrum i ogród — wzniosłość i genius loci*, „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego”, nr 22, Sosnowiec 2013, s. 113–127; I. Myszka-Stąpór, *Elementy ogrodowe. Ich forma, funkcja i znaczenie*, monografia, „Sztuka ogrodu, sztuka krajobrazu”, 2014, nr 3; N. Mojżyn, *Rajski ogród jako topos szczęścia w chrześcijaństwie komunikacji kulturowej*, „Kultura–media–teologia”, 2018, nr 34, s. 39–61.

Monte Cassino. Program klasztoru zakonu z ogrodami znany dopiero z planu w **St. Gallen** (około 820 roku) przewidywał *w obrębie murów wszystko co niezbędne, wodę, młyn i ogród* — w tym — wirydarz, ogród ziołowy, warzywniak, sad, domek ogrodnika i zieleni na cmentarzu¹⁵.

Do klasztoru benedyktynów w Classe wstąpił św. Romuald z Rawenny, który następnie po pobycie w Cuixa i w pustelni obok klasztoru, w Pirenejach, ostatecznie osiadł w **Camaldoli koło Arezzo** w górach Apeninach. Tam wzorując się na pismach i praktyce świętych pustelników na Wschodzie, założył w 1012 roku (1023) poza klasztorem cenobitów w **Fontebono**, w odległości 3 km i powyżej 400 m, w otoczeniu lasu — zespół **Sacro Eremo**. Początkowo zakonnicy zamieszkali w pięciu oddzielnych, drewnianych celach z ogródkami i żyli w odosobnieniu według surowej reguły, poświęcając się modlitwie, kontemplacji i pracy w milczeniu. Od 1027 roku uczestniczyli we wspólnych modlitwach w oratorium pw. S. Salvatore. W 1080 roku Klemens II po spisania przez o. Rudolfa I pierwszych konstytucji, zatwierdził Kongregację Kamedułów Zakonu św. Benedykta¹⁶.

Zespół Sacro Eremo stopniowo był rozbudowywany: budynki drewniane wymieniano na murowane, jednonawowy kościół konsekrowany w 1220 roku kończony był do XVI wieku z kapitułarzem i zakrystią oraz z biblioteką nad celą św. Romualda z ogródkiem. Ogród eremitorium, w 1570 roku z czterema rzędami 18 domków pustelniczych z oratoriami i ogródkami, rozdzielały trawiaste aleje [il. 1]. Eremici, jak anachoreci na wschodzie uprawiali ogródek na użytek własny (na początku sami przyrządzając sobie jedzenie). Uświęcona przestrzeń — miejsce kontemplacji i modlitwy, z czasem z placem przed kościołem, z kuchnią z refektarzem w sąsiedztwie kapitułarza i *foresterium* przy bibliotece na przeciwko, otoczono w 1631 roku nowym murem z bramą¹⁷.

Według obowiązującej od XI wieku Reguły św. Benedykta i Konstytucji Kamedułów i tradycji, budowano liczne klasztory we Włoszech w dwóch zespołach — klasztor dla benedyktynów-cenobitów i erem dla kamedułów-pustelników. Do części eremickiej przechodzili mnisi na własne żądanie. Początkowo korzystano ze wspólnego folwarku, *foresterii* i użytkowych ogrodów położonych jak w Camaldoli przy klasztorze benedyktynów w Fontebono. Znana jest rola zakonu benedyktynów w zakładaniu przez różne późniejsze zakony ogrodów w klasztorach. Uwzględniano przy tym ich rozmieszczenie w zależności od ukształtowania i nasłonecznienia terenu, ich rodzaju, formy i roślinności

¹⁵ O św. Benedykcie za: https://pl.wikipedia.org/wiki/Benedykt_z_Nursji [dostęp: 27.09.2019]; cytat według konstytucji z 1085 roku, za: M. Milecka, *Średniowieczne dziedzictwo sztuki ogrodowej klasztorów europejskich*, „Hereditas Monasteriorum”, 2012, nr 1, s. 31–56.

¹⁶ P. Bossi, A. Ceratti, *Eremi Camaldolesi in Italia. Luoghi, Architettura, Spiritualità*, ed. Vita e Pensiero, Milano 1993, s. 22–29; *La Riserta naturale biogenetica di camaldoli 1012–2012. Mille anni de rapporto uomo — foresta*, red. A. Bottecci, Camaldoli, „Millenario 1012–2012”, s. 17–18; R. Witkowski, *Duchowość kamedułów kongregacji Monte Corona. Wprowadzenie do problematyki*, [w:] *Kameduli w Warszawie...*, op. cit., s. 13; M. Mülitzer, *Eremitischer Klosterbau...*, op. cit., s. 5, 10–11 (autor przedstawił rekonstrukcję pierwszych budowli eremickich, m.in. typ laury w Palestynie i klasztor w Atos oraz celę z ogródkiem w Egipcie).

¹⁷ S. Frigerio, U. Cartoni, M. Ferrari, *Camaldoli. Note storiche spirituali artistiche*, ed. Camaldoli, 2013; Tablica z 1631 roku wmurowana przy bramie poświadcza założenie eremu w 1012 roku — por.: P. Bossi, A. Ceratti, *Eremi Camaldolesi...*, op. cit., s. 35–43; *La Riserta naturale...*, op. cit., s. 17–18.

oraz od położenia względem funkcji budowli, co potwierdza ww. plan sytuacyjny klasztoru zakonu w St. Gallen¹⁸.

W Camaldoli, w Sacro Eremo przebywał jakiś czas kameduła bł. Paweł Giustiniani, który w 1520 roku udał się kolejno do trzech pustelni (z grotami) z myślą o trwałym odnowieniu życia kamedułów-eremitów. W rezultacie, w oparciu o własne szkice Sacro Eremo i tekst *Regola della vita Eremitica* założył on nowy, surowszy zakon kamedułów zatwierdzony w 1525 roku przez Klemensa VII.

PIERWSZE PUSTELNIE KONGREGACJI KAMEDUŁÓW PUSTELNIKÓW GÓRY KORONNEJ

Dwa lata po śmierci Giustinianiego w 1530 roku zaczęto budować według nowej reguły pierwszy erem, z fundacji szlachcica Galeazza Garibaldiego na górze **Monte Corona** koło Perugii. Dał on początek Kongregacji Kamedułów Pustelników Monte Corona, do której należały pustelnie podlegające jednej władzy generalnej zakonu z siedzibą we Włoszech (Monte Corona), bez podziału na prowincje, tylko na 5 nacji: Ecclesiastica, Lombardo-Veneta, Napoletana, Polacca i Germano-Ungarica¹⁹.

Według nowej konstytucji, w Monte Corona kontynuowano tradycyjne zasady lokalizacji pustelni: *na szczycie gór, wśród lasów, w oddaleniu od miast i zgiełku światowego*; zapewniało to mnichom odpowiednie warunki samotności, milczenia i poświęceniu się modlitwie, kontemplacji i pracy w odosobnieniu, m.in. w ogrodach²⁰. Szczególną opieką zakonu objęty był las, co gwarantowała konstytucja: *Pustelnie nasze mają być między gęstymi lasami, które sadzeniem, szczepieniem, obcinaniem niech się zachowują i pomnażają i dlatego w obrębie eremu drzew ścinać nie wolno, aby nie zniszczyć piękności miejsca; a kto bez pozwolenia Przeora wytnie jakie zielone drzewo, za każde ma pościć raz o chlebie i wodzie, a jeżeli zaś Przeor miejscowy bez zezwolenia Kapituły domu, nakazał cięcie drzewa w klauzurze Eremu, niech będzie ukarany dyscypliną cyrkularną od Ojców Wizytatorów lub Kapituły Generalnej; co się rozumie, jeżeli cięcie przechodzi liczbę 4 lub 5 drzew i to przez cały czas jego przeorostwa, co się nie powinno robić bez słusznych przyczyn, wyjąwszy gdyby drzewa takowe szpeciły piękność miejsca*²¹.

¹⁸ Pełny komentarz do najstarszego znanego planu w St. Gallen, przedstawiano wiele razy w literaturze, por.: L. Majdecki, *Historia ogrodów...*, op. cit., s. 63, 70–71; M. Milecka, *Średniowieczne dziedzictwo...*, op. cit., s. 33, 68–70. W Cluny zachowała się makieta z 1855 roku zabudowy opactwa benedyktynów z ogrodami w XVIII wieku.

¹⁹ G.M. Croce, *Monasticon Coronense I. La Congregazione Camaldolese di Monte Corona e i suoi eremi in Italia, Analecta Cartusiana*, 311, red. J. Hogg, S. Excoffon, A. Girard, D. Le Blévec, Salzburg 2015, s. 5–22; R. Witkowski, *Duchowość kamedułów...*, op. cit., s. 14; M. Mulitzer, *Einheit und Vielfalt in der Klosterarchitektur der Kameldulenser von Monte Corona/Jedność i różnorodność architektury klasztornej kamedułów kongregacji Monte Corona*, [w:] *Kameduli w Warszawie 1641–2016. 375 lat eremu na Bielanych*, red. K. Guttmejer, A.S. Czyż, Miasto stołeczne Warszawa, 2016, s. 60–63.

²⁰ L. Zarewicz, *Zakon kamedułów, jego fundacje i dziejowe wspomnienia w Polsce i Litwie*, Kraków 1871, s. 12–20, <http://www.wbc.poznan.pl/libra> [dostęp: od 2019]. Por.: K. Skawiński, ks., *Ideał życia pustelniczego w zakonie kamedułów*, [w:] *Idźcie do Źródła. 2001. Materiały z sympozjum*, red. W. Kowalewski, ks., II wyd., Rytwiany 2021, s. 14–46.

²¹ *Reguła św. Benedykta i Konstytucje Zgromadzenia Kamedułów Pustelników Góry Koronnej*, Kraków 1912, s. 13; oryginalny tekst włoski z konstytucji 1639 roku, w: *La riserta naturale...*, op. cit., s. 37; M. Brykowska, *Zespół architektoniczny pustelni kamedulskiej na warszawskich Bielanych*, [w:] *Las Bielański, rezerwat przyrodniczy w Warszawie*, red. T. Baum, P. Trojan, Warszawa 1982, s. 42–64, przypis 47.

Położenie i program pierwszej pustelni na Monte Corona, wywodziły się z wcześniejszej praktyki benedyktynów i kamedułów w Sacro Eremo. Jednak w porównaniu do dwóch zespołów architektonicznych w Camaldoli, w Monte Corona cały program klasztorny i pustelniczy zrealizowano w jednym zespole, według idei Pawła Giustinianiego — *bezpośredniego dostępu do życia pustelniczego bez etapu pośredniego w klasztorze cenobitów*. Ta pustelnia stanowiła model dla przyszłych fundacji kongregacji kamedułów²².

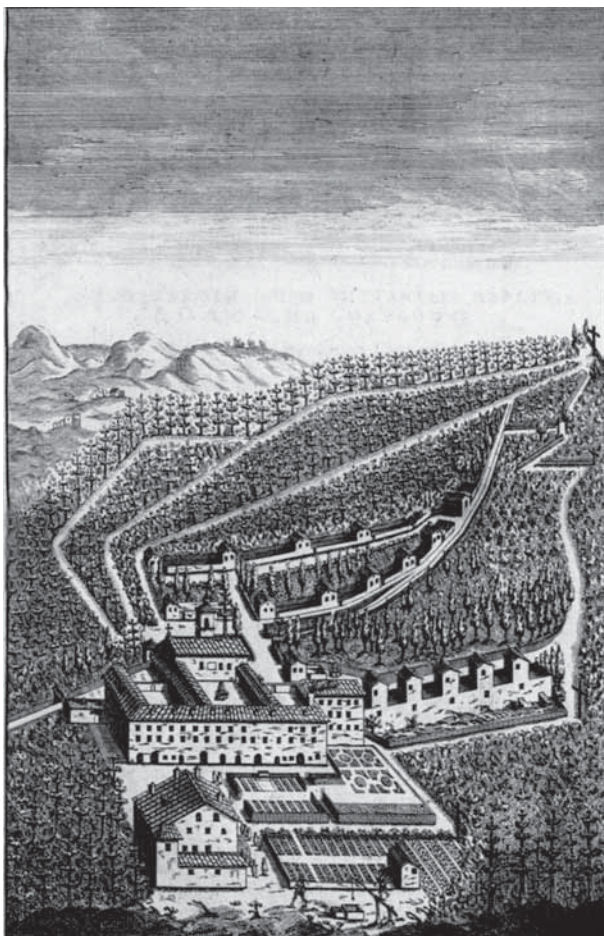
W Monte Corona wszystkie budowle i ogrody otoczone wspólnym murem klauzurowym podzielone zostały na dwie strefy, które wcześniej zaczęły się tworzyć już w Sacro Eremo. Część frontowa — od strony głównego wejścia jedną bramą klauzurową na plac przed kościołem („zamkniętym”), przeznaczonym dla kamedułów, dostępna była dla świeckich/mężczyzn (a w wybrane dni także dla kobiet). Druga strefa — oddzielona dodatkowym murem — obejmowała prezbiterium (z oddzielnym wejściem) i chór za ołtarzem głównym oraz ogród eremitorium z zespołem domków pustelniczych z ogródkami, była objęta klauzurą papieską i przeznaczona wyłącznie dla ojców kamedułów (księży). Ten podział na strefy, niezależnie od indywidualnych rozwiązań wynikających m.in. z topografii terenu, był zawsze przestrzegany [il. 2A].

Do pustelni Monte Corona od północy prowadził pod górę obudowany murem wjazd przez bramę na plac przed kościołem. Strefę I z jednonawowym kościołem w centrum i przyległe zabudowania zlokalizowano na wykarczowanym i splantowanym zboczu góry: do kościoła od wschodu, przylegała zakrystia, wieża/*campanilla* i kapitułarz. Od zachodu — położony był klasztor z gospodarczym podwórzem ze studnią i domem gościnnym od północy z drugim dziedzińcem z niską zielenią, z bramą z placu kościelnego. Charakterystyczne było wykorzystanie spadku terenu na budowę skrzydła klasztornego zachodniego, przy którym urządzono ogrody na dwóch równoległych tarasach wspartych na murach oporowych — połączonych schodami. Ogrody te znajdujące się w sąsiedztwie kuchni, według tradycji benedyktynów, miały charakter użytkowy — uprawy warzyw i ziół. Od południa do kuchni przylegał refektarz z kolejnym tarasem z ogrodem zapewne ozdobnym, opartym na murach oporowych, co potwierdza znany widok pustelni na sztychu z 1744 roku²³. Dalej na zachód teren przylegający do muru klauzurowego i obudowy wjazdu wypełniały drzewa zapewne owocowe, gdy od południa wzdłuż muru oporowego eremitorium, mogła znajdować się winnica. Wszystkie ogrody były oparte na podziale kwaterowym lecz kompozycyjnie nie były ze sobą powiązane.

Strefę II — ogród eremitorium, zaprojektowano od strony południowo-wschodniej wykorzystując za kościołem naturalne spadki zbocza góry: trzy rzędy domków z ogródkami wznosiły się w otoczeniu lasu na tarasach wspartych murami oporowymi równolegle do stoku, połączonych schodami. W sąsiedztwie prezbiterium położony był oddzielny erem,

²² Por. przypis 17; w eremie Monte Corona wzorowano się przede wszystkim na idei, lokalizacji i programie eremitorium z oratorium w Sacro Eremo według św. Romualda. Por.: M. Mülitzer, *Die Architektur der Kameldulenser Eremiten von Monte Corona in Europa (Monasticon Coronese II)*, Salzburg–Wien 2014, *Analecta Cartusiana*, 311, s. 106–119. Panu Doktorowi winna jestem podziękowanie za książkę.

²³ W.J. Pałęcki, MSF, *Służba Boża kamedułów...*, op. cit., s. 5.; Ks. prof. W.J. Pałęckiemu [KUL], dziękuję za ważną książkę dla niniejszej pracy. Por. też: A. Zachariasz, *Piękno i użyteczność — o sztuce uprawy roślin użytkowych*, „Czasopismo Techniczne”, 2012, z. 30, „Architektura”, z. 8A.

2A

Ilustracja 2. Umbertide (Państwo Kościelne), *Eremo di Monte Corona*: A — sztych, 1530, *Annales Cameldulenses Ordinis Sancti Benedicti* [...], Tomus Octavus [...], Venetiis MDCCLXIV. Oryg. w Archiwum na Bielanach pod Krakowem. Wg: W.J. Pałęcki MSF, 2012, s. 3; B — widok z ogrodu eremitorium. Wg: G.M. Croce, 2015, s. 95

Figure 2. Umbertide (Papal States), *Eremo di Monte Corona*: A — Etching 1530, *Annales Cameldulenses Ordinis Sancti Benedicti* [...], Tomus Octavus [...], Venetiis MDCCLXIV. Original in the Bielany Archives near Cracow. Based on W. J. Pałęcki MSF, 2012, p. 3; B — View from the hermitage gardens. Based on G.M. Croce, 2015, p. 95

Eremus Camaldulensis Montis-coronae in agro Perusino circa annum 1530. excubita.

2B

z większym trapezowym ogródkiem ze studnią[?], dostępną także z zewnątrz, zapewne przeznaczony dla fundatora bądź przeora.

Dodatkowo od wschodu w obrębie muru klauzurowego wznosił się teren porośnięty lasem z dziką promenadą do kaplicy na wzgórzu przeznaczony na spacery dla ojców. W porównaniu do *Sacro Eremo* szczelnie otoczonego naturalnym lasem, w Monte Corona tarasy w eremitorium były otwarte na niezwykle, wieloplanowy pejzaż górski i piękno przyrody [il. 2B]²⁴, podobnie jak w renesansowych ogrodach przy willach włoskich.

Kolejna pustelnia kongregacji została zrealizowana na górze **Monte Rua** koło Padwy, w otoczeniu lasu bukowego, brzoźowego i dębowego, na miejscu dawnego klasztoru kamedułów z XIV wieku. Budowę z fundacji Galeazzo Bigolini, rozpoczęto w 1537 roku na zboczach góry i według programu jak w Monte Corona, ale lokalizując kościół w kulminacji wzgórza i w centrum założenia, uzyskano odmienny układ zabudowy i ogrodów na tarasach wspartych na murach oporowych. Zabudowa pustelni w dużym stopniu zachowała się dzięki temu, że do dziś erem jest użytkowany przez kamedułów, natomiast zmianom uległa zielen, przybierając formy współczesne — ikonografia nie w pełni oddaje stan pierwotny i rodzaj zieleni²⁵.

Całość została zaprojektowana w 2 strefach, na różnych poziomach. Wzdłuż stoku od wschodu prowadził wjazd obudowany murem, w końcowym odcinku wyznaczając oś kompozycji — od furty, wejście schodami przy murze oporowym na dziedziniec przed fasadą — do kościoła. Strefa I obejmowała dziedziniec kościelny z budynkiem *foresterium* od południa, zamknięty od północy murem oporowy, za którym znajdował się dziedziniec gospodarczy ze studnią i kuchnią, skomunikowany schodami z poziomem pierwszej furty. Po stronie przeciwnej na tym samym dolnym poziomie, położony był plac przed wejściem do *foresterium*, skomunikowany z narożnym, południowym tarasem przed wejściem do infirmerii [il. 3A].

Strefa II — eremitorium, zaplanowana została wachlarzowo od strony zachodniej za kościołem. Na stoku położone były 3 rzędy domków/cel z ogródkami dla pustelników, rozdzielonych pasmami płaskich ogrodów opartych na murach oporowych. Czwarty rząd cel (niezachowany) znajdował się na stoku północnym, za największym ogrodem położonym w kulminacji wzgórza — *Paradise*²⁶. W sumie było pierwotnie 12 cel dla ojców i 5 dla nowicjatu w pierwszym, południowym rzędzie. II strefa oddzielona była od pierwszej dwiema bramami na osiach alei w ogrodach eremitorium. Między infirmerią a *foresterium* znajdowała się bramka przed rampą na teren ogrodu między pierwszym i drugim rzędem cel, natomiast z terenu nowicjatu w pierwszym rzędzie domków od południa, przechodzono na taras ze studnią przy infirmerii, od strony rampy — i do *foresterii*.

Drugi ciąg komunikacyjny przebiegał wyżej — na poziomie placu przed kościołem: od bramy między kościołem a *foresterią* do ozdobnego ogródka i dalej przez kolejną bramę

²⁴ G. Ciołek, *Ogrody polskie...*, op. cit., s. 31–42; J. Królikowski, *Sakralne widzenie krajobrazu...*, op. cit., s. 41–46.

²⁵ G.M. Croce, M. Mülitzer, *Eremo Camaldolese di Monte Rua, Analecta Cartusiana 274*, ed. J. Hogg, A. Girard, D. Le Blevet, Salzburg 2011; M. Mülitzer, *Die Architektur...*, op. cit., s. 166–187; G.M. Croce, *Monasticon Coronense...*, op. cit., s. 101–102, 125.

²⁶ Obecnie zachował się teren ogrodu *Paradise* z murawą i wysokimi drzewami; ikonografia nic nie wnosi nt. jego rozplanowania.

3A

3B

Ilustracja 3. Padwa, Torreglia (Veneto), *Eremo di Monte Rua*: A — widok od strony tarasów na osi kościoła. Wg: G.M. Croce, M. Moltipzer, 2017, strona tytułowa; **B** — widok eremu od strony południowo-zachodniej. Fot. w Archiwum Eremu Tuscolano, sprzed 1966 roku

Figure 3. Padua, Torreglia (Veneto), *Eremo di Monte Rua*: A — View from the terraces on the church axis. Based on G.M. Croce, M. Moltipzer, 2017, title page; **B** — View of the hermitage from the southwest. Photo in the Tuscolano Hermitage Archives, pre-1966

na plac centralny ze studnią, należący już do strefy II. Przez ten plac wchodzili schodami ojcowie ze wszystkich poziomów cel, do kościoła od południa — dla wspólnego uczestniczenia w Eucharystii, modlitwach chórowych i zebraniach kapituły. Należy dodać, że kościół pw. Santa Maria Annunziata budowany w latach 1543–1549, w porównaniu do jednonawowego kościoła w Monte Corona, posiadał już dwa boczne trakty — kaplice od frontu, a przy części prezbiterium i chórem za ołtarzem głównym — zakrytą od południa i kapitułarz od północy. Układ przestrzenny i funkcjonalny kościoła w Monte Rua, stał się wzorem dla kolejnych kościołów kamedułów i przepisów budowlanych zakonu.

Zespół architektoniczno-przestrzenny w Monte Rua, projektował nieznaną, ale niezwykłą architekturę, doskonale znający regułę zakonu, zasady surowego życia eremitów i skromnej architektury wplecioną harmonijnie w krajobraz. Umiejętnie wykorzystał trudne warunki posadowienia budynków na stoku góry i piękno miejsca. Przykładem może być centralny taras południowy otwarty na dalekie widoki, zaznaczony w przestrzeni eremu kościelną wieżą zegarową, skomunikowany ze wszystkimi rzędami domków eremickich i ogrodami między nimi, a w części północno-wschodniej za pośrednictwem wschodniego tarasu za kościołem, prowadzącym też do refektarza. Architekt wykazał się też znajomością reguł architektury renesansowej w ogrodach — jak np. w willach, lokalizując kościół w centrum założenia z fasadą na tarasie z pięknym widokiem na osi wejścia. Kompozycji towarzyszyła zieleń — na tarasie trawnik rozdzielony wybrukowaną ścieżką, z wysokimi pojedynczymi drzewami przy balustradzie, a wzdłuż fasady drzewka ozdobne oraz kwiaty w donicach.

W eremitorium, najważniejsze były ogródki przy celach pustelników podzielone zwykle na cztery kwatery, jako miejsce modlitwy, pracy i rozmyślań ojców, także podczas spacerów wzdłuż cel wśród zieleni ze strzyżonymi, niskimi żywopłotami. W tym samym celu założono na splantowanym szczycie góry — największy „ogród rajski” wydzielony z otoczenia. Nie znana jest jego pierwotna kompozycja, bowiem na sztychu z XVII wieku zaznaczono w ogrodach w eremitorium tylko pojedyncze wysokie drzewa.

Więcej wiadomo o ogrodach użytkowych w eremie w Monte Rua. Na zachód od budynku kuchennego, na stoku, założony był ogród warzywny, który sięgał do muru klauzurowego. Składał się on z kilku części: ogrodu od północy za budynkami gospodarczymi na terenie sięgającym do drogi, niżej położonego regularnego ogrodu kwaterowego i ziołowego, otoczonego zapewne sadem od strony południowej, zachodniej i północnej. Drugi sad[?], bądź gaj oliwkowy czy winnica, mogły znajdować się na stoku od południowej strony wjazdu i za eremitorium od zachodu. Między murem oporowym z celami nowicjatu a murem klauzurowym przy drodze, położony był ogród użytkowy ze zbiornikiem wodnym. Z czasem teren ten został powiększony i na tarasach równoległych do stoku uprawiano warzywa, a w części zachodniej — winorośl [il. 3B]. Zespół w Monte Rua — architektura kościoła i pustelni z ogrodami — został zaprojektowany przez nieznanego, znakomitego architekta i harmonijnie wpisany w krajobraz.

Do klasztoru w Monte Rua w 1695 roku, po przejściu szkolenia w zawodzie inżyniera i architekta na terenie Veneto, wstąpił Luigi Secchi, który po złożeniu 1 listopada 1596 roku ślubów zakonnych — jako o. Alessandro, według Matthiasa Moltipzera — odegrał zna-

czącą rolę w zakonie kamedułów, nie tylko pełniąc różne funkcje, ale przede wszystkim jako projektant kilku założeń pustelni z ogrodami i kościołów²⁷.

Kolejną budowę eremu **Rua di Centrale**, rozpoczęto po wyrażeniu zgody przez kapitułę w 1600 roku i położeniu kamienia węgielnego 13 marca 1601 roku, pod opieką przeoraz Monte Rua. Zmieniali się fundatorzy i koncepcje budowlane, ale ostatecznie w latach 1606–1645 zrealizowano projekt o. Alessandro Secchiego, *który miałby zostać zaakceptowany w 1602 roku, ale w drugiej, tańszej wersji*. Był to zapewne pierwszy projekt architekta w zakonie. Erem znany jest z ikonografii z XVIII wieku [il. 4A, 4B]²⁸.

Na wcześniej wybranym przez kamedułów miejscu, architekt zachował tradycyjną lokalizację kościoła w centrum i w kulminacji wzgórza, dwie strefy funkcjonalne klauzury oraz plan orientowanego kościoła, wzorowany na Monte Rua. Jednocześnie zastosował nowożytny, renesansowy reguły planowania przestrzennego, podporządkowując plan pustelni głównej i poprzecznym osiom, stosując geometryczne proporcje, a niekiedy — moduł kwadratu, ale bez pełnej symetrii założenia.

Pierwszy raz do eremu, w otoczeniu murów klauzurowych, wznosiła się droga dojazdowa (rampa) na osi furty do I strefy, na płaski, zniwelowany plac — do kościoła, z symetrycznie po bokach fasady umieszczonymi w murze bramkami do II strefy. Na osi poprzecznej placu zlokalizowano dwa budynki — dom gościnny od północy i oficynę[?]. Drugą, równoległą oś poprzeczną zaakcentowaną w przestrzeni wieżą kościelną, zamykał od północy, wspólny dom zakonników (konwersów) i infirmeria[?], przy półotwartym dziedzińcu ze studnią w centrum. Obszar eremu na planie kwadratu (100 x 100 m), z eremitorium z czterema rzędami domków pustelniczych z ogródkami, niepowiązanych z osią główną, wypełniał część wschodnią (za kościołem) i południową terenu (wzdłuż kościoła, za placem ze studnią). Na wschód od eremitorium położony był sad[?] ze studnią, zamknięty murem klauzurowym, przeznaczony dla ojców eremitów.

Wszystkie place, jak w Monte Rua, były wypełniane zielenią niską, między rzędami cel — z alejami, zapewne z krzewami i drzewami owocowymi. Poza tym, zabudowania pustelni otaczały ogrody, na stoku południowym i częściowo — zachodnim i wschodnim. Według sztychu z XVIII wieku, również i te ogrody na stokach, były rozplanowane geometrycznie, z wielkimi kwaterami, szerokimi alejami i drzewami sadzonymi w rzędach.

Zapewne około 1600 roku architekt o. Alessandro Secchi został wezwany do **Rzymu**, w celu *odrestaurowania i upiększenia* budynku *ospizio* zniszczonego przez wylew Tybru w 1599 roku²⁹. Pobyt architekta w Rzymie był okazją do zapoznania się z sakralną architekturą posoborową architektów: jak np. Barozzi da Vignola (Il Gesu), Giacomo della Porta (Madonna dei Monti), czy Domenico Fontana, pracującego dla Sykstusa V.

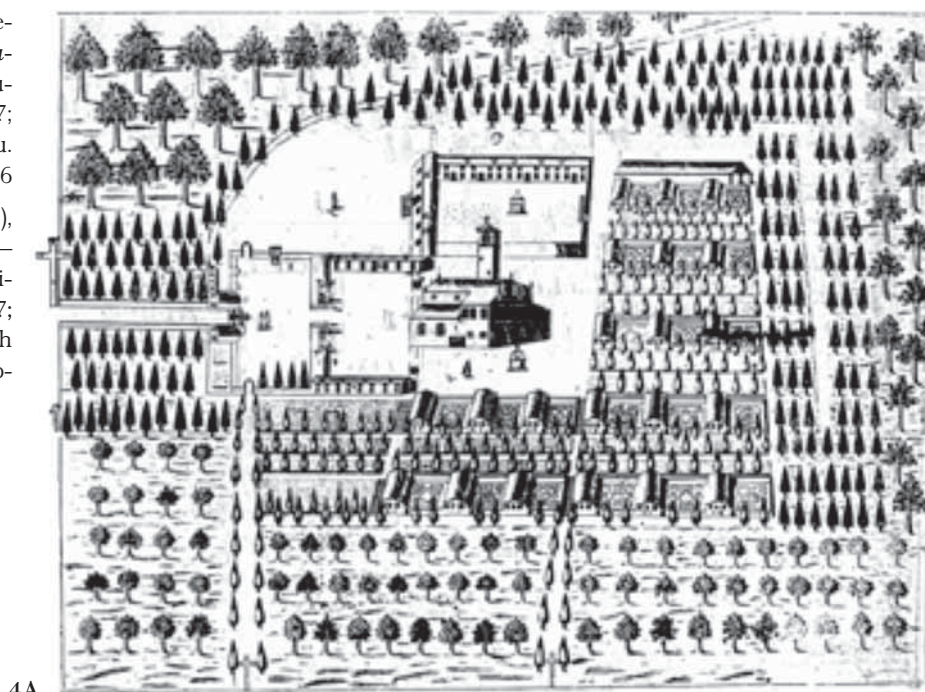
²⁷ O architekcie zakonu Alessandro Secchim jako autorze projektu i rozplanowania eremu w Tuscolano (Frascati): M. Brykowska, *Pustelnia Złotego Lasu...*, op. cit., s. 227–229 oraz w Nola: M. Brykowska, *Zespół architektoniczny...*, op. cit., s. 53, a także M. Brykowska, *Pustelnie i architektura...*, op. cit., s. 79; por. M. Mülitzer, *Die Architektur...*, op. cit., s. 21, 122–123, 125 i nn. Za materiały nt. eremu Tuscolano i innych pustelni włoskich otrzymane w latach 1972–1975, winna jestem wdzięczną pamięć Don Winfriedo EC.

²⁸ G.M. Croce, *Monasticon Coronense...*, op. cit., s. 12, 73, 76, 82, 105, 140. Por. rekonstrukcję założenia: M. Mülitzer, *Die Architektur...*, op. cit., s. 193; il. 4.2.18.

²⁹ G.M. Croce, *Monasticon Coronense...*, op. cit., s. 73.

Ilustracja 4. Thiene (Veneto), *Eremo Rua di Centrale*: A — sztych. Wg: M. Mülitzer, 2014, s. 190, il. 4.2.7; B — obraz z XVIII wieku. Wg: G.M. Croce, 2015, s. 126

Figure 4. Thiene (Veneto), *Eremo Rua di Centrale*: A — Etching. Based on M. Mülitzer, 2014, p. 190, illus. 4.2.7; B — Painting from the 18th century. Based on G.M. Croce, 2015, p. 126

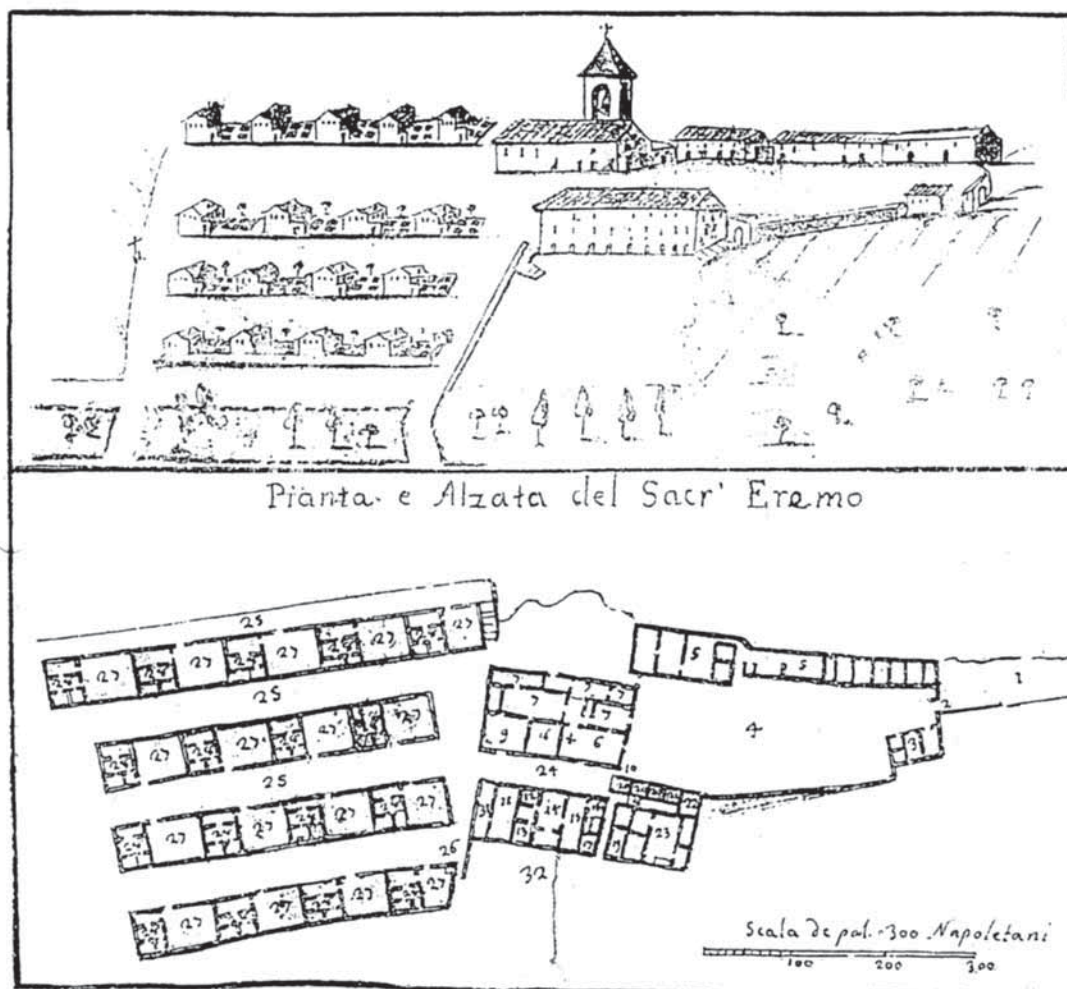

4A

4B

Z Rzymu mógł udać się Secchi do Królestwa Neapolu, gdzie znajdowały się już dwa eremy kamedułów: S. Maria Incoronata (od 1577 roku) i w Neapolu (od 1585 roku), na

Ilustracja 5. Benevento (Kampania), *Eremo di S. Maria Incoronata*, sztych. Wg: G.M. Croce, 2015, s. 152
 Figure 5. Benevento (Campania), *Eremo di S. Maria Incoronata*, etching. Based on G.M. Croce, 2015, p. 152

planach różnych od modelu Monte Corona³⁰. Pustelnię **S. Maria Incoronata** (obecnie w ruinie) zbudowano i otoczono murem klauzurowym w latach 1579–1585 [il. 5]. 15 listopada 1592 roku został konsekrowany kościół zbliżony w planie do kościoła w Monte Rua, z wieżą od północy. O układzie przestrzennym założenia wiadomo na podstawie planu i widoku z 1701 roku, a także badań archeologicznych. Na kompozycji pustelni zaważyło jej położenie — na stoku góry — oraz zastosowanie 2 stref funkcjonalnych. Na osi furty klasztornej od wschodu, znajdował się wydłużonym plac zamknięty fasadą kościoła z dwiema bramkami po bokach do eremitorium. Przy placu, od południa, położony był zapewne dom gościnny, a po stronie przeciwnej parterowe budynki (może stajnie, wozownie?). Druga strefa — ogród eremitorium, została rozplanowana na tarasach jak w Monte Rua, tutaj wspartych

³⁰ M. Miltzer, *Die Architektur...*, op. cit., s. 246–249; G.M. Croce, *Monasticon Coronense...*, op. cit., s. 133–134, 152.

6A

Ilustracja 6. Neapol (Kampania), *Eremo SS. Salvatore*: A — widok pustelni z góry, lata międzywojenne. Fot. w Archiwum w Eremie w Nola; B — cele nowicjatu, pocztówka, lata międzywojenne. Zbiory i fot. M. Mülitzer

6B

Figure 6. Naples (Campania), *Eremo SS. Salvatore*: A — Bird's-eye-view of the hermitage, interwar period. Photograph from the Nola Hermitage Archives; B — Novice cells, postcard, interwar period. Collection and photograph by M. Mülitzer

na arkadowych murach oporowych (częściowo zachowanych), regularnie, z czterema rzędami cel z ogródkami. Od strony południowej wzdłuż kościoła zlokalizowano budynek wspólnego użytkowania zakonników. Pustelnię otaczały ogrody użytkowe na stoku południowym nie uwzględnione w ikonografii, ale jasny układ funkcjonalno-przestrzenny zgodny z modelem zakonu i z próbą powiązania obu stref przełamaną osią główną, stanowi dobry przykład poprzedzający osiowe kompozycje o. Alessandro Secchiego.

Pustelnia w Neapolu, gdzie zamieszkał o. Secchi, zachowała się do dziś. W 1585 roku kapituła generalna wydała zezwolenie na budowę eremu w **Neapolu**, z fundacji Giovanniego d'Alvaso, syna kupca z Vasto³¹. Założenie z kościołem w centrum wyróżnia się symetrią i geometrycznym rozplanowaniem na osi północ-południe na splantowanym wzgórzu, najwyższym w okolicy. Od strony wejścia wzdłuż stoku, oś poprzeczną wyznaczała arkadowa furta i dalej dwie przestrzenie I strefy: dziedziniec z *foresterią*, studnią i schodami na arkadach przy murze oporowym na drugi poziom — przez bramkę, na plac w centrum z kościołem wśród zieleni [il. 6A].

³¹ M. Mülitzer, *Die Architektur...*, op. cit., s. 244, 252, il. 5.2.3; G.M. Croce, *Monasticon Coronense...*, op. cit., s. 136.

Na głównej osi wzdłużnej, rozplanowano symetrycznie dwa ogrodzone eremitoria poprzedzone prostokątnymi ogrodami z niską zielenią ujętą strzyżonymi żywopłotami. Od południa, z dwoma rzędami po cztery cele z ogródkami przy alei z drzewami na osi wieży i z boku, na stoku północnym w przedłużeniu wspólnego domu, położone są dwa domki z ogródkami (z planowanych czterech). Na północ od kościoła, za placem, ogrodzeniem i ogrodem, rozplanowano drugie eremitorium, z trzema domkami z ogródkami w dwóch rzędach, przeznaczone na nowicjat, powołany w 1662 roku [il. 6B]. Za kościołem na skraju urwiska posadowiony był długi dom wspólnego użytkowania: w części wschodniej znajdowała się infirmeria z kaplicą, dalej część braci konwersów i od zachodu kuchnia z tarasem w dolnej kondygnacji z arkadami na poziomie wąskiego ogrodu warzywnego i ziołowego, na skraju urwiska. Teren za eremitorium objęty murem klauzurowym od zachodu (w przedłużeniu furty), z altaną na narożu i od północy, wypełniał rozległy ogród użytkowy, warzywniak, z domkiem ogrodnika (lub celą rekluza), podczas gdy za południowym murem pierwszego dziedzińca znajdował się sad.

Symetryczny plan całości doskonale dostosowany do topografii terenu, próbowano przypisać architektowi rzymskiemu Domenico Fontanie, ale dopiero w 1592 roku po śmierci Sykstusa V, zaczął on pracować w Neapolu na zlecenie króla hiszpańskiego. Fontana niewątpliwie był autorem kościoła, z nawą z trzema parami otwartych kaplic, według wskazań posoborowych (dla kościołów otwartych), m.in. rzymskiego kościoła Il Gesu G.B. Vignoli. Zapewne już wcześniej rozpoczęto budowę tradycyjnej części chórowej zakonu — z kapitułarzem (po lewej) i zakrystią (po prawej) — oraz wieżę. Kościół z ołtarzem głównym zostały konsekrowane 2 marca 1597 roku pod wezwaniem SS. Salvatore³². Zespół góruje nad miastem na wznoszącej się stromo skale, a z pustelni roztaczają się wieloplanowe widoki, na Zatokę Neapolitańską czy Wezuwiusza, oglądane z Belwederu zlokalizowanego w przedłużeniu południowej alei eremitorium.

PUSTELNIE REALIZOWANE W 1. POŁOWIE XVII WIEKU WEDŁUG PROJEKTÓW ARCHITEKTA O. ALESSANDRO SECCHIEGO BĄDŹ POD JEGO WPŁYWEM

Architekt Secchi znalazł się w Neapolu, zapewne z polecenia władz zakonu, które w 1602 roku zezwoliły na budowę pustelni w Nola [il. 7A], z fundacji Pompeo Fellecchia brata kameduły o. Serafino z Monte Rua, który miał nadzorować prace³³. Erem zlokalizowany został na Monte Visciano, nad skarpą rzeki Haug od południa. Po splantowaniu terenu, zaprojektował Secchi kościół w centrum, a za nim na osi po raz pierwszy — zespół eremitorium. Wejście arkadową bramą do I strefy zlokalizowano z boku od północy, na plac

³² A. Crocco, *L'eremo di Camaldoli (breve guida storico-artistica)*, Tiresia-Napoli 1984, s. 9–18; M. Brykowska, *Pustelnie i architektura...*, op. cit., s. 79–80, 86, il. 1, 8, 9, przypisy 49–51.

³³ Za materiały do pustelni w Neapolu i Nola, otrzymane w 1975 roku winna jestem wdzięczną pamięć Don Marino EC. V. Acampora, *I Camaldoli di Nola. Breve descrizione Storico-Artistica...*, Napoli 1904, s. 12–14; Por. plan pustelni, w: Brykowska, *Las...*, 1982, s. 53–54, il.10; M. Mulitzer, *Die Architektur...*, op. cit., s. 264, il. 5.3.14; G.M. Croce, *Monasticon Coronense...*, op. cit., s. 140. Projekt kościoła w Nola, konsekrowanego w 1654 roku, przypisuje się architektowi o. A. Secchi, ale istnieje też możliwość, że po jego wyjeździe do Tuscolanum, wykorzystano projekt kościoła w Neapolu — architekta D. Fontany (zm. 1607).

7A

7B

Ilustracja 7. Visciano (Kampania), *Eremo di Nola*: A — widok z góry. Wg: G.M. Croce, 2015, s. 154; B — ogródek przy celi eremity. Fot. M. Mülitzer

Figure 7. Visciano (Campania), *Eremo di Nola*: A — Bird's-eye-view. Based on G. M. Croce, 2015, p. 154; B — Hermitage cell garden. Photograph by M. Mülitzer

przed zachodnią fasadą kościoła, z *foresterią* w narożu. Starannie zaprojektował architekt strukturę ogrodu eremitorium: na głównej osi znajdował się ogrodzony ogród z dwoma rzędami cel nowicjatu, a na osiach dwóch bramek przy fasadzie — aleje, ze ścieżkami i pojedynczymi drzewami (owocowymi) wśród niskiej zieleni, do wszystkich domków z ogródkami — 6 cel nowicjatu i 9 cel ojców [il. 7B]. Analiza późniejszego pomiaru pustelni i terenu, wskazuje, że od północy mogło być zaplanowanych 6 domków dla ojców i jeden fundatora, a po stronie przeciwnej — od południa, symetrycznie, także 6 cel dla ojców i jeden — od zachodu — dla przeora. Za eremitorium znajdowała się *Cella Solitaria*, a dalej drzewa z duktami na spacerów dla ojców (obecnie w części południowej — winnica).

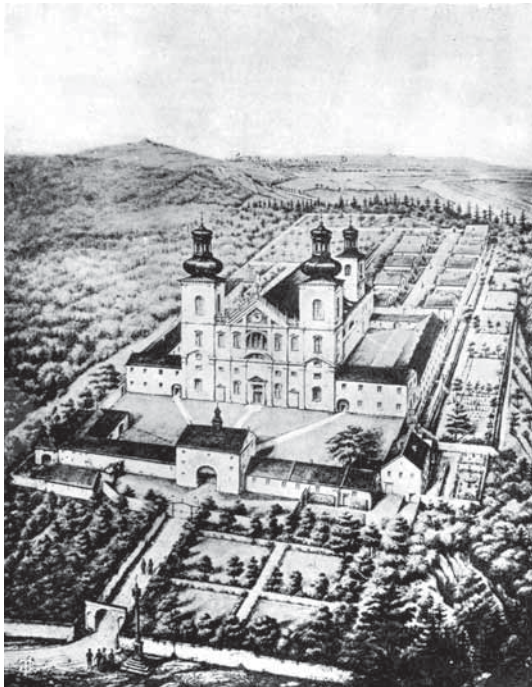
Ostatecznie, ten idealny model kompozycyjny został zakłócony przez zbudowanie z boku eremitorium (podobnie jak w Neapolu) — długiego domu wspólnego użytkowania, z kuchnią i refektarzem w części zachodniej i infirmerią z kaplicą od wschodu. Architekt, wykorzystując różnicę poziomów terenu, zbudował dom parterowy od strony placu kościelnego, na dolnej kondygnacji z podcieniem od strony płaskiego prostokątnego ogrodu — na warzywa i zioła. Mimo, że rodzaj ogrodów mógł zmieniać się w ciągu wieków, zawsze

Ilustracja 8. Kraków, Bielany (Polska), *Eremus Mons Argenteus*: A — „Klasztor XX Kamedułów na Bielanych” w Krakowie, ryc. J.N. Głowacki, litografia Egelman [No 18, wyd. Paris, 1936]; oryg. w Archiwum Muzeum Książąt Czartoryskich w Krakowie. Fot. Zbiory Instytutu Sztuki PAN, sygn. 4648

Figure 8. Bielany, Cracow (Poland), *Eremus Mons Argenteus*: A — Bielany Camaldolse Monastery in Cracow, etching by J. N. Głowacki, lithograph by Egelman [No. 18, Paris publishers, 1936]; original in the Archives of the Museum of the Czartoryski Princes in Cracow. Photograph from the collections of the Institute of Art of the Polish Academy of Sciences, file no. 4648

8A

8B

8C

Ilustracja 8. Kraków, Bielany (Polska), *Eremus Mons Argenteus*: B — widok pustelni od strony wjazdu. Wg: S. Tomkowicz, 1904, il. 1; C — eremitorium, aleja ogrodowa. Stanisław Tondos, akwarela, pocztówka sprzed 1917 roku. Wg: www.onebid.pl [dostęp: 6.10.2023]; D — ogródek eremity przy celi. Fot. W. Krassowski, 1970; E — współczesny widok pustelni z góry. Fot. J. Bujak, ok. 2000, pocztówka, wyd. Klasztor Kamedułów

8D

Figure 8. Cracow, Bielany (Polska), *Eremus Mons Argenteus*: B — View of the hermitage as seen from the entry. Based on S. Tomkowicz, 1904, illus. 1; C — Ermitorium, garden avenue, Stanisław Tondos, watercolor, postcard pre-1917. Based on www.onebid.pl (assessed on October 6, 2023); D — Hermitage cell garden. Photograph by W. Krassowski, 1970; E — Contemporary bird's-eye-view of the hermitage. Photograph by J. Bujak, circa 2000, postcard, published by the Camaldolse Monastery

8E

wypełniały one przestrzeń między zakomponowaną zabudową a murem klauzurowym, odpowiednio do konfiguracji terenu. Na spadku, na zachód od kuchni, została na tarasach założona winnica, a na stokach o mniejszym nachyleniu — od północy i zachodu — sady, bądź drzewa oliwne i figi, jak na zewnątrz pustelni przy drodze do miasteczka Visciano.

Kolejna pustelnia kongregacji kamedułów pustelników Monte Corona, pod wieloma względami była wyjątkowa: fundatorem była wybitna osobistość — marszałek wielki koronny Mikołaj Wolski, a zespół zrealizowano jako pierwszy poza granicami Włoch. Założenie wyróżniało się wysokiej klasy kompozycją przestrzenną i architekturą, według projektu przywiezionego przez fundatora z Włoch. Wolski powziął decyzję o budowie eremu, kiedy wracając po audiencji u Klemensa VIII z Rzymu, odwiedził pustelnię w Monte Corona koło Perugii w 1602 roku, a może też Neapol³⁴.

Teren pod budowę pustelni na **Bielanach pod Krakowem**, wybrali kameduli z klasztoru Monte Corona — o. Hieronim, o. Euzebiusz i o. Idzi, przysłani przez władze generalne w 1603 roku, zgodnie z wymaganiami konstytucji — w oddaleniu od miasta, na obszarze górzystym, czyli *wznoszącym się skarpą w dolinie Wisły*, i w otoczeniu lasów [il. 8A]³⁵. Następnie po spisaniu aktów fundacyjnych przez kanclerza wielkiego koronnego Mikołaja Wolskiego (22 lutego 1604 roku) i kasztelana wojnickiego Stanisława Lubomirskiego (4 kwietnia 1604 roku), jeszcze w tym samym roku kameduli rozpoczęli przygotowanie terenu pod budowę — zniwelowali wzgórze i rozmierzili plan zabudowy. W maju 1605 roku bp krakowski Bernard Maciejowski poświęcił kamień węgielny pod budowę eremu, którą rozpoczęto pod kierunkiem o. Hieronima z Perugii — od zabezpieczenia murem oporowym skarpy południowej i wykopania studni w sąsiedztwie planowanej kuchni. W świetle ostatnich badań nie ma wątpliwości, że autorem projektu eremu z ogrodami był architekt zakonu, kameduła o. Alessandro Secchi, natomiast kościół wykazuje bliźniacze podobieństwo z projektem zrealizowanym w pustelni w Neapolu według projektu Domenico Fontany (przed 1597 rokiem). Skłania to do hipotezy, że Wolski wracając z Rzymu w 1602 roku, nie tylko odwiedził erem Monte Corona, ale też mógł być w Neapolu, gdzie

³⁴ *Opus P.P. Placidi Perusini... da vita insignorum eremitatum et historiae eremorum Camaldulensium...*, rkps przed 1652; Bibl. Czart. 3146; mf BN, k. 43v-43r, 44v-44r; J.B. Mittarelli, A. Costadoni, *Annales Camaldulenses Ordinis Sancti Benedicti...*, vol. 8., Venetiis 1764, s. 260–261; L. Zarewicz, *Zakon Kamedułów...*, op. cit., s. 22–23, 34, 201–203; P.T. Lugano, *La Congregazione Camaldolese degli eremi di Monte Corona*, Roma-Frascati 1908, s. 354, 233, 337–339. Za pomoc w kwerendzie archiwalnej na Bielanach krakowskich, jestem winna wdzięczną pamięć o. Ignacemu Marianowi Chudobieckiemu EC. Por. o fundacjach pustelni kamedulskich w Polsce i roli fundatora: K. Guttmejer, *Siedemnastowieczne fundacje dla kamedułów w Polsce*, [w:] *Studia nad sztuką renesansu i baroku*, t. 8, *Fundator i dzieło w sztuce nowożytnej*, cz. 3, red. J. Lileyko, I. Rolska-Boruch, Lublin 2007, s. 55–79.

³⁵ Tamże: dzieje fundacji i budowy zespołu, oraz: S. Tomkowicz, *Bielany*, Kraków 1904 (Biblioteka krakowska, 26), s. 7–9, 56; S. Tomkowicz, *Bielany*, „Teka Główna Konserwatorów Galicji Zachodniej”, 1906, nr 2, III. powiat krakowski, s. 6–52; A. Małkiewicz, *Zespół architektoniczny na Bielanach pod Krakowem*, „Zeszyty Naukowe UJ”, *Prace z Historii Sztuki*, 1962, nr 43, s. 143–156; W. Kret, *Problematyka artystyczna kościoła OO. Kamedułów na Bielanach pod Krakowem*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 1967, T. XII, z. 3–4, s. 23–36; A. Miłobędzki, *Architektura Polska XVII wieku*, [w:] *Dzieje Sztuki Polskiej*, T.4, *Sztuka polska XVII wieku*, cz. 1, IS PAN, Warszawa 1980 s. 124–128, 132; B.J. Wanat, *Parallelizm wartości ideowych, artystycznych, przestrzennych eremu oo. Kamedułów na Bielanach w Krakowie z pustelnią karmelitów bosych w Czernej do końca XVIII wieku*, „Folia Historia Cracoviensis”, 2015, vol. 11, s. 3–4, 15–20, 25, 27–28.

otrzymał projekt założenia od architekta Secchiego oraz projekt kościoła Fontany (bądź ich kopie). Inna możliwość — Wolski wysyłając list przez Pawła Henika do władz generalnych z prośbą o zatwierdzenia fundacji, zlecił mu przywiezienie projektu pustelni i kościoła z Włoch. W maju 1605 roku powraca Henik wraz z o. Hieronimem i czterema kamedułami. Nic nie wiadomo o przywiezieniu projektu, ale faktem jest, że Wolski w dowód wdzięczności, przyczynił się *dotacją do wybrukowania półmilowej drogi do eremu w Monte Corona*³⁶.

Powtórnie przebywał Mikołaj Wolski w Rzymie w latach 1609–1610, skąd udał się do Frascati, gdzie była w budowie pustelnia Tuscolano, według projektu o. Secchi z 1607 roku. Nie ma wątpliwości, że Wolski spotkał się tam z architektem, bowiem już w 1606 roku ufundował tam budynek kuchni³⁷. Budowę eremu na Bielanych krakowskich i kościoła z miejscowego kamienia łamanego (od czasu poświęcenia przez nuncjusza papieskiego miejsca pod jego lokalizację 4 maja 1609 roku), prowadzili sami zakonnicy pod kierunkiem o. Hieronima, pierwszego przełożonego eremu — od zniwelowania wzgórza pod zabudowę. W 1610 roku założono nowicjat, a do eremitorium wprowadzili się pierwsi ojcowie.

Pustelnia na Bielanych pod Krakowem, stanowiła pierwszą tak doskonałą kompozycję: osiowy i symetryczny plan zabudowy z kościołem w centrum, ujęty był prostokątnym obrysem murów klauzurowych [il. 8B]. Według tradycji zakonu i zasad określonych w *Instrukcjach św. Karola Borromeusza*, kościół zlokalizowany był w kulminacji wzgórza, na osi wjazdu od zachodu do klasztoru. Widoczny z daleka, nadawał pustelni monumentalną bryłę w otoczeniu lasów³⁸. Droga do pustelni prowadziła przez las po stoku zachodnim, pod górę. Przy marmurowej kolumnie tokańskiej z kapliczką, droga skręcała do skromnej bramy i dalej na osi wznosiła się do budynku z furką i do I strefy — na plac kościelny przez szczyt, czyli między murami klauzurowymi od strony ogrodów, nad którymi górowały drzewa owocowe. Plac ten (pierwotnie z niższym poziomem użytkowym o około 30–40 cm), porośnięty trawą ze ścieżkami, wznosił się nieco ku dwuwieżowej fasadzie kościoła i budynków z dwiema bramami po bokach. Na placu, do piętrowego ryzalitu z furką, przylegały parterowe budynki — stajnie, wozownie i magazyny, natomiast w murze od północy znajdowała się brama do części gospodarczej. Plac

³⁶ O tym, że Wolski przywiózł projekt eremu z Włoch, było wiadomo ze źródeł zakonnych (A. Małkiewicz, *Zespół architektoniczny...*, op. cit., s. 149 (wg masz. M. Krynickiej); W. Kret, *Problematyka artystyczna...*, op. cit., s. 25; A. Miłobędzki, *Architektura...*, op. cit., s. 124; dopiero w latach 2014–2016 przypisano projekt założenia — architektowi o. Alessandro Secchiemu EC, nie wykluczając udziału w projekcie kościoła architekta rzymskiego Domenico Fontany. W zespole dominuje bryła kościoła na planie pokrewnym kościołowi w Neapolu z trzema otwartymi kaplicami, z tradycyjną częścią chórową i z wieżą od południa; M. Mülitzer, *Die Architektur...*, op. cit., s. 264–277; M. Brykowska, *Pustelnie i architektura zakonu kamedułów w 1. połowie XVII wieku w świetle nowych badań*, [w:] *Kameduli w Warszawie 1641–2016. 375 lat eremu na Bielanych*, red. K. Guttmejer, A.S. Czyż, *Miasto stołeczne Warszawa*, 2016, s. 84–86.

³⁷ O fundacjach Wolskiego we Włoszech: L. Zarewicz, *Zakon Kamedułów...*, op. cit., s. 206–207, (wg Placido Perusini, przed 1652 rokiem, s. 207).

³⁸ Por. wcześniejszy tekst oraz: C. Borromeo, *Instructionum Fabricae et Supellectilis Ecclesiasticae...*, Milano 1572, według: C. Borromeo, *Arte Sacra/de Fabrica Ecclesie*, Milano 1952; M. Brykowska, *Pustelnia Złotego Lasu...*, op. cit., s. 227; A. Miłobędzki, *Architektura...*, op. cit., s. 58.

od południa między *foresterią* w narożu a domem fundatora, był otwarty, a za balustradą roztaczał się wspaniały widok na krajobraz doliny Wisły i dalekie Tatry³⁹.

W II strefie, po bokach kościoła znajdowały się dwa trawiaste dziedzińczyki z bramami ku wschodowi: północny z *malowniczą studnią z marmuru* w sąsiedztwie refektarza dla zakonników i dla gości, z kuchnią i pralnią oraz południowy — z piętrowym domem fundatora w narożu od strony dziedzińca kościelnego i z budynkiem infirmerii (przed 1628 rokiem)⁴⁰. Za świątynią na nieco obniżonym terenie, położony był, oddzielony murem z dwiema bramkami ze schodami i filarami z barokowymi wazonami, najważniejszy zakomponowany na osi założenia ogród eremitorium, objęty surową papieską klauzurą, z planowanymi 20 domkami eremickimi⁴¹. Według opisu Zbigniewa Myczkowskiego znajdowały się w nim *domki eremickie w czterech rzędach, oddzielonych między sobą ogrodzonymi ogródkami. Między nimi trzy podłużne ogrody z alejami komunikacyjnymi* [il. 8C]: od północy — zespół nowicjatu z dwoma większymi ogrodami — północnym na osi bramy — ozdobny, bukszpanowy, 6-kwaterowy o dużym bogactwie wzorów i kwiatów, z małymi drzewkami morelowymi oraz południowy — wiśniowy, o charakterze użytkowym ze śladami ramowań bukszpanowych; przy nich 5 domków pustelniczych z ogródkami [il. 8D], ogrodzonych, z bramkami, o różnorodnych wzorach bukszpanowo-kwiatowych i jeden z ogrodem warzywnym. Druga część eremitorium przeznaczona dla ojców-pustelników, obejmuje przejście na osi południowej bramy między dwoma szeregami domków, ramowane bukszpanem, obsadzone kwiatami, krzewami i drzewkami owocowymi oraz 8 ogródków przy pustelniach, z których 6 ma kwatery bukszpanowe, a 5 położonych od południa, otwierała się niskim parapetem na dolinę Wisły⁴².

Za eremem ku wschodowi znajdował się rozległy ogród rekreacyjny z altaną i las murem obwiedzione, przeznaczony na przechadzki dla zakonników. Jest to wysoki las samorodny zostawiony w puszczonej samotności, tylko drożyną w nim wycięto⁴³. Za murem znajdowała się *przepaścista ściana skalna*. Te wszystkie elementy — zabudowę w osiowej kompozycji przestrzennej z zielenią wokół i konfigurację terenu, potwierdzają znane plany i widoki⁴⁴.

³⁹ Por. południowy mur oporowy (widok od północy w wykopie): H. Rojkowska-Tasak, E. Wysznińska, *Bielany w Krakowie od razu zbudowano. Wyniki badań archeologiczno-konserwatorskich w klasztorze oo. kamedułów z lat 2005–2011*, [w:] *Kameduli w Warszawie 1641–2016. 375 lat eremu na Bielanach*, red. K. Guttmejer, A.S. Czyż, Miasto stołeczne Warszawa, 2016, s. 257–283, il. 8.

⁴⁰ Np. w Nola i w Rytwianach, w równoległym skrzydle do kościoła, mieścił się także nowicjat, na Bielanach zlokalizowany od 1610 roku, w strefie domków pustelniczych: L. Zarewicz, *Zakon Kamedułów...*, op. cit., s. 23; W. Niewalda, *Badania architektoniczne w zespole klasztoru OO. Kamedułów na Bielanach w Krakowie*, „Krakowska Teka Konserwatorska”, 2010, T. 8, s. 31–65.

⁴¹ Opis muru zachodniego: L. Zarewicz, *Zakon Kamedułów...*, op. cit., s. 260.

⁴² Z. Myczkowski, [nt. ogrodów na Bielanach krakowskich i w Rytwianach] ..., op. cit., s. 76–77.

⁴³ L. Zarewicz, *Zakon Kamedułów...*, op. cit., s. 30–31.

⁴⁴ W artykule uwzględniono pomiary i wyniki badań w terenie (W. Niewalda, *Badania architektoniczne...*, op. cit., s. 31–65; H. Rojkowska-Tasak, E. Wysznińska, *Bielany w Krakowie...*, op. cit.) oraz m.in. własne badania (M. Brykowska, *Nowożytnie zespoły...*, op. cit.) kartograficzne i ikonograficzne: 1 — plan Wisły — lokalizacja na wzgórzu (AHK); 2 — plan zabudowy z przylegającymi ogrodami (A. Małkiewicz, 1962); 3 — plan całości — z murem klauzurowym zewnętrznym; 4 — Obraz o. Wenantego da Subiako,

Już podczas rozmierzania regularnej części planu pustelni, przewidziano lokalizację wszystkich ogrodów, tradycyjnie urządzanych przy budynkach, odpowiednio do ich funkcji i konfiguracji terenu, co potwierdza widok pustelni na Bielanach od wschodu, na obrazie z około 1627 roku (od dawna w Rytwianach) o. Wenantego da Subiaco przybyłego z Monte Corona. Erem z ogrodami otoczył murem klauzurowym zewnętrznym (z cegły) Jan Maria Spinelli, według kontraktu z Wolskim w 1629 roku⁴⁵.

Pierwotną kompozycję dwóch ogrodów od południa — kwaterowego na tarasie i przy *foresterii*, widocznych na obrazie z około 1627 roku oraz rodzaj zasadzonej zieleni, można było zawdzięczać kamedułom i fundatorowi — Mikołajowi Wolskiemu, który wcześniej w swojej rezydencji w Krzepicach założył dwa *ogrody włoskie, gaje drzew rozlicznych, rozkoszne łąki, strumienie* i sprowadzał drzewa owocowe z Włoch i Niemiec. *On ogród klasztorny ze smakiem urządził, drzewa owocowe poszczepiał, figarnię dla pustelników obok foresterii założył, a całą górę sosnami i jodłami zasadzić kazał* ⁴⁶.

Kształtowanie ogrodów łączyło się często z prowadzeniem prac ziemnych pod zabudowę eremu i wznoszeniem murów oporowych niezbędnych przy dużych spadkach terenu. W tym zakresie zatrudnieni budowniczowie zakonni na Bielanach, musieli mieć doświadczenie zdobyte podczas realizowanych wcześniej budowli i ogrodach lokalizowanych na tarasach we Włoszech. A jednak w 1617 roku doszło do katastrofy budowlanej podczas budowy zachodniej części kościoła, z dużą rozpiętością sklepienia nawy i w konstrukcji filarowo-skarpowej z kaplicami — nieznanej wcześniej zakonnikom. W związku z tym w 1618 roku Wolski zatrudnił wybitnego architekta Andrzeja Spezzę, który przybył z Czech — z dwoma kamieniarzami⁴⁷. W latach 1621–1624 przeby-

około 1627 w Rytwianach, z widokiem kościoła (bez wież w fasadzie), eremitorium, klasztoru, *foresterii* i ogrodów; 6 — perspektywa według obrazu z połowy XVIII wieku; S. Tomkowicz widział obrazy pustelni kamedułskich, w korytarzu skrzydła południowego oraz opublikował w 1904 roku rycinę eremu bielańskiego; por.: J. Żmudziński, *Sala z widokami klasztorów kamedułskich i portretami fundatorów w budynku tzw. foresterii* (lub Domu Królewskiego, później zwanego Schindlerówką) w klasztorze Kamedułów na Bielanach w Krakowie (połowa XVIII w.), „Biuletyn Społecznego Komitetu Odnowy Zabytków Krakowa”, 59, 2009/2010; B.J. Wanat, *Paralelizm wartości...*, op. cit., s. 28: http://www.jezyk-polski.pl/kameduli/kategoria1/pic2_b.jpg [dostęp: XI. 2019]; 9 — liczne, publikowane fotografie z XX–XXI wieku (m.in., w: G. Ciołek, *Ogrody...*, op. cit.; M. Mulitzer, *Die Architektur...*, op. cit.; J. Żmudziński, *Rezydencjonalne aspekty początkowych dziejów budowy klasztoru kamedułów na Bielanach w Krakowie*, [w:] *Kameduli w Warszawie...*, op. cit., s. 249–255; zb. Archiwum klasztorne).

⁴⁵ Obraz publikowany jako „widok eremu w Rytwianach” (*Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, T. III, województwo kieleckie, red. J.Z. Łoziński, B. Wolff, z. 11, powiat sandomierski, opr. J.Z. Łoziński, T. Przyppkowski, Instytut Sztuki PAN (IS PAN), Warszawa 1962, s. 46, fig. 241), zinterpretował A. Małkiewicz (*Z historycznej i artystycznej problematyki kościoła kamedułów na Bielanach pod Krakowem*, „Zeszyty Naukowe UJ”, Prace z historii sztuki, Kraków 1972, z.10) jako „widok eremu na Bielanach w Krakowie”; w latach 1624–1626 Giovanni Battista buduje cysterne, odkrytą przy skrzydle południowym: H. Rojowska-Tasak, E. Wyszyńska, *Bielany w Krakowie...*, op. cit., s. 260. Por. S. Łoza, *Architekci i budowniczowie w Polsce*, Warszawa 1954, s. 296.

⁴⁶ L. Zarewicz, *Zakon Kamedułów...*, op. cit., s. 191–192, 206–207.

⁴⁷ L. Zarewicz, *Zakon Kamedułów...*, op. cit., s. 23; S. Łoza, *Architekci...*, op. cit., s. 288; A. Małkiewicz, *Zespół architektoniczny...*, op. cit., s.145; W. Kret, *Problematyka...*, op. cit., s. 24–25, 45–46; A. Miłobędzki, *Architektura...*, op. cit., s. 124–128; M. Brykowska, *Pustelnie i architektura...*, op. cit., s. 85–86. Spezza przebywał na Bielanach do 1623 roku.

wał na Bielanych o. Sylwan (Jan Chrzyciel) Boselli, syn hrabiego z Bergamo⁴⁸. Początkowo to oni prowadzili prace budowlane, ale kończył budowę kościoła (poświęconego 14 września 1642 roku przez ks. Tomasza Oborskiego sufragana krakowskiego) architekt Walenty von Saebisch, zatrudniony równocześnie przez Wolskiego w Krzepicach (1623) i Kłobucku (1628), a z nim przybyli *zdolni strycharze, których powołano do Bielani*⁴⁹. Problemy budowlano-konstrukcyjne wystąpiły na Bielanych także podczas budowy skrzydła południowego na stoku Srebrnej Góry, co wymagało i tam udziału bardziej doświadczonego architekta. O tym, że Saebisch mógł skorygować budowę południowego skrzydła i ogrodów poniżej, dowodzi jego znajomość budowania fortyfikacji i ogrodów, co potwierdzają m.in. prace na zamku w Siedliskach na Śląsku, wymienione przez Bohdana Guerquina i zatrudnienie go we Wrocławiu w 1612 roku na stanowisku *pracownika urzędu miejskiego ds. fortyfikacji*⁵⁰. Ostatnio, Jerzy Żmudziński przekonująco uzasadnił możliwość udziału Saebischa w realizacji tarasowych ogrodów na południowym stoku eremu na Bielanych, który posiadał wiedzę architekta nt. prac ziemnych i konstruowania murów oporowych, jak m.in. w procesie budowy fortyfikacji bastionowych⁵¹.

Według projektu architekta sklepienie piwnice (z oknami) w skrzydle południowym, wraz z murami o funkcji murów oporowych, stabilizowały skarpę wzdłuż i prostopadle do stoku. Z zewnątrz mur z kamienia łamanego, od strony budynku *foresterii* i dalej na wschód wraz z ogrodzeniem pod celami eremitorium, tworzył potężny cokół. Wzdłuż tego muru, dobudowano, między *foresterią* a południowo-wschodnim narożnikiem eremitorium, długie sklepienie pomieszczenie użytkowe (dostępne z platformy ogrodowej), w części wykorzystane na wąski taras skomunikowany z *foresterią* i z domem fundatora. Niżej położony był ogród kwaterowy, tak opisywany: *Poniżej na południowym stoku ogrody warzywne i owocowe rozłożone stopniami na tarasach w kilku piętrach, pod którymi są piękne i obszerne sklepienie korytarze*⁵². Obraz z połowy XVIII wieku przedstawia niezwykle starannie, z rozmachem, rozplanowany szeroki „ogród włoski” oparty o południowy mur oporowy. Według opisu Janusza Bogdanowskiego, stanowił *tarasowy południowy wiszący ogród z bukszpanowymi kwaterowymi ogródkami ujętymi po*

⁴⁸ O. Sylwan jest cytowany jako budowniczy pustelni w Rytwianach, w Wiedniu na Kahlenbergu i w Breści; L. Zarewicz, *Zakon Kamedułów...*, op. cit., s. 259; W. Kret, *Problematyka...*, op. cit., s. 24–25, 45–52; M. Brykowska, *Pustelnia Złotego Lasu...*, op. cit., s. 231, przypis 2; A. Bruździński, ks., *Bielany — ulubione miejsce Krakowa*, „Folia Historica Cracoviensia”, 2011, vol. XVII, s. 33–78.

⁴⁹ L. Zarewicz, *Zakon Kamedułów...*, op. cit., s. 23, 191, 195; S. Łoza, *Architekci...*, op. cit., s. 266; W. Kret, *Problematyka...*, op. cit., s. 39–41; A. Miłobędzki, *Architektura...*, op. cit., s. 132; M. Brykowska, *Pustelnia i architektura...*, op. cit., s. 93.

⁵⁰ B. Guerquin, *Zamki w Polsce*, Arkady, Warszawa 1974, s. 264; M. Świdrak, *Uwagi na temat fundacji kościelnych w Kłobucku i Krzepicach*, [w:] *Sztuka Polski Środkowej. Studia VI. Sztuka nowożytna*, red. A. Barczyk, Gryglewski, Łódź 2016, s. 110–111.

⁵¹ J. Żmudziński, *Rezydencjonalne aspekty...*, op. cit., s. 251–253.

⁵² Piwnice, zbudowane ok. 1627 roku, zapewne remontowane w połowie XIX wieku, służyły do przechowywania owoców na zimę (z tego okresu pochodzi bramka na wąski taras, wykute wejścia do piwnic z eremów itp.). Por. S. Tomkowicz, *Bielany...*, op. cit., il. 1; G. Ciołek, *Ogrody...*, op. cit., s. 51–52. O wynikach badań terenowych „ciągu sklepionych piwnic połączonych korytarzem” (bez rozwarstwienia murów): H. Rojkowska-Tasak, E. Wysznińska, *Bielany w Krakowie...*, op. cit., s. 268.

bokach wysoką zielenią [il. 8E]. Nie wiadomo, czy wąski taras i mur ogrodu od południa wieńczyła balustrada, można przypuszczać, że raczej przy obu murach uprawiano winorośl, czemu sprzyjał *dogodny mikroklimat*⁵³.

Ważną pozycję w przestrzeni założenia poza domem fundatora przy wieży południowej, zajmował budynek *foresterii* zlokalizowany przy placu kościelnym w narożu zachodnim. Dom był dostępny na różnych poziomach — ze skrzydła zachodniego przy dziedzińcu, niżej z wąskiego tarasu południowego oraz na parterze z ogrodu od zachodu. Również mury *foresterii* pełniły rolę konstrukcyjną — od północy przy platformie dziedzińca i jako mury oporowe od wschodu i od południa. Przy *foresterii* na poziomie parteru, niżej od południowego ogrodu, był położony *piękny ogród kwaterowy*, przekształcony wraz z restaurowanym budynkiem *foresterii* w 1857 roku przez J. Exc. X. Jana Schindlera⁵⁴.

Poniżej muru oporowego ogrodu południowego, teren ze spadkiem wypełniał sad (brzoskwinie, morele itd.), a niżej, przy murze kłauzurowym — las. Zieleń ta w części zachodniej przylegała do stromego stoku południowego, zapewne wspartego murem oporowym przed wejściem do *foresterii*. Powyżej, w kierunku północnym tj. szczytu wjazdowego od zachodu, znajdował się sad i warzywniak na 6 kwaterach. Po drugiej stronie muru szczytu, zasadzono drzewa owocowe, przylegające od północy do lasu z drózkami spacerowymi.

Studia nad ogrodami pustelni na Bielanych pod Krakowem, prowadził Gerard Ciołek, przedstawiając w 1960 roku rysunek terenu z warstwicami, zabudową, tarasami ogrodowymi z podziałem na kwatery w obramieniu drzew. Analizował położenie klasztoru kamedułów, który *zajął dominującą pozycję na szczycie góry zwanej Srebrną, z rozległym widokiem na Wisłę i dalekie pogórze*⁵⁵.

Ogrody pustelni na Bielanych podsumował Janusz Bogdanowski w 1978 roku, uzupełniając drugie wydanie książki Gerarda Ciołka. Omawiając polskie ogrody renesansowe uwzględnił I fazę Bielanych na platformie prostokątnej z początku XVII wieku, jako *kontemplacyjne ogrody ozdobne*, także w eremitorium — w alejach i w ogródkach pustelników. Opisał związki *budynku, ogrodu i krajobrazu*, w tym widoków ku dolinie Wisły aż ku Tatrom. Natomiast do II fazy zaliczył mury oporowe i tarasy od południa, w tym „ogród włoski” z bukszpanowymi kwaterowymi ogródkami, w otoczeniu drzew, wypełnionych różnymi gatunkami roślin — warzyw bądź *kwiatów według literatury przyrodniczej i pięknej — róże, fiołki, goździki, piwonie i zioła*⁵⁶.

⁵³ Winorośl na murze, w: G. Ciołek, *Ogrody polskie...*, op. cit., il. 35. Por. zieleń w ogródkach: G. Ciołek, *Ogrody...*, op. cit., s. 46. Wiele winnic znajdowało się na południowej skarpie Wisły, jak np. w majątku Kossowa, (k. Brzeźnicy, gdzie mieszkałam 3 lata), w którym dojrzewały znakomite winogrona.

⁵⁴ L. Zarewicz, *Zakon Kamedułów...*, op. cit., s. 32; W. Niewalda, *Badania architektoniczne...*, op. cit., s. 37–38; H. Rojkowska-Tasak, E. Wysznińska, *Bielany w Krakowie...*, op. cit., s. 260: ówczesny ogród przy *foresterii* znany jest z akwareli Jana Kantego Wojnarowskiego z 1862 roku (zb. Muzeum Historyczne m. Krakowa).

⁵⁵ G. Ciołek, *Założenia...*, op. cit., „Teki Ciołka”, sygn. 1793–1798: np. Bielany Krakowskie — ogród klasztoru kamedułów: rys. Gerard Ciołek, 1960, wg planu katastralnego, warstwicowy [dwa obwody muru kłauzurowego, taras z podziałem, drzewa], sygn. 1796; Mapa K. Bełcikowskiego, 1820, kopia, sygn. 1793; Plan sytuacyjny z 1848 r., sygn. 1795, i inne. G. Ciołek, *Ogrody polskie...*, op. cit., s. 27.

⁵⁶ G. Ciołek, *Ogrody...*, op. cit., s. 35–38, 41–42, 45–46, 50.

W 1607 roku architekt o. Secchi zaprojektował pustelnię w **Tuscolano**, koło Frascati, 23,5 km od Rzymu, znakomicie wykorzystując topografię terenu, a jednocześnie nowożytnie reguły projektowania⁵⁷. Erem został zlokalizowany na zboczu splantowanej góry, z kościołem na osi, górującym nad dolnym tarasem, na który — od krzyża wznosiła się aleja obudowana murem — do furty, na dolne z podwórzem z fontanną przed *foresterią* i z domem infirmerii zapewne z gospodarczym przyziemiem. Na dziedzińcu w sąsiedztwie bramy znajdowała się cela dla furtiana i stajnie, od wschodu piwnice na wino, a między *foresterią* i infirmerią, na osi kościoła, według wzoru z Monte Rua — lustrzane, dwubiegowe schody na plac kościelny. Kościół zbudowany z fundacji w 1610 roku PP. Paolo V, jako jednonawowy z parami kaplic i w części chórowej tradycyjnie z zakrystią i kapitularem, został konsekrowany 17 czerwca 1660 roku. Przy kościele od strony ogrodu przed eremitorium znajdował się apartament papieski i cele braci.

Interesująco rozplanował architekt górne ogrody pustelni, znane z ikonografii i obecnie użytkowane przez kamedułów. Ogród na placu przed fasadą kościoła (z oknem termalnym — jak na Bielanych pod Krakowem), ze ścieżką na osi, między schodami a portalem kościoła, pokryty trawą i drzewami, otwierał się balustradą ku osi wjazdu — na wspaniałą, daleki widok na okolicę. Plac z portalami po bokach fasady był od południa skomunikowany z ogrodem za przylegającą do placu *foresterią* i sadem na stoku oraz wyżej położoną kaplicą z cmentarzem przy lesie. Po przeciwnej stronie za wysokim murem można było przejść ścieżkami do eremitorium przez duży, prostokątny ogród wzdłuż kościoła, podzielony na dwie kwatery wypełnione trawą, krzewami i kwiatami, z fontanną w centrum i na osi alei do eremitorium. Ogród ten zamykał od południowego-zachodu dom infirmerii, a po przeciwnej stronie budynek kuchni z refektarzem, fundowany przez Mikołaja Wolskiego, co potwierdza podpis pod akwarelą z widokiem pustelni z 1663 roku, wymieniający licznych fundatorów: *Refettorio, Dispensa, Cucina, fatta dal Sig. Nikole Wolski, gros Mar. di Polonia [il. 9A]*⁵⁸.

Ogród eremitorium rozplanowany na prostokątnej platformie z boku kościoła, składał się w 4 rzędach — z 14 domków pustelniczych z ogródkami i jednego dla *Padre Maggiore*. Za eremitorium uformowano 3 tarasy z sadem lub winnicami. Cele w dwóch rzędach północno-wschodnich, oddzielone bramką były przeznaczone na nowicjat. Aleje między celami zdobiły dawniej drzewa owocowe i kwiaty, obecnie długie strzyżone żywopłoty i pojedyncze drzewa. W ogródkach, w których uprawiano zieleń ozdobną znajdowała się nisza w murze, ze źródłem i zbiornikiem na wodę [il. 9B]. Na obniżonym, ogrodzonym terenie przy infirmerii, wzdłuż południowo-zachodniego muru oporowego pod cele, na tarasie założony był „włoski ogród” ozdobny (i zapewne ziołowy?), ze schodami przy kopułowej kaplicy.

W 1613 roku cały teren pustelni został otoczony murem klauzurowym dostosowanym do topografii terenu. Między nim, a regularną tarasową zabudową w centrum, poniżej

⁵⁷ M. Brykowska, *Pustelnia Złotego Lasu...*, op. cit., s. 227, il. 4, 5; M. Mülitzer, *Die Architektur...*, op. cit., s. 124–131; G.M. Croce, *Monasticon Coronense...*, op. cit., s. 117–119.

⁵⁸ Przebudowany kościół konsekrowano powtórnie 25 października 1772 roku: G.M. Croce, *Monasticon Coronense...*, op. cit., s. 118. Materiały i informacje nt. architektury pustelni otrzymałam od Don Winfriedo EC.

9A

Ilustracja 9. Frascati (Państwo Kościelne), *Sacro Eremo Tuscolano*: A — *Delineatio S. Tuscolanae Eremi S. Romualdi Camaldulensis*, akwarela 1663, oryg. w Archiwum w eremie w Tuscolano. Fot. M. Mülitzer, 2014, s. 123, il. 3.6.1; B — ogródek przy celi kameduły. Fot. z Archiwum w eremie w Tuscolano, sprzed 1966 roku; C — winnica przy eremitorium; w głębi budynek kuchni fundacji M. Wolskiego. Fot. M. Mülitzer, 2014, s. 136, il. 3.6.61

9B

Figure 9. Frascati (Papal States), *Sacro Eremo Tuscolano*: A — *Delineatio S. Tuscolanae Eremi S. Romualdi Camaldulensis*, watercolor 1663, original found in the Archives of the Tuscolano Hermitage. Photograph by M. Mülitzer, 2014, p. 123, illus. 3.6.1; B — Hermitage cell garden. Photograph from the Archives of the Tuscolano Hermitage, pre-1966; C — Hermitage vineyard; kitchen building of the M. Wolski Foundation in the background. Photograph by M. Mülitzer, 2014, p. 136, illus. 3.6.61

9C

muru oporowego, od strony południowo-zachodniej znajdowały się ogrody uprawne, a na stoku od północnego-wschodu winnice [il. 9C]; na terenie wznoszący się ku wschodowi — położony był cmentarz z kaplicą, a dalej las z duktami spacerowymi.

Kolejną pustelnię zaprojektował architekt zakonu o. Secchi w 1608 roku w Fano⁵⁹. Już w 1609 roku z funduszy ze zbiorowej fundacji, murarz Matteo Messi rozpoczął rozmierzanie planu na zniwelowanym terenie na górze Monte Giove wśród pokrytego zielenią terenu na stoku, otoczonym murem klauzurowym [il. 10A]. W 1614 roku wprowadzili się pierwsi ojcowie, natomiast w 1631 roku został poświęcony kościół pw. SS. Salvatore.

Zarówno pierwsza jak i druga faza budowy eremu zachowały geometryczną, osiową i symetryczną kompozycję oraz dwie strefy zabudowy. Do eremu prowadziła obudowana aleja dojazdowa przez budynek z furtą na nieco wyższy taras I strefy, na którym po obu stronach, wzniesiono dwa budynki w kształcie litery L — *foresterii* i wspólnego domu kamedułów. Na osi kościoła znajdował się wydłużony plac, ograniczony na osi poprzecznej murami z bramkami do II strefy — do eremitorium, za którymi, symetrycznie, położone były 2 ogrody ozdobne ze studniami. Po 1741 roku w ogrodach, przy obu budynkach dostawiono krużganki.

Eremitorium składało się z trzech części: na osi, za kościołem położony był szeroki ogród przedzielony budynkiem (zapewne infirmerią?), podzielony na kwatery ujęte po bokach dwiema alejami ze szpalerami drzew. Po obu stronach znajdowały się 2 zespoły — rozdzielone alejami z drzewami, po dwa rzędy domków z ogródkami — w sumie 12 [il. 10B]. Wszystkie aleje były przedłużone do muru klauzurowego (wewnętrznego strefy II) i zakończone krzyżami. Za celami teren przeznaczony na spacerowanie ojców wypełniała dwustrefowa zieleń: ogrody ozdobne zgeometryzowane oraz połączony na zboczu wschodnim — las. Na sztychu z 1663 roku teren na stokach między strefą II, a murem klauzurowym zewnętrznym, wypełniały trudne do identyfikacji ogrody użytkowe, dziś — resztki sadu owocowego od strony południowo-wschodniej, winnica od zachodu i ogród warzywny od północnego-zachodu.

Po rozebraniu kościoła i infirmerii[?], zachowano strukturę całości i inne budynki, ale po wystawieniu w latach 1741–1761 według projektu architekta Francesco Buonamici, nowego centralnego kościoła przesuniętego wzdłuż głównej osi na południowy-zachód, powstał wielki ozdobny ogród przed fasadą kościoła i na osi furty, ogrodzony od ścieżek do eremów.

Budowa pustelni poza granicami Włoch na Bielanach pod Krakowem, skłoniła władze generalne zakonu w latach 1607 i 1608 do uregulowania przepisów budowlanych, pozwalających na zachowanie w architekturze tradycji i ubóstwa zakonnego. Ponadto, po realizacji bądź pozostających w budowie 4 kościołów z kaplicami otwartymi ku nawie, ujętych porządkiem architektonicznym, wbrew tradycji, w 1610 roku władze zakonu nakazały powrót do modelu Monte Corona i zakaz stosowania dekoracji *niezgodnej z zasadami ubóstwa...* W redagowaniu przepisów uczestniczył architekt o. Alessandro Secchi⁶⁰.

⁵⁹ P. Bossi, A. Ceratti, *Eremi Camaldolesi...*, op. cit., s. 120–122; M. Mülitzer, *Die Architektur...*, op. cit., s. 140 nn; G.M. Croce, *Monasticon Coronense...*, op. cit., s. 81.

⁶⁰ A. Małkiewicz, *Zespół architektoniczny...*, op. cit., (cytat nt. kościoła); M. Brykowska, *Pustelnia...*, op. cit., s. 236–237, przypis 44–45; por.: L. Rotter, *Architektura i wystrój eremów kamedulskich w świetle prawodawstwa zakonnego*, „Foliae Historiae Cracoviensis”, 2005, nr 11, s. 73–86; M. Mülitzer, *Die Architektur...*, op. cit., s. 62 (o udziale o. Secchiego); M. Brykowska, *Pustelnie i architektura...*, op. cit., s. 78–82.

Pierwsze założenie przestrzenne i kościół według tradycji i uchwał kapituły generalnej w odniesieniu do rozplanowania i architektury budynków i kościoła zostały zrealizowane w **Rytwianach**. 27 sierpnia 1617 roku. Tęczyńscy — Gabriel (wojewoda lubelski) i Jan (wojewoda krakowski) otrzymali od władz zakonu kamedułów zgodę na budowę eremu *w otoczeniu lasu, na terenie nasłonecznionym i dobrym miejscem na ogród*. Kiedy zakonnicy z Bielan krakowskich 15 lutego 1621 roku wybrali miejsce w Lesie Rytwiańskim, z przewagą buku, dębu i grabu, wojewoda krakowski Jan Magnus Tęczyński spisał akt fundacji (także w imieniu zmarłych braci Gabriela i Andrzeja)⁶¹. Po otrzymaniu zgody na budowę pustelni w 1623 roku od władz kościelnych, 1 maja 1624 roku odbyła się uroczystość poświęcenia przez bp. krakowskiego Marcina Szyszkowskiego kamienia węgielnego pod budowę Pustelni Złotego Lasu w Rytwianach.

O. Placyd Perusini, kameduła z Perugii, tak opisał położeniu pustelni: *nie na górze, ale w gęstym lesie, pozbawionym wszelkiego widoku, tylko drzewa i niebo są widzialne*, jak w Sacro Eremo [il. 11A]. Budowę pustelni w Rytwianach rozpoczął w 1624 roku o. Hiacynt Tudertinus z pomocą dwóch zakonników, a następnie nadzorował prace przybyły z eremu krakowskiego o. Sylwan Boselli, weneccjanin, pierwszy przeor w latach 1625–1629. Obaj Włosi musieli znać się na sztuce budowania i zakładaniu ogrodów, co potwierdza informacja o. Placyda na temat o. Boselliego, który w 1627 roku *obejrzał, opisał i wymierzył miejsce wybrane na pustelnię* na Kahlenbergu pod Wiedniem⁶². Możliwe też, że projekt założenia i kościoła dostarczono z Włoch, a jego autorem mógł być o. Alessandro Secchi, na co wskazuje porównanie z jego projektami, m.in. eremu Monte Tizzano 1, a szczególnie kościoła w archiwum w Bolonii, opublikowanymi przez Matthiasa Muiltzera⁶³.

Po splantowaniu terenu na polanie leśnej Puszczy Sandomierskiej wytyczono prostokątny, osiowy plan zabudowy klasztornej z kościołem w centrum. Jeszcze przed zakończeniem budowy, według Zbigniewa Myczkowskiego obraz *Wenantego z ok. 1627 roku* *ukazuje kompozycje generalnie zbliżoną do bielańskiej, z wyraźnie dopowiedzianymi relacjami pomiędzy korpusem głównym, z kościołem i domkami zakonników i ich ogródkami, a sadami i ogrodami użytkowymi, w obrębie kamedulskich murów klauzurowych w ścisłej relacji do otaczającej założenie ściany gęstego lasu*⁶⁴.

W układzie kompozycyjnym uwzględniono na jednej osi 2 strefy funkcjonalne: do pierwszej strefy należał plac kościelny z bramą klauzurową na osi skrzydła zachodniego

⁶¹ *Opus PP. Placido Perusini...*, op. cit., k. 42v-43v; J.B. Mittarelli, A. Costadoni, *Annales Camaldulenses...*, op. cit., s. 260–261; L. Zarewicz, *Zakon Kamedułów...*, op. cit., s. 31–35; P.T. Lugano, *La Congregazione...*, op. cit., s. 320, 337–339; A. Małkiewicz, *Zespół architektoniczny...*, op. cit., s. 173; M. Brykowska, *Pustelnia Złotego Lasu...*, op. cit., s. 230–232; A. Małkiewicz, *Z historycznej i artystycznej problematyki...*, op. cit., s. 96–97, przypis 42; W. Kret, *Problematyka...*, op. cit., s. 33, przypis 36; M. Brykowska, *Kościół w Rytwianach — w świetle praktyki i przepisów kongregacji kamedułów pustelników Monte Corona*, [w:] *Silva Aurea w Rytwianach 1917–2017. Studia z dziejów kościoła i eremu*, red. ks. T. Moskał, wyd. Diecezjalne i Drukarnia w Sandomierzu, 2021, s. 199.

⁶² *Opus PP. Placido...*, op. cit., k. 47v-47r; M. Brykowska, *Pustelnie i architektura...*, op. cit., s. 78, 82, , il. 4.

⁶³ M. Muiltzer, *Die Architektur...*, op. cit., s. 156; M. Brykowska, *Kościół w Rytwianach...*, op. cit., s. 208–209, il. 6, 8.

⁶⁴ Adoracja Matki Boskiej przez śś. Benedykta i Romualda: KZSzP, T. III, z. 11; *Powiat sandomierski...*, op. cit., s. 45; Z. Myczkowski, [nt. ogrodów na Bielanach krakowskich i w Rytwianach], ..., op. cit., s. 77–78; M. Brykowska, *Kościół w Rytwianach...*, op. cit., s. 208–209, il. 7, 8.

ze stajniami i wozownią, zamknięty fasadą kościelną. Przy placu w parterowych skrzydłach dziedzińca, od południa — położona była apteka i refektarz dla braci z kuchnią i studnią, a od północy — *foresterium* oddzielone ogródkiem od domu/celi fundatora Jana Tęczyńskiego. Przy tym domu fundatora, od wschodu znajdował się większy ogródek z ozdobną niszą. Takie nisze w eremie w Tuscolano we Frascati wypełniał zbiornik zasilany wodą w kształcie muszli. Ogródki przy *foresterii* i przy domu Tęczyńskiego z pewnością miały charakter ozdobny i służyły do odpoczynku i kontemplacji przybywających do pustelni gości/mężczyzn [il. 11B, 11C]⁶⁵.

Drugą strefę klauzury papieskiej oddzielały mury z bramkami po obu stronach fasady kościoła. Na osi bramek wzdłuż elewacji bocznych kościoła z dwoma portalami po bokach, prowadziły dwie aleje na teren za kościołem z ogrodem eremitorium, z czterema rzędami domków eremickich z ogródkami. Aleja wytyczona na osi kościoła była zamknięta murem z bramką, co wskazuje na planowanie przy niej 4 cel nowicjatu.

Według planu z 1835 roku i badań archeologicznych, za kościołem, w przedłużeniu domu fundatora i za jego ogrodem, znajdowało się 5 domków z ogródkami, po dwa domki w środkowych dwóch rzędach oraz 3 domki z ogródkami od południa. Obecnie więcej wiadomo o ogródkach przy celach pustelników, które były zaopatrzone w kamienne obudowy na naczynia bądź wodę deszczową. Podstawy te przylegały od wewnątrz lub na zewnątrz do muru ogródka⁶⁶.

Za domkami w trakcie południowym, a przed przejściem na osi wieży kościelnej do ogrodu, położony był równoległy do kościoła dom braci konwersów oraz infirmeria objęta klauzurą papieską. W trakcie badań terenowych okazało się, że podczas budowy wykorzystano naturalny spadek terenu od północnego-wschodu na południe, co potwierdzają pierwotne niższe poziomy użytkowe w budynku (w południowym trakcie o około 1 m). Odpowiednio z terenem obniżał się w kierunku skarpy poziom wód gruntowych, co skutkowało okresowym zalewaniem wodą krypt (późniejszych) w kościele oraz skrzydła południowego, ale miało dobry wpływ na nawadnianie gleby w ogrodzie południowym, gdzie okazjonalnie mógł znajdować się mały staw. Wodę do podlewania roślin w eremitorium czerpano z cysterny, odkrytej pod poziomem terenu, między kościołem, a domem braci konwersów⁶⁷.

Rekreacyjny, kwaterowy ogród południowy skomunikowany z infirmerią i z eremitorium, był w części wschodniej objęty klauzurą papieską i przeznaczony dla ojców — do spacerów, modlitwy i medytacji, ale też i pracy w ogrodzie: uprawy drzew owocowych, krzewów, winorośli i kwiatów. Oddzielony kamiennym murem od zachodniej części, znanym z planu eremu z 1845 roku oraz z badań archeologicznych, znajdował się ogród

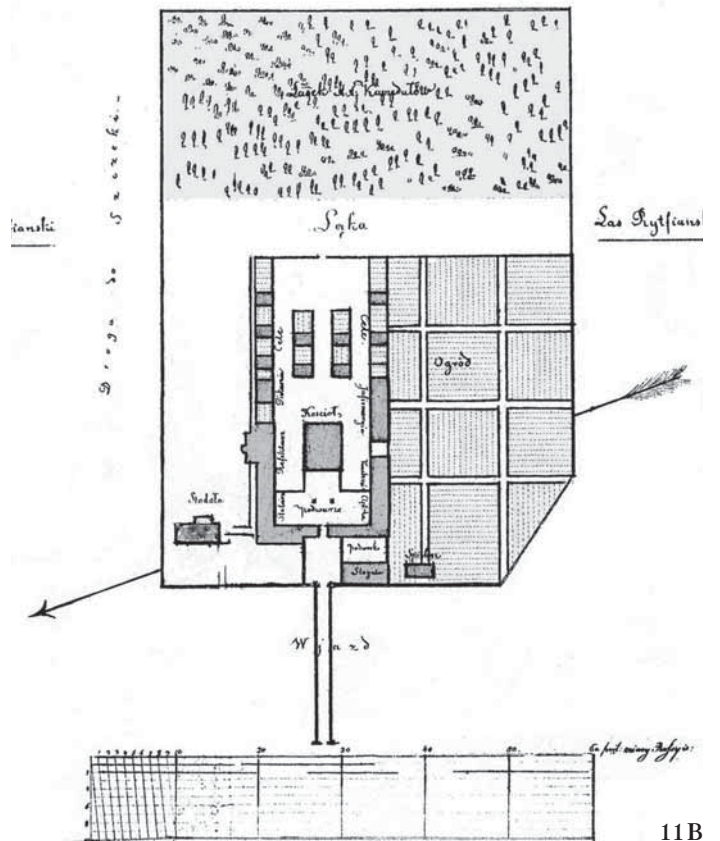
⁶⁵ Ogródek przy refektarzu został z czasem zamieniony na salę między celą fundatora, a *foresterią*, z wielkim, sklepionym refektarzem — kończonym przed 1637 rokiem: M. Brykowska, R. Brykowski, 1959, mps, archiwum WKZ Kielce. Dziś w ogródku przy domu fundatora założono zieleń według koncepcji A. Chrapek.

⁶⁶ M. Brykowska, *Pustelnia Złotego Lasu...*, op. cit., il. 7, przypis 29; M. Łyczak, A. Książczyńska, *Kamedulski erem „Pustelnia Złotego Lasu” w Rytwianach w świetle badań archeologicznych*, [w:] *Silva Aurea...*, op. cit. s. 153–197, s. 163–197.

⁶⁷ Por. eksponowany niżej o około 1 metra pod szkłem, fragment posadzki kamiennej w drugim trakcie. Badania prowadził arch. W. Niewalda z Krakowa około 2010 roku.

11A

11B

11C

11D

Ilustracja 11. Rytwiany (Polska), *Eremus Silva Aurea*: **A** — widok od frontu, litografia z obrazu z poł. XVIII w., pocztówka sprzed 1917 roku (własność autorki od 1972 roku). Oryg. w Archiwum eremu na Bielanych w Krakowie; **B** — plan sytuacyjny pustelni po kasacie w 1819 roku; pomiar Jan Suchecki, 1835; oryg. w Archiwum Główne Akt Dawnych, Akta Centralne Wydziału Wyznań, sygn. 757, k. 106; **C** — współczesny widok Pustelni Złotego Lasu z lotu ptaka. Fot. w Archiwum Pustelni Złotego Lasu. Wg: K. Curyłło, 2019, s. 38; **D** — ogród południowy po rewitalizacji według projektu Zbigniewa Myczkowskiego. Fot. E. Brykowska-Liniecka, 2023

Figure 11. Rytwiany (Poland), *Eremus Silva Aurea*: **A** — View from the front, lithograph from a painting from the mid-18th century, postcard, pre-1917 (property of the author as of 1972). Original in the Bielany Hermitage in Cracow; **B** — Site plan of the hermitage after cassation in 1819; survey by Jan Suchecki, 1835; original in the Central Archives of Historical Records, Central Records of the Department of Religious Affairs, file no. 757, tome 106; **C** — Contemporary bird's-eye-view of the Złoty Las [Golden Forest] Hermitage. Photograph from the Złoty Las Hermitage. Based on K. Curyłło, 2019, p. 38; **D** — South garden following its revitalization in accordance with a design by Zbigniew Myczkowski. Photograph by E. Brykowska-Liniecka, 2023

warzywny i ziołowy w sąsiedztwie kuchni i apteki, a w głębi sad objęty klauzurą zakonną, gdzie pracowali nie tylko bracia, ale i zatrudnieni ogrodnicy. W obu częściach — przy południowej ścianie budynków bądź poza nią, była posadzona winorośl [il. 11D]⁶⁸.

Opisane budowle i ogrody nie były jeszcze ukończone, kiedy po konsekracji kościoła pw. Zwiastowania Najświętszej Panny Marii — 27 września 1637 roku i po śmierci Jana Tęczyńskiego tego roku, jego córka Izabella z mężem Łukaszem Opalińskim h. Łódzia,

⁶⁸ Por. przypis 66 oraz: M. Brykowska, *Pustelnia Złotego Lasu...*, op. cit., il. 7, 8; M. Brykowska, *Kościół w Rytwianach?...*, op. cit., s. 61, il. 10.

marszałkiem wielkim koronnym, potwierdzając fundację Tęczyńskich zobowiązali się *fabrykę klasztoru Rytwiańskiego dokończyć*...⁶⁹. W drugiej fazie zatem po 1655 roku kończono kościół i ogrody objęte klauzurą papieską oraz założono nowe ogrody użytkowe wokół zabudowy klasztornej od zachodu i północy, a od strony wjazdu na osi wystawiono arkadową bramę z herbami zakonu. Prace kończyła budowa w 1662 roku zewnętrznego muru klauzurowego.

Wymagało to obudowy wjazdu na osi klasztoru (szyją), na placyk przed arkadową bramą i wjazdem na teren klauzury. Ówczesny stan zabudowy i ogrodów po zakończeniu prac przedstawia obraz z połowy XVIII wieku⁷⁰. Za południowym murem szyi, las poza klauzurą na skarpie, obniżał się do poziomu drogi, natomiast po przeciwnej stronie szyi — teren porośnięty był sadem, otoczonym murem od zachodu i północy. W jego przedłużeniu, na wschód za murem między północną drogą a zabudową klasztoru, na osi bramki, rozplanowany był ogród z długą aleją i poprzecznymi drózkami między rabatami warzyw, kwiatów i pojedynczych drzew, przedstawionych na ww. obrazie według takiego schematu, jak w eremitorium. W zachodniej części ogrodu znajdował się jakoby dom ogrodnika, pominięty na obrazie.

Można sądzić, że niektóre przedstawione na obrazie fragmenty pustelni nie są w pełni wiarygodne, jak np. błędny jest owalny kształt placu przed furką, układ i liczba domków eremickich oraz powtórzenie od południa takiego samego schematu ogrodu jak od północy, czemu przeczy odkryty w terenie mur dzielący na dwie strefy klauzurowe ogród południowy, jak opisano wyżej. Inne fakty i datowanie obrazu potwierdzają np. dwie figury św. Agaty i św. Barbary wystawione na placu przed kościołem w 1748 roku⁷¹.

Po skasowaniu pustelni w 1819 roku zabudowania i ogrody ulegały stopniowemu zniszczeniu. Jeszcze w 1835 roku uprawiany był ogród południowy, gdy za eremitorium, za murem wschodnim, jak i wcześniej, znajdował się duży teren — pas łąki i *lasek mały Kamedułów*. Ludwik Zarewicz pisał, że w eremie położonym w lesie, *poza świątynią był okazały ogród a w nim 12 małych domków zakonników* ⁷². Dwa plany pomiarowe dawnego eremu kamedułów — z 1835 roku i 1845 roku uwzględniają jeszcze mury klauzurowe i ogrody, których brak w 1864 roku. Kościół po remoncie uznany w 1935 roku za zabytek, pełnił funkcje kościoła parafialnego. Zachował się do dziś z wysokiej klasy wystrojem i wyposażeniem jako kościół rektoralny na terenie pustelni z ogrodami po rewitalizacji w latach 2001–2015. W lesie, w niedalekiej odległości od zabudowań klauzurowych znajduje się źródło i strumień (dopływ rzeczki Czarnej), a niegdyś przy nim,

⁶⁹ Na temat II fazy budowy pustelni przez Opalińskich, więcej według opublikowanych źródeł: M. Brykowska, *Pustelnia Złotego Lasu...*, op. cit., s. 231–232, przypis 31–32.

⁷⁰ Obraz pustelni kamedułów w Rytwianach z połowy XVIII wieku w klasztorze na Bielanach krakowskich, obecnie po konserwacji, wg: J. Żmudziński, *Sala z widokami...*, op. cit. Na początku XX wieku W. Tomkowicz publikuje litografię według ww. obrazu, a w klasztorze wydano „Karty Korespondencyjne” z jego fotografią, którą otrzymałam od o. Ignacego w 1972 roku.

⁷¹ M. Brykowska, *Pustelnie i architektura...*, op. cit., s. 224, il. 24; J.W. Koralewski, *Pustelnia Złotego Lasu*, Rytwiany 2012, s. 55–57; M. Łyczak, A. Książczyńska, *Kamedulski erem...*, op. cit., il. 2.

⁷² L. Zarewicz, *Zakon Kamedułów...*, op. cit., s. 35.

The map depicts the village of São João do Rio Preto, situated along a river labeled "RIO PRETO". The village itself is enclosed by a wall and contains several buildings, including a church with a bell tower and a large central building. The surrounding area is divided into fields and pastures, some of which are labeled with names like "São João", "São Paulo", and "São Pedro". There are also labels for "CASA DO SENHOR" and "CASA DO SENHORA". The map includes numerous small circles representing trees or individual houses. A compass rose is visible in the upper right corner, indicating North.

nach, przez o. Sylwana Boselli⁷⁵. O roli o. Sylwana dla zakonu kamedułów pisał już Ludwik Zarewicz.

Dzięki opisowi o. Placydo Perusinięgo, doskonale znany jest początek budowy kolejnego eremu w Austrii z inicjatywy władz zakonu kamedułów w 1627 roku, za pośrednictwem o. Egidiusza, belgijczyka (Belga), w połowie drogi z Włoch do Polski. Za namową przez marszałka Mikołaja Wolskiego, cesarz Ferdynand II, po ukazaniu mu *licznych rysunków i malunków graficznych eremów przez Ojca Wenantego* — wyraził chęć fundacji pustelni. Wówczas o. Egidiusz wybrał najbardziej odpowiednie miejsce na erem — na **Kahlenbergu** pod Wiedniem. W dniu 3 lipca 1628 roku, Ferdynand II wraz z żoną Eleonorą Gonzagą ofiarowali kamedułom z Monte Corona za pośrednictwem o. Boselliego górę *wraz z przylegającymi do niej lasami i winnicami* i sumę równą 30 florenów. Wizytator o. Jerzy sprawdził *koszty na budowę i utrzymanie*. Na polecenie władz zakonu o. Sylwan, *wenecjanin*, z eremu Rytwian, z o. Konstantym Melchioręm trydeńczykiem i Bartolomeo Chiuppeno w latach 1628–1929 *według opisu i rozmierzenia miejsca* rozpoczęli przygotowanie terenu pod budowę eremu. W dniu 10 sierpnia 1629 roku cesarz Ferdynand II *wskazał Sylwanowi, że chce wziąć udział w wmurowaniu pierwszego kamienia pod budowę kościoła [...], po czym w asyście pustelnika Sylwana przetransportował ten sam kamień do przygotowanego dołu fundamentowego i przykrył go narzędziem murarskim*⁷⁶. Kościół zbudowano zgodnie z przepisami, na planie według wzoru z Monte Rua i Rytwian, z wieżą zegarową od południa. W 1636 roku, wprowadzono zakonników i utworzono przeorat, ale budowę eremu ukończono dopiero w 1639 roku. Po zniszczeniu klasztoru i kościoła podczas odsieczy wiedeńskiej, kameduli po powrocie do pustelni 6 października 1683 roku odnowili zabudowania, natomiast w latach 1730–1734 przebudowali kościół i przy murze od strony eremitorium za kościołem zbudowali dzwonnice⁷⁷.

Głównym budowniczym pustelni był o. Sylwan Boselli, który opierając się na projektach eremów o. Secchiego i doświadczeniach z budowy w Rytwianach, wprowadził regularny prostokątny plan i własne rozwiązania terenów zielonych zależnych od topografii terenu. Po zniwelowaniu południowo-wschodniego stoku góry, umieścił w centrum kościół, powiązany osiowo z ogrodem eremitorium [il. 13A, 13B]. Natomiast wjazd do pustelni od strony zachodniej zapewne miał prowadzić przez budynek bramny przylegający do skrzydła *foresterium*. Być może w XVIII wieku na oś kościoła przesunięto mur klauzurowy z bramą, w głąb placu, na którym znajdowały się po bokach parterowe budynki (podpiwniczone), od zachodu i części południowej z pokojami gościnnymi dla cesarza i jego dworu oraz od północy dla konwersów[?]. Przy fasadzie kościelnej mur klauzurowy z bramkami oddzielał dwa dziedzińce — północny z budynkiem kuchni z re-

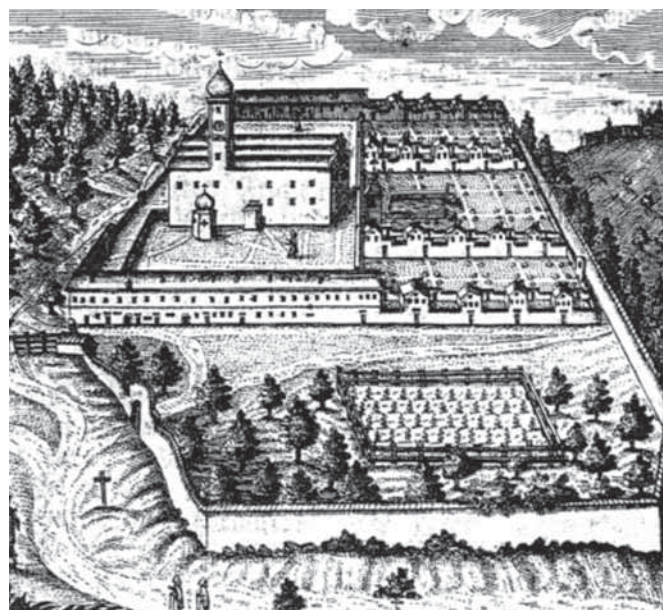
⁷⁵ M. Brykowska, *Kościół w Rytwianach...*, op. cit., s. 208–209, il. 6–8, 17; por. M. Mulitzer, *Die Architektur...*, op. cit., s. 156, który uważa, że na podstawie tego planu kościoła zrealizowano kościół w Garda.

⁷⁶ Według własnych badań i wypisów o. Ignacego z eremu bielańskiego (1972). O. Placido Perusini, świadek wydarzeń, szeroko opisał początki fundacji eremu Kahlenberg: *Opus PP. Placido Perusini...*, op. cit., k. 47v–47r; J.B. Mittarelli, A. Castadoni, *Annales...*, op. cit., s. 278–283.

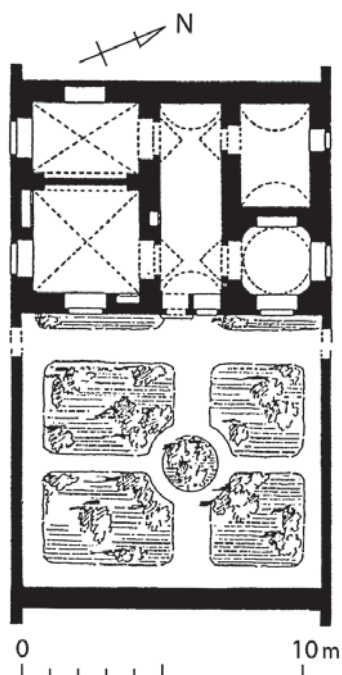
⁷⁷ M. Brykowska, *Pustelnia Złotego Lasu...*, op. cit., s. 246, il. 17; R. Brykowski, *Kahlenberg i jego zabytki*, „Spotkania z Zabytkami”, 1989, I, s. 59–61; M. Mulitzer, *Die Architektur...*, op. cit., s. 400–419; por. tamże — kartografia, sztychy i obraz z XVIII wieku.

13A

13B

13C

13D

Ilustracja 13. Wiedeń, Kahlenberg (Austria), *Eremus St. Josef*: A — obraz, poł. XVIII wieku. Fot. M. Mülitzer, 2014, s. 403, il. 7.1.6; B — sztych. Fot. M. Mülitzer, 2014, s. 402, il. 7.1.5; C — domek eremity z ogródkiem, plan, rys. M. Mülitzer, 2013; D — współczesny ogródek przed celą eremity. Fot. M. Mülitzer, 2013[?]

Figure 13. Vienna, Kahlenberg (Austria), *Eremus St. Josef*: A — Camaldoli (Toscany), Sacro Eremo, etching 1570. Based on P. Bossi and A. Cerrati, 1993, p. 62. Painting from the mid-18th century. Photograph by M. Mülitzer, 2014, p. 403, illus. 7.1.6; B — Etching. Photograph by M. Mülitzer, 2014, p. 402, illus. 7.1.5; C — Hermit's hut with garden, plan, drawing by M. Mülitzer, 2013; D — Contemporary garden in the front of the Hermit's cel. Photograph by M. Mülitzer, 2013[?]

fektarzem, a południowy ze studnią zachowaną do dziś i z domem infirmerii z apteką, posadowiony z wykorzystaniem różnic terenu — jak na Bielanych krakowskich — z wyjściem na południowy ogród. Teren eremitorium na osi, za kościołem, oddzielony murem

z trzema bramkami, wyróżniał się dwukrotnie szerszym ogrodem z sadzawką na osi. Po bokach ogrodu eremitorium ze stawem położone były dwa rzędy domków pustelniczych z ogródkami dostępnych z bocznych alei [il. 13C, 13D].

Plac przed kościołem i oba dziedzińce po bokach kościoła wypełniały trawniki ze ścieżkami, natomiast ogrody w eremitorium — niska zieleń ozdobna i pojedyncze drzewa owocowe. Zewnętrzny mur kłauzurowy budowany był w zależności od konfiguracji terenu — na terenie płaskim od północy równolegle do muru wewnętrznego za ogrodem warzywnym i sadem, a od wschodu, za ogrodem (sadem?) przylegający do eremitorium ogrodzonym tuż nad urwiskiem. Natomiast od południa mur dostosowany był do niewielkiego spadku za sadem i winnicą. Od zachodu teren porośnięty lasem wznosił się za drogą wzdłuż muru kłauzurowego⁷⁸.

Król Władysław IV po pobycie w Kahlenbergu, na Bielanych krakowskich i w Rytwianach oraz po wybraniu przez kamedułów z Krakowa terenu pod przyszłą budowę na Górze Polkowskiej w **Warszawie**, ufundował 5 września 1639 roku nowy erem, jako *wotum* za zwycięstwo smoleńskie i otrzymanie korony. W dniu 6 października 1641 roku w akcie fundacyjnym król potwierdził i powiększył nadania, a Sejm je zatwierdził. Kameduli po wykarczowaniu i splantowaniu terenu, wytyczyli i ogrodzili parkanem teren kłauzury z ogrodami. Na jednej osi umieszczono dwie strefy — kościoła i eremitorium, według modelu eremu w Nola o. Secchiego i bezpośredniego wzoru eremów na Bielanych krakowskich i w Rytwianach. W latach 1641–1643 wzniesiono tymczasową drewnianą świątynię i pierwsze cele z ogródkami, pod kontrolą powierzoną przez króla Wojciechowi Gizie. W 1643 roku odbyła się uroczystość wprowadzenia do eremu ojców kamedułów, znana z relacji Adama Jarzębskiego w *Gościńcu* [...] ⁷⁹. Jeszcze w 1678 roku użytkowany był drewniany kościół⁸⁰.

W 1644 roku o. Mateusz *kieruje nową fundacją* i rozpoczyna prace budowlane. Budowę wielokrotnie przerywaną wojnami i zarazą, wspierali kolejni władcy. Jan Kazimierz 20 marca 1649 roku potwierdził i rozszerzył wcześniejsze nadania z *przylegającymi do wzgórza, lasy, łąki, młyny, polanę i pastwiska* oraz zapoczątkował budowę murowanego kościoła zapewne według planu zgodnego z przepisami zakonu dostarczonego przez kamedułów. W latach 1646–1655 zbudowano w czterech rzędach: trzy cele z fundacji Wazów

⁷⁸ Według własnych badań i materiałów (niepublikowanych) otrzymanych od dr M. Multizera w 2019 roku, za co jestem winna podziękowanie. Na temat rodzaju roślin, poza wymienioną winnicą w akcie darowizny — nie udało się więcej ustalić.

⁷⁹ Zapewne to wówczas ustawiono krzyż widoczny na widoku z XVII wieku, który po wzniesieniu muru kłauzurowego przeniesiono na skrzyżowanie dróg od przeprawy na Wiśle i z folwarku Ruda. Por. il. 14A oraz: D. Śliwińska, *Zespół zabudowy eremitorium oo. kamedułów na Bielanych — stan zachowania oryginału*, [w:] *Kameduli w Warszawie 1641–2016. 375 lat eremu na Bielanych*, red. K. Guttmejer; A.S. Czyż, Miasto stołeczne Warszawa 2016, il. 2 z 1890, a także wcześniejsze badania: M. Brykowska, *Kościół kamedułów na Bielanych*, seria: Zabytki Warszawy, Warszawa 1982, s. 15, 54.

⁸⁰ Por.: widok eremu na Bielanych warszawskich na obrazie ofiarowanym podczas zarazy, jako wotum oo. Kamedułów dla kościoła w Tucholi; od strony Wisły przedstawiono na wysokiej skarpie część murowanych eremów w otoczeniu zieleni i zarysu kościoła w budowie, przy którym znajdowały się w murze 2 bramki do ogrodu eremitorium, na osiach „alei między celami”, co wskazuje na zamiar budowy muru części gospodarczej od południa. Por. W. Szoldrski, *Historia Kościoła i Cudownego Obrazu Najświętszej Marii Panny w Tuchowie*, Cieszyń 1920, s. 74; M. Brykowska, *Kościół kamedułów...*, op. cit., s. 35, 61; M. Brykowska, *Pustelnie i architektura...*, op. cit., s. 82–83, il. 5; J. Sito, *Rokokowe stiuki...*, op. cit., s. 153.

— króla Władysława IV, „Erem Królewski” królewicza Jana Kazimierza, biskupa Karola Ferdynanda oraz siedem — z fundacji magnatów.

19 czerwca 1669 roku, w dniu elekcji Michała Korybuta Wiśniowieckiego, poświęcono fundamenty korpusu chórowego kościoła. Na pamiątkę tego wydarzenia król wystawił kolumnę przy drodze do kościoła, a w testamencie polecił *kamedułom kościół skończyć*⁸¹. Prace kontynuowano z fundacji króla i dotacji Krzysztofa Zygmunta Paca kanclerza wielkiego litewskiego. W 1697 roku dzięki wsparciu finansowemu Jana III Sobieskiego, który często bywał z rodziną na Bielanach i Marka Matczyńskiego wojewody ruskiego, ukończono budowę korpusu chórowego z dwiema wieżami [il. 14A]⁸².

Erem zlokalizowano na skraju Puszczy Mazowieckiej, w odległości 1 mili na północ od Warszawy. Według Ludwika Zarewicza pustelnia *wznosi się na miernym wzgórzu wśród miłego lasu, przy lewym brzegu Wisły w borze królewskim, małą milę od Warszawy*⁸³. Na splantowanym terenie rozplanowano całą pustelnię osiowo i symetrycznie, z kościołem w centrum, na osi za kościołem eremitorium i ogrody, sukcesywnie realizowane. Pierwszą fazę zabudowy przedstawia rycina z XVII wieku: ukończoną część chórową kościoła z dwiema wieżami i z jedną nawą, zapewne jeszcze drewnianego kościoła. Eremitorium, z wolnostojącą drewnianą [?] dzwonnica przed trzema [!] rzędami cel z ogródkami, było oddzielone murem od placu kościelnego, jak i dziś. W ogródkach zaznaczono symbolicznie jednym drzewem teren zielony. Na plac kościelny prowadziła brama w wieży od strony południowo-zachodniej. Przy niej od południa znajdował się mały, szczytowy dom oraz duży budynek, zapewne *foresterium*, z wieżą alkierzową, a w głębi placu niewielki dwór, być może dobrodzieja zakonu chorążego Ziemi Nurskiej Jana Kazimierza Brzezińskiego. W miejscu późniejszego budynku kuchni z refektarzem i innych na krawędzi skarpy po wschodniej stronie bramy wjazdowej od południa, zamykała eremitorium niska zabudowa — zapewne drewniane szopy związane (jak i brama) z prowadzoną budową. Wjazd poza klauzurą prowadził wśród użytkowych ogrodów w sąsiedztwie stawu.

Fundatorzy i magnaci związani z dworem królewskim, często wyjeżdżali na Bielany na polowania i do eremu na rekolekcje, od 1673 roku — na Zielone Świąta, na wypoczynek oraz rozmowy z wykształconymi kamedułami. Np. marszałek Stanisław Herakliusz Lubomirski przed 1682 rokiem, przyłynął Wisłą na Bielany i opisał nie tylko rozmowy z pustelnikiem o Elizeuszem, ale też swoje wrażenia nt. położenia i krajobrazu pustelni: *...przy płaskim brzegu wesołe na ląd wyście, świerkowemi drzewami i cienista gęstwiną z obu stron otoczone, którego środek — zieloną łąką ozdobny niby ulicą jaką umyślnie (bo tak było) wysadzoną — wabił oko i nogi do wystąpienia na ląd. Była drogi tej długość rozwlekła niemal na stajanie, aż po brzeg pochodzisty odkrytej góry, od*

⁸¹ Materiały o początkach eremu warszawskiego w: J.B. Mitarelli, A. Costadoni, *Annales Camaldulenses...*, op. cit., t. VIII, s. 327–329, t. IX, s. 338–340; L. Zarewicz, *Zakon Kamedułów...*, op. cit., s. 35–36; P.L. Lugano, *La Congregazione Camaldolese...*, op. cit. s. 376–377; M. Brykowska, *Kościół kamedułów...*, op. cit., s. 35; K. Guttmejer, „Wieczny pomnik zwycięstwa”: erem kamedulski na Bielanach pod Warszawą. Wotum króla Władysława IV, [w:] *Kameduli w Warszawie...*, op. cit., s. 113–136; D. Śliwińska, *Kalendarium*, [w:] *Kameduli w Warszawie...*, op. cit., s. 565–578.

⁸² M. Miltzer, *Die Architektur...*, op. cit., s. 338, il. 6.3.6.

⁸³ L. Zarewicz, *Zakon Kamedułów...*, op. cit., s. 35; zakonnicy czerpali dochód z przewozów na Wiśle do wsi Żerań.

której z dołu aż na sam wierzch widać było stopnie w perspektywę lekko postępujące, a na samej górze była furtka z krzyżem na wierzchu, znacząca przystęp do onej pustyni. Postrzegszysy tedy obaj, a to już to miejsce, kędy był kościół i pustynia [...] a wysiadłszy z wody szli prosto ku stopniom onym, które wiodły do klasztoru⁸⁴.

Drugi etap budowy kościoła, zapewne na miejscu rozebranej nawy drewnianej świątyni, rozpoczęto od dotacji Augusta II i poświęcenia fundamentów nawy w 1706 roku, a w marcu 1710 roku ołtarza głównego z bramkami do chóru. Architektoniczne opracowanie wnętrza świadczy o udziale w budowie nieznanego architekta królewskiego⁸⁵.

Początkowo budowę nawy prowadzili sami kameduli według tradycji i przepisów zakonu — o. Jacek (Hiacynt), kiedy od wielu lat fundamenty naszej bazyliki były opuszczone i niemal zrujnowane oczekiwały na swego budowniczego, lecz nie było nikogo kto by się nimi zajął, i oto znalazł się jeden na tysiąc który swoją zapobiegliwością troską i trudem wzniosł kamień im titulum. 6 maja 1730 roku powierzono zarząd nad budową ojcu panu Franciszkowi Salezemu⁸⁶. Z fundacji Augusta III w latach 1733–1736, przygotowano materiały budowlane, teren i nowy projekt centralno-podłużnej nawy. W 1735 roku przy okazji rozbiórki dworu Brzezińskiego, wymieniony jest na Bielanach architekt Józef Fontana⁸⁷. Ostatnio badania Piotra Ługowskiego, Karola Guttmejera i Jakuba Sity potwierdziły budowę nawy kościoła w latach 1749–1762 według projektu Jakuba Fontany⁸⁸. Kościół przedstawiony na obrazie z około połowy XVIII wieku różni się od budowanego w tym czasie. Mimo to, widok na obrazie łączy pustelnię z Warszawą — lokalizacja Wisły, sylweta miasta oraz osiowa kompozycja i strefy klauzurowe eremu⁸⁹.

⁸⁴ S.H. Lubomirski, *Rozmowy Artaksesa i Ewandra*, „Biblioteka Pisarzy Polskich”, t. 32, wyd. J. Dąbkowska-Kujko, Warszawa 2006, s. 49, 499; prof. J. Chrościckiemu winna jestem podziękowanie za wskazanie i udostępnienie ww. pozycji.

⁸⁵ Nie został potwierdzony w źródłach udział architekta królewskiego Józefa Szymona Belottiego, bądź Józefa Pioli (M. Brykowska, *Kościół kamedułów...*, op. cit., s. 37, 43, 61), ani Isidoro Affaitati, któremu ostatnio przypisano projekt kościoła z centralno-podłużną nawą: M. Karpowicz, *Isidoro Affaita (1622–1684), Architetto valsoldese in Polonia*, Comune di Valsolda, 2009, s. 90–92, il. 14; por. K. Guttmejer, „Wieczny pomnik zwycięstwa”..., op. cit., s. 126.

⁸⁶ K. Guttmejer, *Aneksy*, [w:] *Kameduli w Warszawie...*, op. cit., *Aneks nr 3*, s. 508. Do budowy nawy przyczynili się finansowo także magnaci, jak np. na początku XVIII w. Jan Krzysztof Brzeziński podkomorzy Ziemi Nurskiej, któremu „dozgonnie wdzięczni” kameduli ufundowali epitańum. M. Brykowska, *Kościół kamedułów...*, op. cit., s. 37, 42–45.

⁸⁷ K. Guttmejer, *Aneksy...*, op. cit., *Aneks nr 4*, s. 543.

⁸⁸ H. Potocka, *Ukształtowanie przestrzenne i zabytki Bielan*, Warszawa 1952, mps, w archiwum Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Warszawskiego, nr 170, s. 37 (wg Szymańskiego [?] na Bielanach pracował Jakub Fontana); K. Guttmejer, „Wieczny pomnik zwycięstwa”..., op. cit., s. 113–136; P. Ługowski, *Fontana i Dominik Merlini a rokokowa faza budowy kościoła na Bielanach w Warszawie*, [w:] *Kameduli w Warszawie...*, s. 142, 156; J. Sito, *Rokokowe stiuki w kościele kamedułów na Bielanach w Warszawie*, [w:] *Kameduli w Warszawie...*, op. cit., s. 156–164; D. Śliwińska, *Kalendarium...*, op. cit., s. 567. Materiały zamieszczone w książce zawierają szczegółowe informacje o „fabryce” kościoła, również po roku 1762; odkryty zachodni, wcześniejszy półkolisty fundament transeptu, być może wzniesiono według projektu Józefa Fontany.

⁸⁹ Jakub Fontana zapewne kontynuował rozpoczęcie budowy nawy przez swojego ojca, Józefa, jak na innych budowach: A. Bartczakowa, *Jakub Fontana architekt warszawski XVIII wieku*, PWN, Warszawa 1970, s. 28; por. przypisanie autorstwa fasady Jakubowi Fontanie: M. Brykowska, *Kościół kamedułów...*, op. cit., s. 112 i in.

W 1758 roku poświęcono kościół, ale jego fasada była ukończona przez Fontanę z udziałem Dominika Merliniego dopiero w 1770 roku⁹⁰.

Łącznie z realizacją centralno-podłużnej nawy kościoła, kończono budowę pustelni. W pierwszej kolejności uporządkowano plac przed kościołem, przedłużając oś kompozycji w kierunku północno-zachodnim, przez bramę z drogi Niwkowej umieszczoną w parterowym budynku *foresterii* ze stajnią i wozownią, a dawną *foresterię* pozostawiono jako ryzalit nowego budynku od południa. W murze z bramkami z placu kościelnego do eremitorium, wykonano nową bramę z placu kościelnego z przejazdem wzdłuż wcześniejszych parterowych budynków gospodarczych — kuchni z refektarzem oraz nowej infirmerii (1760) i oranżerii. W eremitorium już w 2. połowie XVII wieku realizowano cztery rzędy cel z ogródkami — ostatnią w 1733 roku.

Od południa, poniżej kuchni i ww. domów wspólnego użytkowania, założono ogród warzywny oraz spiętrzone wodę w strumyku dla drewnianego młyna i browaru. Za eremitorium na osi założono dla ojców ogród rekreacyjny z dwiema altanami, a od północy wielki sad. Na placu przed kościołem w części północnej, na zapleczu kaplicy dla kobiet, urządzono cmentarz. W tym okresie w eremie znajdowały się dwie studnie: przy *foresterii* i obok kuchni [il. 14B]⁹¹. Całość otoczono ceglany murem klauzurowym, z bramą od południa.

19 maja w 1766 roku, z inicjatywy Stanisława Augusta, odbył się wielki festyn w Lesie Bielańskim z dekoracją według projektu Efraima Schroegera. Ukończono też nowe budowle, jak np. kaplicę dla kobiet, i wyremontowano stare, a w środkowych rzędach domkach pustelniczych założono nowicjat oddzielony murem z bramką, z datą 1770. Na licznych ilustracjach zieleni w eremie była widoczna tylko nad murem klauzurowym⁹².

Wśród wielu planów Lasu Bielańskiego z pustelnią, warto zwrócić uwagę na mapę Jana Wilkoszewskiego z 1791 roku z „Klasztorem XX. Kamedułów”, która przedstawia pustelnię w lesie nad Wisłą po zakończeniu prac budowlanych, pola uprawne, stawy i układ drożny oraz zabudowania w lesie: „Pomieszkание Śp. X. Portatupi.”, „Folwark Ruda” i inne⁹³. Na planie naniesiono ogrody na terenie klauzury papieskiej: przy celach pustelników (zielony kolor) i za eremitorium — ogród rekreacyjny, z główną i poprzecznymi alejami. Można sądzić, że zieleni ozdobna w rabatach i rodzaj drzew, była projektowana przez

⁹⁰ Władze zakonu dopuszczały w XVIII wieku bogate bryły kościołów z wieżami i kopułą, ale założenie nadal było podporządkowane osi i tradycyjnym strefom klauzurowym, a architektura klasztoru — prostocie pustelniczej. K. Guttmejer, *Aneksy...*, op. cit., *Aneks nr 4*, s. 523, 540.

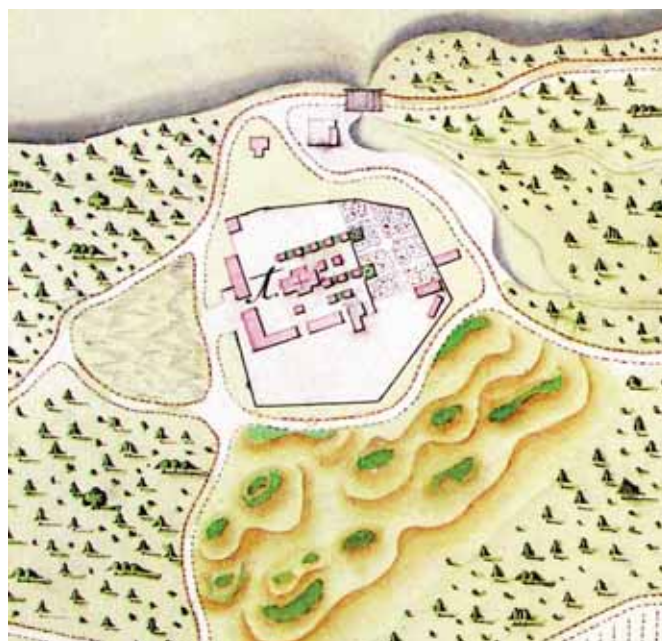
⁹¹ Wymieniono też ogrodzenie klauzury na murowane. Budynek szpitala wzniesiono w 1760 roku. Por. fazy budowy klasztoru i opis planu z 1865 roku: D. Śliwińska, *Zespół zabudowy eremitorium...*, op. cit., s. 169.

⁹² P. Ługowski, *Fontana...*, op. cit., s. 132, nn. Por. *Odpust na Bielanach*, Józefa Walla z 1778 roku; *Widok placu Bielańskiego z kościołem oo. Kamedułów*, litografia z połowy XIX wieku zapewne według rysunku *Pędzlem i tuszem* z około 1818 roku — Muzeum Narodowe w Warszawie, Rys. Pol. 2193; rycina A. Majerskiego z około połowy XIX wieku; litografia M. Fajansa z 1854 roku i fotografia A. Beyera z 1857 roku: M. Brykowska, *Kościół kamedułów...*, op. cit., s. 54, 112 i in.; *Album...*, op. cit., s. 602, 607.

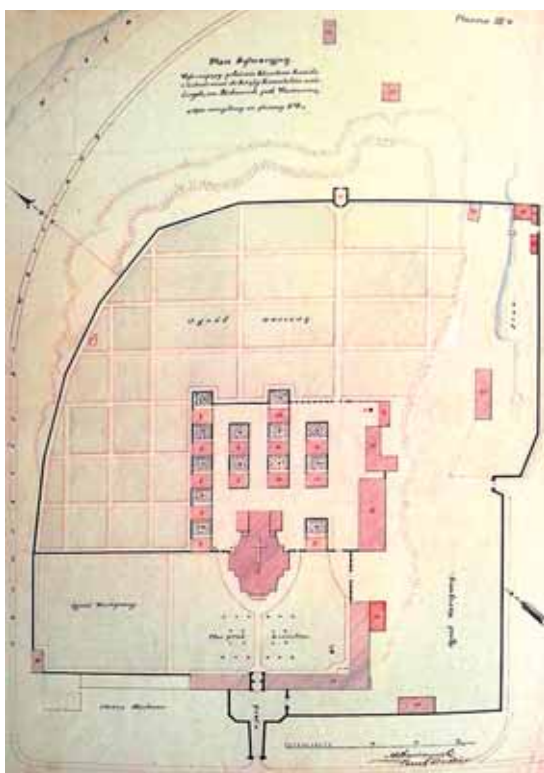
⁹³ Plan ogólny terenu Bielan z klasztorem kamedułów, rysunek Jana Wilkoszewskiego z około 1791 roku: *Mappa Bielan przy Warszawie*, Zbiory Król. Pol., 177, nr 249, GR BUW; M. Brykowska, *Kościół kamedułów...*, op. cit., s. 12, il. 1.

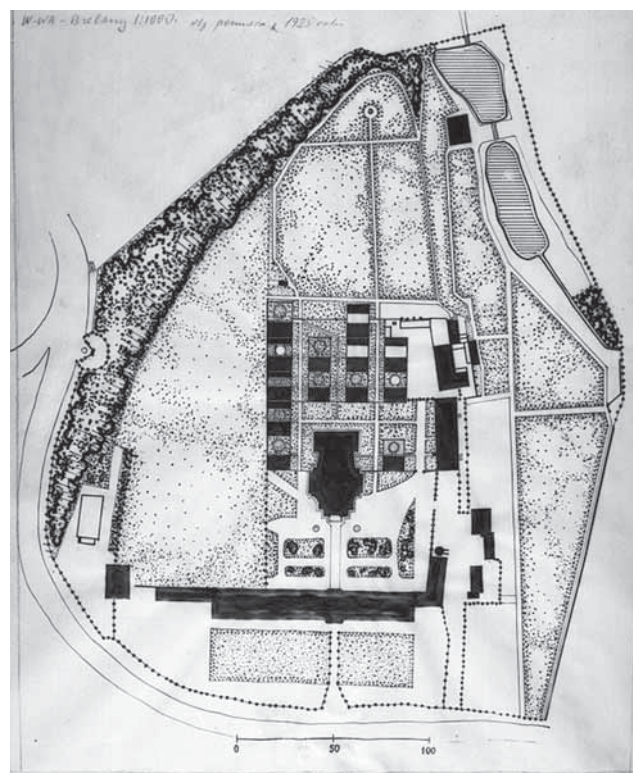
14A

14B

14C

14D

Ilustracja 14. Warszawa, Bielany (Polska), *Eremus Mons Regius*: A — widok ogólny terenu Bielan z pustelnią kamedułów, rysunek, XVII wiek. Fot. PP. Camaldoli EC. Wg: M. Mulitzer, 2014, s. 338, il. 6.3.6.; B — „*Mapa Bielan przy Warszawie*”, Jan Wilkoszewski, z ok. 1791 r.: Zbiory Król. Pol., 177, nr 249, Gabinet Rycin, Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego. Wg: *Kameduli w Warszawie...*, op. cit., 2016, wyklejka III–IV (fragment); C — „*Plan Klasztoru z Kościołem Księży Kamedułów na Bielanach pod Warszawą*”, 1865 r., Antoni Kaliszewski, w *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie*, Zbiory Kartograficzne, 16–15 ark., 3;

14E

14F

D — *Plan sytuacyjny d. pustelni z ogrodami*, oprac. G. Ciołek, na planie pomiaru z 1925 r. Fot. Zbiory Instytutu Sztuki PAN, sygn.40285; E — widok kościoła po rozbiórce *foresterium*. Fot. M. Brykowska, 1979; F — współczesny widok alei w eremitorium. Fot. L. Liniecki, 2023

Figure 14. Warsaw, Bielany (Poland), *Eremus Mons Regius*: **A** — Overall view of the Bielany grounds, including the Camaldolese Hermitage, drawing, 17th century. Photograph by PP. Camaldoli EC. Based on M. Muli-tzer, 2014, p. 338, illus. 6.3.6; **B** — *Map of Bielany near Warsaw*, Jan Wilkoszewski, circa 1791. Collections of the Kingdom of Poland, 177, no. 249, Print Room, Library of the University of Warsaw. Based on Kameduli w Warszawie... [The Camaldolese in Warsaw...], op. cit., 2016, endpaper III–IV (fragment); **C** — *Plan of the Monastery and Church of the Camaldolese Fathers in Bielany near Warsaw*, 1865, Antoni Kaliszewski, in the Central Archives of Historical Records in Warsaw, Cartographic Collections, 16–15, sheet 3; **D** — Site plan of the former hermitage and gardens, developed by G. Ciołek, on the basis of a survey plan from 1925. Photograph: Collections of the Institute of Art of the Polish Academy of Sciences, file no. 40285; **E** — View of the church following the demolishing of the *foresterium*. Photograph by M. Brykowska, 1979; **F** — Con-temporary view of the hermitage avenue. Photograph by L. Liniecki, 2023

ogrodnika w stylu saskich królewskich ogrodów. Poza klauzurą od południa, położony był ogród tarasowy, zapewne sad. Przed kościołem posadzono topole⁹⁴.

W 1864 roku kameduli utracili dobra, ale klasztor funkcjonował do 1904 roku. W 1865 roku Antoni Kaliszewski wykonał „Plan sytuacyjny wykazujący położenie klasztoru, kościoła i zabudowań, do Księży Kamedułów należących, na Bielanych pod Warszawą” wraz z ogrodami [il. 14C]. Ogród eremitorium pozostał bez zmian; 13 ogródków przy celach wypełniała ozdobna zieleń w czterech kwaterach, a aleje — krzewy i modrzewie. Ogród rekreacyjny ozdobny, zamieniono na ogród owocowy z dwiema altanami — murowaną i drewnianą. Przy studni, znajdowała się murowana dawna oranżeria ze stacją dla ogrodnika. Drugi ogrodnik mieszkał w oficynie z kuchnią. Poza klauzurą papieską, uporządkowano teren gospodarczy od wschodu — oczyszczono rzeczkę i staw przy młynie. W narożu północnym pustelni, za placem kościelnym pozostawiono dawne ogrody warzywne⁹⁵.

Z czasem pogarsza się stan techniczny budowli i zmniejszają się zasoby zieleni. W okresie kiedy umieszczono w klasztorze inwalidów rosyjskich, zniszczono cele i ogródki, a do roku 1916 wycięto owocowy ogród. Od końca XIX wieku prowadzono pomiary i studia eremu. W oparciu o pomiar z 1925 rok, Gerard Ciołek w Zakładzie Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej podjął badania nad ogrodami w eremie warszawskim [il. 14D]⁹⁶. Dzisiejsze ogrody w dawnej pustelni tylko na placu kościelnym i w eremitorium przypominają czasy kamedulskie [il. 14E, 14F].

Z działalnością projektową o. Alessandro Secchiego jest wiązana pustelnia w Gussago koło Bresci [il. 15A]⁹⁷. W 1637 roku władze zakonu wydały zgodę na rozpoczęcie prac pod kierunkiem kameduły Don Anselmo Martiniego, a w 1639 roku po wybraniu miejsca na górze Navazzone — na budowę przy udziale dwóch kamedułów. W 1642 roku po rozbudowie istniejącego na tym terenie kościółka, utworzono przeorat z pierwszym przeorem o. Sylwanem Bosellim. Przeor uporządkował sprawy administracyjne, a przede wszystkim kontynuował prace budowlane w pustelni, czym udowodnił, że był *jednym z największych postaci w kongregacji*⁹⁸. W 1661 roku o. Sylwan przebywał już w Polsce,

⁹⁴ W 1744 roku potwierdzona została w pustelni obecność ogrodnika: K. Guttmejer, *Aneksy...*, op. cit., *Aneks nr 4*, s. 547.

⁹⁵ AGAD, Zb. Kartograficzne 16–15, Ark. 1–3; M. Brykowska, *Kościół kamedułów...*, op. cit., s. 14, 20, 21, il. 2, 6; *Album...*, op. cit., s. 604–606; D. Śliwińska, *Zespół zabudowy...*, op. cit., *Załącznik 2*, s. 247–248.

⁹⁶ Wielką rolę dla ochrony zespołu pustelni odegrało Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości (m.in. wystawy) i Zakład Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej (naukowe badania i pomiary G. Ciołka pod kierunkiem O. Sosnowskiego — 3 plany, Zb. ZAP WA PW); por. po wojnie zb. Instytutu Sztuki PAN (pomiary i fotografie) oraz zb. Narodowego Instytutu Dziedzictwa m.in. „Teki Ciołka”: sygn. 4361–4362 — odrys planu zabudowań, zieleni w ogródkach przy eremach i odrys planu, G. Ciołek b.d.; 4363 — zabudowania, rys. G. Ciołek; 4364 — całość z ogrodami, rys. G. Ciołek; 4365–4366 — całość, 2 cz.; 4367 — całość 1:1000; 4368 — całość z ogrodami 1:1000, G. Ciołek 1950, wg pomiaru 1925 — kopia 4369, 4370 i 4371 — plan eremu z ogródkiem, rys. G. Ciołek i W. Genga 1960 — 1:1000, i inne szkice (kwerenda autorki w 2019 roku).

⁹⁷ M. Mülitzer, *Die Architektur...*, op. cit., s. 193, 198; por. widok pustelni w Gussago z XVIII wieku na obrazie w eremie Rua di Falento: G.M. Croce, *Monasticon Coronese...*, op. cit., s. 108, 127.

⁹⁸ G.M. Croce, *Monasticon Coronese...*, op. cit., s. 108–109.

15A

15B

Ilustracja 15. Brescia (Lombardia), *Eremo di Gussago*: A — obraz z XVIII wieku. Fot.: Mulitzer, 2014, s. 196, il. 4.3.5; B — wejście do kościoła, widok współczesny. Fot. wg: G.M. Croce, 2015, s. 127

Figure 15. Brescia (Lombardy), *Eremo di Gussago*: A — Painting from the 18th century. Photograph by Mulitzer, 2014, p. 196, illus. 4.3.5; B — Entrance to the church, contemporary view. Photograph by G.M. Croce, 2015, p. 127

więc nie wiadomo, czy to z jego inicjatywy w 1668 roku podjęto prace przy nowym kościele, który konsekrowano w 1716 roku pw. S. Bernardo.

Po splantowaniu terenu zlokalizowano obecny kościół w centrum pustelni i w kulminacji wzgórza, na głównej osi wschód-zachód. Całość zabudowań rozplanowano wewnątrz prostokąta, ale odmiennie w porównaniu do założeń polskich. Wjazd przez arkadową bramę wznosił się piękną aleją obudowaną murem i dalej schodami na górny taras strefy I, z placem na osi fasady kościoła [il. 15B], z dwoma budynkami *foresterii* po bokach. Zarówno układ przestrzenny kościoła jak i kompozycja wjazdu były wzorowane na modelu Monte Rua. Plac kościelny był skomunikowany zarówno ze strefą II wzdłuż kościoła od południa, jak i z ogrodami od północy. Za kościołem od zachodu na osi, położony był podłużny budynek klasztorny, a po jego południowej stronie — na poprzecznej osi — regularny ogród eremitorium z 12 domkami z ogródkami w czterech rzędach. Zespół był skomunikowany alejami z klasztorem i kościołem przez teren pokryty trawą. Na osi środkowej alei znajdowała się studnia⁹⁹.

⁹⁹ M. Mulitzer, *Die Architektur...*, op. cit., s. 194, il. 4.3.1.

Ilustracja 16. Wenecja (Veneto), *Eremo di S. Clemente in Isola*, obraz z XVIII wieku. Wg G.M. Croce, 2015, s. 128

Figure 16. Venice (Veneto), *Eremo di S. Clemente in Isola*, painting from the 18th century. Based on G.M. Croce, 2015, p. 128

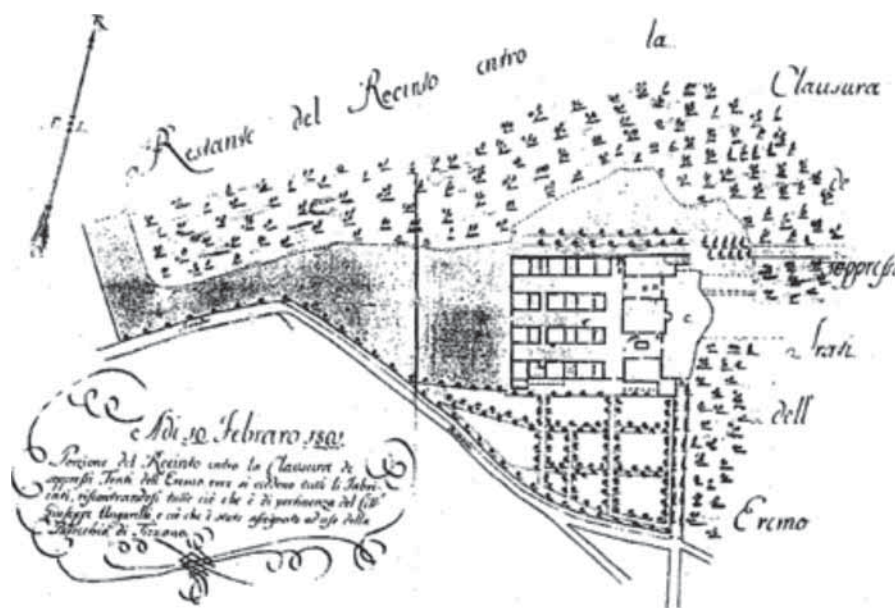
Zabudowany, regularny obszar otaczały ogrody. Od południa położony był na tarasie kwaterowy ogród warzywny, z drzewami od strony muru klauzurowego, a od wschodu za murem eremitorium niżej położony zapewne wielki sad, ogrodzony murem, ze schodkami od strony bocznej elewacji kościelnej z wieżą (dziś ogród ozdobny z trawiastą ścieżką). Największy ogród w obrębie muru klauzurowego położony był na spadku od północny. Poza murami klauzurowymi, południowym i południowo-wschodnim, teren gwałtownie opadał.

Warto wspomnieć jeszcze o przejęciu przez kamedułów w 1645 roku w Wenecji wcześniejszych zabudowań na wyspie i adaptację ich na erem S. Clemente¹⁰⁰. Przy kościele z kaplicą Loretańską, od południa dostawiono klasztor (jak w Monte Corona), tutaj z wirydarzem z krużgankiem i czterema kwaterami zieleni, ze studnią w centrum — jak w klasztorach benedyktynów [il. 16]. Pozostałą zabudowę i ogrody na planie kwadratu otaczał mur klauzurowy, rozplanowano zgodnie z modelem zakonu. W części północnej, na osi kościoła, prowadziła od zachodu z Laguny na ogrodzony plac, brama z krzyżem z boku. Ogród eremitorium otoczony murem, zaplanowano osiowo i symetrycznie z trzech stron wokół skrzydeł klasztornych, z 14 celami z ogródkami w czterech rzędach. Wzdłuż murów eremitorium, założono trzy ogrody kwaterowe z alejami wysadzonymi drzewami.

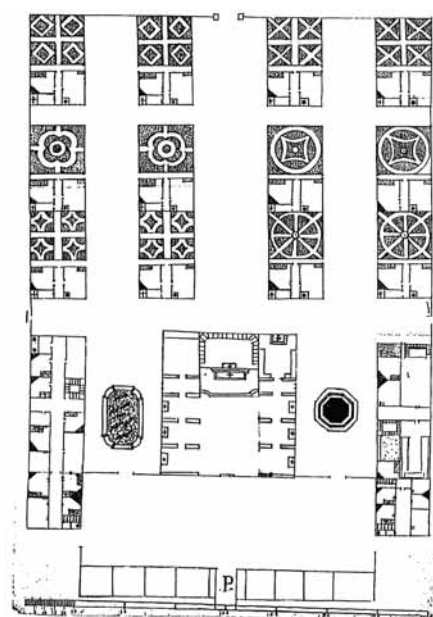
KONTYNUOWANIE TRADYCJI W UKŁADACH PRZESTRZENNYCH PUSTELNI I OGRODÓW W 2. POŁOWIE XVII WIEKU

W rozplanowaniu i architekturze nowych pustelni, przestrzegano 2 strefy klauzury zgodne z regułą zakonu oraz stosowano nowożytnie wzory kompozycji osiowych i symetrycznych. Odstępstwa od wcześniej realizowanych modeli i przepisów zakonu, mogły być uzasadnione topografią terenu bądź szczególnymi wymaganiami fundatora.

¹⁰⁰ M. Mülitzer, *Die Architektur...*, op. cit., s. 200, il. 4.4.1, il. 4.4.3, il. 4.4.23; G.M. Croce, *Monasticon Coronese...*, op. cit., s. 111, 128.

17A

17B

Ilustracja 17. Bolonia (Emilia Romana), *Eremo di Monte Tizzano*: A — plan sytuacyjny pustelni 2, 1801. Wg: M. Moltipzer, 2014, s. 153, 3.8.3; B — projekt pustelni, plan 1656(?). Wg: M. Moltipzer, 2014, s. 156, il. 3.8.12; C — widok na kościół i zabudowania pustelni od strony wjazdu. Fot. M. Moltipzer, 2014, s. 154, il. 3.8.5

Figure 17. Bologna (Emilia Romana), *Eremo di Monte Tizzano*: A — Site plan of Hermitage 2, 1801. Based on M. Moltipzer, 2014, p.153, 3.8.3; B — Hermitage design, plan 1656(?). Based on M. Moltipzer, 2014, p.156, illus. 3.8.12; C — View from the entry toward the church and hermitage structures. Photograph by M. Moltipzer, 2014, p. 154, illus. 3.8.5

17C

Po zmianie miejsca lokalizacji pustelni w **Monte Tizzano**, na wzniesieniu w gminie Ceretolo, na gruntach hrabiego Felicini, już w 1654 roku położono kamień węgielny pod nowy erem, ale budowę rozpoczęto dopiero po dopełnieniu formalności aktem z 12 kwietnia 1656 roku. Symetryczny nowy projekt z wjazdem na osi nawiązywał zapewne do układu przestrzennego pierwszego eremu Monte Tizzano wybudowanego przez o. A. Secchiego. Wskazuje na to analiza zabudowy pustelni na planie architektonicznym i sytuacyjnym z 1801 roku [il 17A, 17B]. Budowa trwała długo, tym bardziej, że w 1695 roku zmodyfikowano projekt a dopiero w 1741 roku poświęcono kościół¹⁰¹.

¹⁰¹ M. Moltipzer, *Die Architektur...*, op. cit., s. 152, 156, il. 3.8.13.

Nowy zrealizowany erem **Monte Tizzano-2** wyróżnia położenie alei wjazdowej na plac kościelny między ogrodami z boku, od północy. Poza tym, całe założenie zostało rozplaniowane na osi wschód–zachód z kościołem w centrum, na planie osiowym i symetrycznym, zapewne z *foresterium* od północy. Początek osi wyznaczała brama, a później zaokrąglenie muru klauzurowego placu kościelnego od zachodu i fasada położona nieco wyżej kościoła, ujęta murem z dwiema bramkami [il. 17C]. Po bokach kościoła znajdowały się dwa dziedzińce — po prawej z fontanną przy kuchni z refektarzem, z pasem ogrodu dostępnego (z bramy od wschodu) i od lewej z budynkiem konwersów oraz infirmerii. Po tej stronie od północy położony był wielki ogród z 10 kwaterami obsadzonych drzewami owocowymi.

Za kościołem na osi, znajdował się poprzedzony łąką ogród eremitorium, z 12 celami z ogródkami po trzy w czterech rzędach, otoczony murem od wschodu z bramką. Za eremitorium położony był nieznany bliżej ogród — może łąka tylko dla ojców chórowych¹⁰².

Na obszarze poza murem klauzurowym uwzględniono las należący do klasztoru. Zieleń w ogródkach została starannie zakomponowana według trzech wzorów — centralnie i symetrycznie, jak w wirydarzach.

Można przypuszczać, że informacja o modyfikacji planu dotyczyła zmiany dojazdu do eremu — zamiast na osi, przez bramę z boku. Na planie sytuacyjnym, na obszarze poza murem klauzurowym uwzględniono las należący do klasztoru.

Niezwykle ważny dla ukazania zachowania tradycji architektoniczno-przestrzennych pustelni kamedulskich w 2. połowie XVII wieku był erem **Rocca di Garda**, zlokalizowany na górze ofiarowanej kongregacji w 1661 roku przez szlachcica ks. kanonika Jana Chrzyciela Dattiego z Padwy, oblata w pustelni Monte Rua. Jednym z fundatorów domku pustelniczego był król Jan Kazimierz. W 1663 roku dwaj ojcowie — Bazyli i Józef (z Monte Rua) — na górze przy kościele S. Georgio z XVI wieku, rozmierzili osiowo i symetrycznie zabudowania eremu. Już w 1665 roku do pustelni wprowadzali się pierwsi kameduli. Po powstaniu przeoratu w 1672 roku, dzięki dotacji Alvise de Beccelli, przeor o. Odon przeprowadził rozbudowę kościoła z wieżą od południa na wzór Monte Rua, zakończoną w 1704 roku. W 1810 roku w czasach napoleońskich, przed zniesieniem eremu, wykonano pomiar założenia¹⁰³.

Pustelnia została atrakcyjnie położona nad jeziorem Garda, na splantowanym wzgórzu, z pięknymi widokami na malownicze Alpy [il. 18A]. Od wschodu, na wzór Monte Rua poprowadzono stromą drogę obudowaną murem, przez furtę i dalej osiowo, na owalny plac z dwoma biegami schodów lustrzanych przy murze oporowym — na kwadratowy taras przed górującym nad zabudową kościołem. Przy ogrodzonym tarasie z dwiema bramkami do eremitorium przy fasadzie kościoła, od południa zbudowano *foresterium* z dwoma ogrodzonymi ozdobnymi ogrodami — od wschodu i zachodu. W głębi, od zachodu, na osi za kościołem i za łąką ze studnią, położone było eremitorium, rozplaniowane nietypowo — z trzema rzędami 11 cel z ogródkami, obecnie bez środkowego rzędu [il. 18B, 18C]. Dwunasta cela furtiana umieszczona była przy bramie. Za eremitorium na

¹⁰² Ibidem: plan 1801, s. 153, il. 3.8.3.

¹⁰³ M. Kanior OSB, *Erem San Giorgio di Garda*, „Folia Historica Cracoviensia”, 2002, Vpl. 8, s. 107–111, 117; M. Mülitzer, *Die Architektur...*, op. cit., s. 208–214; za pocztówkę z foto Rocca di Garda winna jestem wdzięczną pamięć śp. Don Winfriedo (wówczas w Tuscolano).

18B

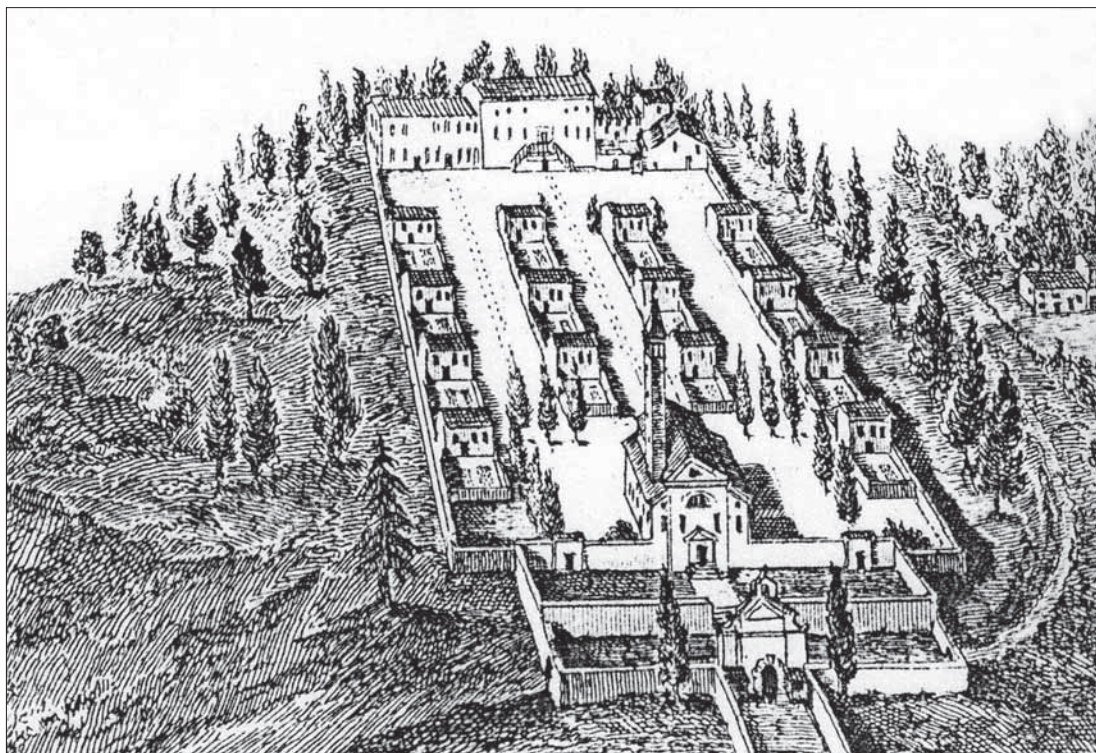
18C

18A Ilustracja 18. Bardolino (Lombardia), *Eremo di Rocca di Garda*: A — widok kościoła od strony wejścia, sprzed 1975 roku, pocztówka. Fot. Ediz. F. Micheletti, Brescia (z Archiwum eremu we Frascati); B — współczesny widok ogrodu eremitorium. Według: P. Bossi, A. Cerrati, 1993, s. 74; C — ogródek przy celi eremity. Fot. M. Mulitzer

Figure 18. Bardolino (Lombardy), *Eremo Rocca di Garda*: A — View of the church from the entry, pre-1972, postcard. Photograph from Ediz. F. Micheletti, Brescia (Tuscolano Hermitage in Frascati Archives); B — Contemporary view from the eremitorium garden. Based on P. Bossi, A. Cerrati, 1993, p. 74; C — Hermitage cell garden. Photograph by M. Mulitzer

osi utworzono dziedziniec z fontanną w centrum, zamknięty budynkiem biblioteki z pralnią. Po bokach, w przedłużeniu skrajnych rzędów cel, od północy — zlokalizowano budynek kuchni z refektarzem, natomiast od południa — infirmerię z domem dla braci. Regularny zespół otaczały ogrody na tarasach, od południa — ogród warzywny, dwudzielny, z kwaterami otoczonymi drzewami owocowymi i winnica poniżej na stoku. Od północy — na kilku tarasach posadzono krzewy i gaj oliwkowy. Na osi założenia, na cyplu góry wśród drzew położona była Kalwaria. Całość otaczał mur klauzurowy¹⁰⁴.

¹⁰⁴ Ibidem; por. plany z XVIII wieku i z 1801 roku.

Ilustracja 19. Congliano (Veneto), *Eremo di Rua di Faletto*, sztych. Wg: G.M. Croce, 2015, s. 130

Figure 19. Congliano (Veneto), *Eremo di Rua di Faletto*, sztych. Wg: G.M. Croce, 2015, s. 130

W tym samym okresie i na podobnym planie w latach 1665–1718 zrealizowana została pustelnia w **Rua di Falette (Veneto)** na terenie podarowanym przez Alvise Da Canal¹⁰⁵. W tym wypadku na regularne i symetryczne rozplanowanie eremu miało wpływ położenie wcześniejszej willi z XVI wieku. Na splantowanym wzgórzu wjazd do eremu miał prowadzić pod górę, jak wcześniej na osi willi. Od strony południowo-wschodniej w murze oporowym umieszczone były schody na plac kościelny, zlokalizowany w centrum w kulminacji wzgórza. Na placu kościelnym — początkowo jednym — według rekonstrukcji Matthiasa Muiltzera na osi poprzecznej znajdowała się po prawej stronie *foresteria*.

Za murem z bramkami przy fasadzie kościoła, na osi rozplanowany został ogród eremitorium w czterech rzędach z 14 celami z ogródkami. Plac wokół kościoła otaczały z trzech stron rzędy topoli [il. 19]. Za eremitorium położony był dziedziniec klasztorny, z dawnym pałacikiem na osi, do którego dostawiono schody lustrzane oraz od północnego zachodu budynek infirmerii, a po przeciwnej stronie — kuchnię w sąsiedztwie studni.

Po uzyskaniu dodatkowych funduszy w 1670 roku rozpoczęto budowę kościoła, a w 1682 roku kończono budynki klasztorne. Zapewne przed konsekracją kościoła pw. Vergine Assunta i S. Bonifacio 15 października 1718 roku, erem został otoczony murem,

¹⁰⁵ Ibidem, s. 224–229; G.M. Croce, *Monasticon Coronense...*, op. cit., s.11; erem budowano „dla wygody ojców z Niemiec i Polski”.

a przed kościołem urządzono na niższym tarasie przedni dziedziniec z okazałą arkadową bramą, poprzedzoną szczytą ze schodami. Oba place pokrywał trawnik, podczas gdy teren między regularnym murem wewnętrznym a zewnętrznym ogrodzeniem klauzurowym z trzech stron wypełniały ogrody na spadkach — największy od strony południowej¹⁰⁶.

W Polsce w 2. połowie XVII wieku, po zniszczeniach kraju w okresie potopu szwedzkiego w latach 1655–1656, przystąpiono do odbudowy, m.in. pustelni — z czym można wiązać przyjazd o. Sylwana Boseliiego na Bielany krakowskie, jako wikarego generalnego kamedułów polskich. Nie porzeczono jednak na kontynuacji przerwanej budowy w Warszawie i remoncie w Krakowie, ale też o. Sylwan Boselli i o. Hieronim Krasowski (Litwin) starali się o założenie nowej pustelni, na co otrzymali 1 sierpnia 1663 roku pozwolenie od Jana Kazimierza na jej budowę w **Bieniszewie**. 7 czerwca 1664 roku prymas Wacław Leszczyński erygował *erem Pięciu Braci Męczenników w Bieniszewie*, w miejscu ich domniemanej śmierci w XI wieku. Fundator Albert Kadziłowski starosta Radziejowski ofiarował kamedułom *las dębowy, dom i fundusze na budowę kościoła drewnianego* wystawionego w 1672 roku według planów Piotra Puttiniego[?]¹⁰⁷. Pierwsi zakonnicy przybyli z Bieleńskich krakowskich. Sejm aprobował fundację w 1678 roku, w 1710 roku erygowano przeorat, ale w 1741 roku pożar zniszczył drewnianą zabudowę pustelni. Nic nie wiadomo o jej pierwotnym założeniu, ani o ogrodach.

W 1742 roku rozpoczęto budowę nowego eremu według projektu architekta Jana Adama Stiera z Czech z kościołem w kulminacji wzgórza. W latach 1749–1781 przy budowie kościoła współpracowali architekci włoscy — Jan Catenazzi i Pompeo Ferrari[?]. Kościół poświęcono 14 maja 1797 roku pw. Narodzenia NMP¹⁰⁸, a wybudowano go zgodnie z modelem zakonu kamedułów, ale z dwiema wieżami w fasadzie. Około 1760 roku Jerzy Petri — Ślązak, wykonał polichromie w kaplicy Św. Krzyża, w dawnym kapitulniku umieszczonym z boku chóru zakonnego, a w zakrystii po przeciwnej stronie, widoki pustelni polskich w rokokowych ramach.

Erem zlokalizowany został w Lesie Bieniszewskim na Sowiej Górze, skąd roztaczał się widok na okolicę. Pustelnię rozplanowano w 2 strefach, z kościołem w centrum na osi bramy klauzurowej i dziedzińca, co przedstawia obraz z połowy XVIII wieku z eremu na Bieleńskich krakowskich. Wjazd (dziś otoczony murem) prowadził przez bramę klauzurową umieszczoną w piętrowym ryzalicie na osi długiego budynku *foresterium*, na plac kościelny, z dwiema oficynami po bokach. Za kościołem, na osi położony był ogród eremitorium, zakomponowany na planie prostokąta i dostępny przez bramki w murze przy fasadzie kościoła. Wyróżnić w nim można: dwa budynki wzdłuż elewacji bocznych kościoła — od strony południowej zapewne infirmeria, a po przeciwnej stronie kuchnia z refektarzem. Od tej strony położony był teren gospodarczy z bramą wjazdową i z pasmem kwateryowego ogrodu użytkowego od wschodu. Za kościołem zlokalizowano ukośnie dwa rzędy

¹⁰⁶ Ibidem.

¹⁰⁷ L. Zarewicz, *Zakon Kamedułów...*, op. cit., s. 48–49; M. Mulitzer, *Die Architektur...*, op. cit., s. 346–365, obraz z połowy XVIII wieku [?], il. 6.4.2.

¹⁰⁸ <https://regionwielkopolska.pl/katalog-obiektow/kosciol-i-klasztor-w-Bieniszewiegrafika>; <https://pl.wikipedia.org/wiki/Bieniszew-Klasztor> [dostęp: marzec 2022].

Ilustracja 20. Bieniszew (Polska), *Eremus ss. Quinque martyrum*: współczesny widok sadu i kościoła od południa. Fot. o. Marek EC, www.regionwielkopolska.pl [dostęp: 20.10.2023]

Figure 20. Bieniszew (Poland), *Eremus ss. Quinque martyrum*, contemporary view of the orchard and church from the south. Photograph by Fr. Marek EC, www.regionwielkopolska.pl [accessed on October 20, 2023]

ośmiu cel z ogródkami po bokach szerokiej, zadrzewionej alei. Od południa, na spadku znajdował się ogród na planie trójkąta — zapewne sad, kwaterowy, przeznaczony dla ojców do pracy, spacerów i kontemplacji. W 1819 roku po kasacie pustelni zabudowania i ogrody uległy zniszczeniu, ale ostatnio zostały odtworzone w nawiązaniu do ich pierwotnej lokalizacji, na planie podporządkowanym osi kościoła [il. 20]¹⁰⁹.

W kolejnej budowie eremu w Pożajściu na Litwie, o. Sylwan też odegrał ważną rolę. W latach 1664–1712 w Pożajściu koło Kowna na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego, zrealizowana została pustelnia kamedułów z fundacji kanclerza wielkiego litewskiego Krzysztofa Zygmunta Paca. 20 grudnia 1660 roku ówczesny wikariusz generalny

¹⁰⁹ Tamże; w okresie międzywojennym przeprowadzono prace w kościele i na wieżach. W 1930 roku wpisano kościół do rejestru zabytków, a po zbudowaniu nowych cel, studni i po odnowieniu bramy klauzury, 2 lipca 1937 roku powrócili kameduli, a powtórnie ok. 1980 roku. Od 2017 roku prowadzono prace z funduszy unijnych. W 1997 roku utworzono rezerwat przyrody „Pustelnik”, który obejmuje różne elementy krajobrazu, przyrody i kultury. Wśród lasu, śródleśnych jezior i polan znajduje się wzgórze „Sowia Góra” z pustelnią. Por.: Lokalizacja eremu w Bieniszewie ok. 1860 wg I. Tłoczka (1955), na rys. G. Ciołka, w: „Teki Ciołka”, NID, sygn. 406.

o. Sylwan Boselli wysłał o. Hieronima (Litwina) *w celu wybrania odpowiedniego miejsca*, a następnie w 1661 roku poparł zamiar założenia eremu, jednak dopiero w 1664 roku wskazany teren pod budowę eremu powiększył fundator¹¹⁰.

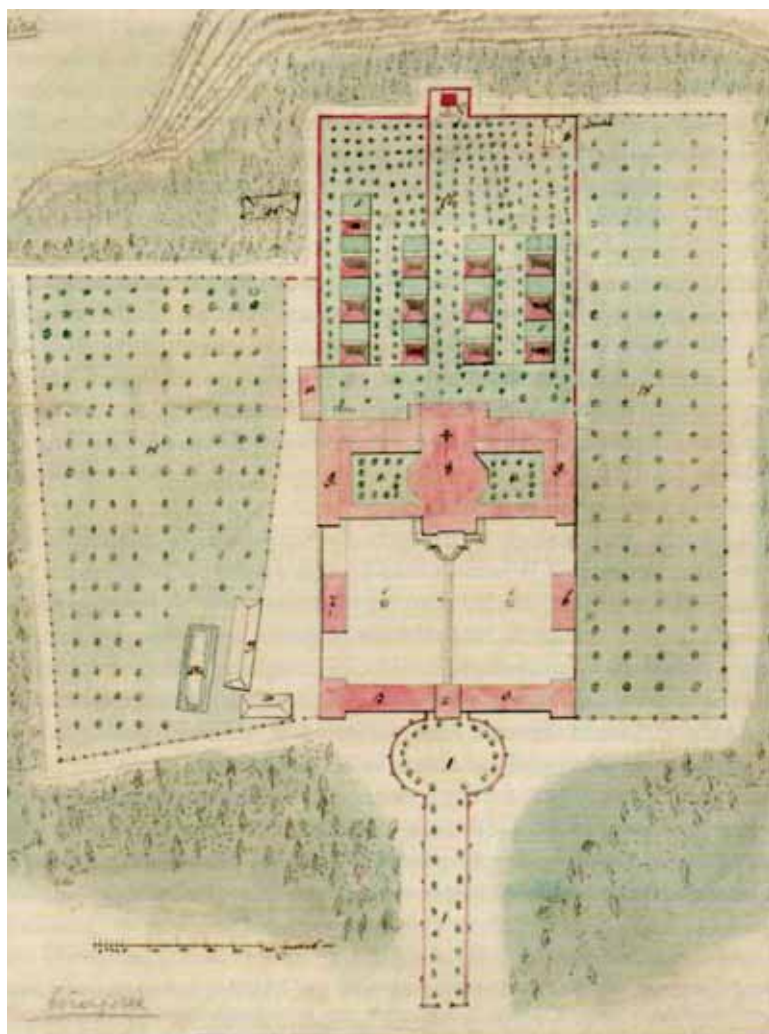
Erem w Pożajściu zlokalizowany został niezwykle atrakcyjnie w zakolu rzeki Niemen, zgodne ze statutem zakonu: w odległości 1 mili od miasta Kowna, na skarpie nad rzeką i wśród lasów sosnowych i jodłowych, zapewniających zakonnikom izolację i ciszę. 30 czerwca 1661 roku fundator otrzymał aprobatę Stolicy Apostolskiej, a 3 lipca 1661 roku — od władz generalnych oraz 20 kwietnia 1662 roku — aprobatę sejmu ze wsparciem króla Jana Kazimierza. Następnie z Monte Corona *wysłano ojców Don Girolamo i Don Bernardo, aby na Górze Pokoju, w lesie pożajskim nad brzegiem Wilii* [!], pod kierunkiem o. Hieronima wraz z miejscowymi rzemieślnikami, wzniesli w latach 1662–1664 tymczasowy drewniany erem z kościołem pw. św. Anny.

4 marca 1664 roku w Pożajściu zebrała się komisja, a o. Sylwan Boselli i o. Hieronim w obecności fundatora, potwierdzili wybór miejsca na pustelnię. 3 listopada 1664 roku kanclerz Krzysztof Zygmunt Pac w obecności biskupa wileńskiego i magnatów spisał akt fundacyjny, w którym ofiarował oo. kamedułow teren i fundusze na budowę oraz utrzymania pustelni dla dwunastu kamedułów. 6 listopada tego samego roku zamieszkało w drewnianym eremie dziewięciu zakonników, którzy przygotowali terenu pod murowaną pustelnię: wykarczowali las oraz wykonali niwelację wzgórza Monte Pacis pod budowę regularnej części pustelni, upodabniając teren do płaskiej pustyni. Jednocześnie pozostawili naturalne spadki terenu od frontu i po bokach, a za eremitorium urwiste zbocze skarpy nad Niemnem, spełniając warunki lokalizacji kościoła na górze.

W latach 1664–1667 sami kameduli z udziałem o. Hieronima i zapewne pomocą o. Sylwana Boselli, według przepisów zakonu i wcześniejszych realizacji w Polsce, rozmierzili fundamenty pod budowę eremu i części chórowej kościoła. Projekt centralnej, sześciobocznej nawy, z kaplicami nieznanego architekta, zapewne Jana B. Gisleniego, dostarczył fundator.

W pierwszej kolejności na splantowanym terenie sami ojcowie wytyczyli prostokątny obszar orientowany na wschód i otoczyli wysokim murem, a w nim rozmieścili osiowo dwie strefy [il. 21A]. Do I strefy — klauzury zakonnej należał dziedziniec przed kościołem, sześcioboczna nawa z kaplicami (jw. — zapewne według rysunku Gisleniego), *foresterium* od frontu i oficyny oraz arkadowy wirydarz północny z małym i wielkim refektarzem oraz częścią kuchenną. W II strefie — w klauzurze papieskiej, znajdował się wschodni korpus kościoła z prezbiterium, chórem zakonnym, kapitularem, zakrystią i biblioteką oraz arkadowy wirydarz południowy z infirmerią i apteką, a także ogród eremitorium za kościołem. Poza regularną częścią zaplanowano na osi założenia bramę i aleję dojazdową z owalnym placem przed furką, a po bokach duże ogrody użytkowe — sad od południa i warzywniak od północy od strony kuchni, przy podwórzu gospodarczym.

¹¹⁰ J.B. Mittarelli, A. Costadoni, *Annales Camaldulenses...*, op. cit., t. 26, s. 373–382; L. Zarewicz, *Zakon Kamedułów...*, op. cit., s. 40–46; P.T. Lugano, *La Congregazione...*, op. cit., s. 415–417; L. Šinkūnaitė, *Baroko pilnatis Pažaislio vienuolyno ansamblyje*, „Darbai ir dienos”, 2001, T. 26, s. 7–28; M. Paknys, *Pažaislio vienuolyno statybos ir dekoravimo istorija*. Mokslinė monografija, Lietuvos kultūros tyrimų institutas, Vilnius 2013; M. Mulitzer, *Die Architektur...*, op. cit., s. 296–397; A.S. Czyż, *Treści ideowe...*, op. cit., s. 306–310; M. Brykowska, *Erem w Pożajściu...*, op. cit.

21A

Ilustracja 21. Kowno, Pożajście (Litwa), *Eremus Mons Pacis*: A — plan sytuacyjny z ogrodami, pomiar K. Gregotovičiaus, 1832. Oryg. *Vilniaus universiteto biblioteka*. Wg: Czyż, 2016, s.309, il. 1; B — wjazd aleją na oś założenia. Fot. W. Wólkowski, 2010

21B

Figure 21. Kaunas, Pažaislis (Lithuania), *Eremus Mons Pacis*: A — Site plan with gardens, survey by K. Gregotovičiaus, 1832. Original in the Vilniaus Universiteto Biblioteka. Based on Czyż, 2016, p. 309, illus. 1; B — Entry onto the avenue on the complex axis. Photograph by W. Wólkowski, 2010.

W dniu 20 października 1667 roku odbyła się uroczystość wmurowania kamienia węgielnego pod murowany kościół i klasztor oraz powołania przeoratu z nowicjatem pod nadzorem o. Hieronima. Kameduli kontynuowali budowę, co poświadcza tekst Suplementu do testamentu Paca: *Klasztory całe oficyny sami sobie Oycowie murować będą mając y cegły y wapna dosyć*, natomiast budowę kościoła — z centralną, kopułową nawą z czterema kaplicami — prowadzili zatrudnieni przez Paca w Pożajściu włoscy architekci z Albogasio: w latach 1668–1690 Pietro Puttini (projektant i według fundatora — *mój architekt Sig[no]re Pietro*) i jego brat Carlo, z udziałem Giovanniego B. Frediani i Isidoro Affaitati oraz kamieniarzy, malarzy i innych. Konsekracja kościoła pw. Nawiedzenia NMP,

św. Romualda i św. Marii Magdaleny de'Pazzi (obecnie Najświętszej Marii Panny), odbyła się w dniu 5 października 1712 roku¹¹¹.

Założenie pustelni kamedulskiej w Pożajściu, było starannie zaprojektowane zgodnie ze statutem zakonu oraz według zasad kompozycji barokowej, łącznie z zielenią — podobnie jak wcześniej na Bielanach krakowskich, warszawskich, w Rytwianach i wielu pustelniach we Włoszech. W Pożajściu na splantowanym terenie kompozycję zaczynała na osi założenia brama w formie łuku triumfalnego z kolumnami doryckimi z rustyką z kamienia gotlandzkiego — tzw. Wielkie Wrota (1673–1674, wzorowana na rycinach Sebastiana Serlia (jak i arkadowe, boniowane portale do wirydarzy). Wjazd pod górę aleją lipową obudowany murem, ujmował w perspektywie widok na budynek bramny z porządkiem architektonicznym (proj. Pietro Puttini) i w głębi — dwuwieżową fasadę kościoła [il. 21B]. Brama klauzurowa znajdowała się w ryzalicie na osi założenia we frontowym parterowym budynku *foresterium* przy wielkim prostokątnym dziedzińcu kościelnym, pokrytym murawą, ze ścieżką do kościoła utwardzoną kamieniami, z drzewami z boku przy dwóch studniach na osi poprzecznej, zamkniętej dwiema oficynami. Fundator korzystał z apartamentu w oficynie południowej, z wyjściem na ogród owocowy.

Równoległe do osi głównej eremu wprowadzono dodatkowe dwie osie boczne, które łączyły kolejne zamknięte przestrzenie: od portali w *foresterium* i dwóch studni na dziedzińcu — przez boniowane bramy i ścieżki, przez dwa wirydarze po bokach kościoła, ze skrzydłami parterowymi z *mezzanino* i piwnicami. Przy wirydarzu od południa znajdowała się infirmeria z oratorium i apteką, a w wirydarzu od północy — pomieszczenia kuchenne, mały refektarz m.in. dla braci konwersów oraz w skrzydle wschodnim — wielki refektarz dla ojców eremitów. Przy skrzydłach klasztornych, wirydarze otoczono z trzech stron arkadowymi krużgankami (1680?) i wypełniono zielenią — *bukszpanem w floresy*¹¹². Na pomiarze planu pustelni z 1832 roku wzdłuż arkad i kościoła narysowano drzewa. W porównaniu do dziedzińców gospodarczych po bokach kościoła w klasztorze na Bielanach krakowskich, wirydarze z krużgankami i zielenią ozdobną w Pożajściu stanowiły przestrzeń zamkniętą o głębokiej symbolice.

Zieleń w eremie — miejscu ciszy i modlitwy, była nieodłącznym składnikiem wszystkich przestrzeni w obrębie muru klauzurowego. Z wirydarzy przechodziło się kamienną ścieżką i bramami na dwóch bocznych osiach, przez łąkę z ziołami za kościołem, zamkniętą od południa murem klauzurowym z furtą do sadu. Na łące obok pralni znajdowała się studnia z kołem o głębokości 8 sążni, czyli 15,5 m, *drzewem ocembrowana*. Przy elewacji wschodniej kościoła w 1795 roku architekt Pietro Rossi dobudował, ze względów m.in.

¹¹¹ Tamże; w Pożajściu byli zatrudnieni m.in.: sztukator G. Merli i malarz M. Palloni: M. Karpowicz, *Artyści włoscy w Pożajściu. Pietro Puttini i Giovanni Merli*, „Rocznik Historii Sztuki”, 1995, nr 20, s. 317–334; M. Paknys, *Nowe źródła o artystach w Pożajściu w kręgu mecenatu Krzysztofa Zygmunta Paca*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 2000, vol. 62, nr 1–2, s. 153–159.

¹¹² R. Witkowski, *Wizyta kościoła i eremu Pożajskiego WW. Ichmościów księży kamedułów w roku 1797 miesiąca augusta 3-ciego dnia*, 2014, pdf [dostęp: 10. 2022], s. 244; R. Witkowski, *Pažalislis kamaldultų vienuolyno ir bažnyčios 1797 metų rugpjūčio 3 dienos vizitacija*, „Bažnyčios istorijos studijos”, t. 7, Vilnius 2014, s. 193–290. Plan z fazami budowy eremu wg S. Čerškutė (1972) publikuje: S. Meškauskas, *Pažaislis*, „Mintis”, Vilnius 1983, s. 16–24, 34–35, il. 1, 6, 9, 10, 20, 28; ostatnio autorka wykonała korektę planu pustelni: M. Brykowska, *Erem w Pożajściu...*, op. cit., il. 3.

konstrukcyjnych (wzmacniając mury po pożarze w 1755 roku), skomunikowane z biblioteką i archiwum piętrowe loggie — z widokiem na eremitorium, wolnostojącą dzwonnice i daleki krajobraz.

Najważniejszy w zespole pustelni w Pożajściu był umieszczony na osi za kościołem i za łąką, oddzielony murem „fruktowy” ogród eremitorium, miejsce ciszy, modlitwy, kontemplacji i pracy. Zespół zakomponowany został na płaskim terenie w myśl zasady z okresu renesansu: *dom i ogród należy traktować jako jedną całość, a zielona przestrzeń zakomponowana przez architekta, winna wtapiać się w krajobraz*¹¹³. Do eremitorium prowadziły dwie bramy umieszczone na osiach bocznych założenia, do dwóch identycznie zaprojektowanych zespołów po 12 domków pustelniczych z ogródkami w dwóch rzędach: od północy — przeznaczonych dla nowicjatu, a od południa dla ojców-pustelników. Ogródki przy celach były *bukszpanem y kwiatami w floresy wysadżane* (1797). Oba zespoły nie były skomunikowane między sobą, ale każdy domek eremity był dostępny ścieżką z alei obsadzonej drzewami owocowymi i krzewami¹¹⁴.

Na osi środkowej alei ogrodu eremitorium, z fundacji wojewody podlaskiego Michała Józefa Sapiehy w 1730 roku została zbudowana dzwonnica z altaną i galerią na piętrze, *skąd jest prospekt na Niemen najprzedniejszy*, gdy bryła dzwonnicy wskazywała położenie pustelni w krajobrazie od strony rzeki¹¹⁵.

Poza eremitorium przy klasztorze były jeszcze *dwa ogrody poboczne, jeden z prawej strony [...] zasadzony drzewami fruktowymi — gruszki, jabłonie, śliwy, wiśnie, drugi z lewej [...] warzywny dla wygody kuchennej*, z drzewami owocowymi na obrzeżach kwater, obecnie w stanie szczątkowym¹¹⁶. Także i te ogrody, otoczono ogrodzeniem klauzurowym z drewnianych bali między murowanymi filarami. Ogrody, a nawet las objęty klauzurą i poza nią jako własność klasztoru, były nieodłączną częścią każdego eremu: stanowiły miejsce doskonalenia duchowego i pracy pustelników, a ponad to dostarczały niezbędnych do życia w klasztorze — warzyw, ziół, owoców, opału i budulca.

W 2018 roku Mindaugas Paknys w oparciu o źródła z XVIII i XIX wieku opublikował studia nad ogrodami barokowymi w Pożajściu. Potwierdził, że ogrody były rozplanowane w Pożajściu w latach 1664–1667 i uprawiane od początku — do dziś nie zmieniła się ich lokalizacja. Na całym terenie pustelni zieleń była sadzona i pielęgnowana przez mnichów. Zwrócono uwagę, że zakonnicy w swoich ogródkach przy celach, sami przygotowywali sadzonki drzew owocowych, winnej latorośli, bukszpanu, piwonii i innych kwiatów oraz pielęgowali sad rozplanowany na planie kwater — głównie grusze, jabłonie, śliwy i wiśnie¹¹⁷. Zdarzało się, że problemy pielęgnacji drzew lub ogrodów były omawiane na kapitule klasztornej. *Zgodnie z konstytucją kamedułów przeor musiał zasięgnąć opinii ojców*

¹¹³ J. Delumeau, *Historia rajy. Ogród rozkoszy*, przeł. E. Bąkowska, Warszawa 1992, s. 119 (cytat z: L.B. Alberti, *De Re aedificatoria*, 1452).

¹¹⁴ R. Witkowski, *Wizyta kościoła...*, op. cit., s. 241–243; S. Meškauskas, *Pažaislis...*, op. cit., s. 35–37, il. 9, 21, 22.

¹¹⁵ S. Meškauskas, *Pažaislis...*, op. cit., s. 38, il. 23.

¹¹⁶ R. Witkowski, *Wizyta kościoła...*, op. cit., s. 244.

¹¹⁷ S. Meškauskas, *Pažaislis...*, op. cit., s. 34–35, il. 20, 28; R. Witkowski, *Wizyta kościoła...*, op. cit., s. 249.

*i uzyskać ich zgodę na wycinę drzew; w 1737 roku kapituła klasztoru w Pożajściu rozważyła i zezwoliła na wycięcie dziko rosnących drzew po jednej stronie ogrodu, gdyż miały one utrudniać wzrost i ekspozycję drzew owocowych*¹¹⁸.

W połowie XVIII wieku uprawiano w Pożajściu więcej egzotycznych roślin: winogrona i orzechy, a z kwiatów — lilie i peonie. Autor przedstawił też zasady opieki nad ogrodami i zbiorami. Ojcowie wyznaczali brata kamedułę (ogrodnika), który kierował pielęgnacją zieleni, organizował wspólną pracę mnichów w ogrodzie, w zależności od pory roku i jeśli to było potrzebne oraz dbał o dostarczanie świeżych owoców do każdej celi. Nadwyżki zbiorów były sprzedawane. W 2. połowie XVIII wieku najmowano do pracy i nadzorowania ogrodów osoby z zewnątrz, które też ochraniały zbiory przed złodziejami. Na początku XIX wieku mnisi założyli plantację chmielu.

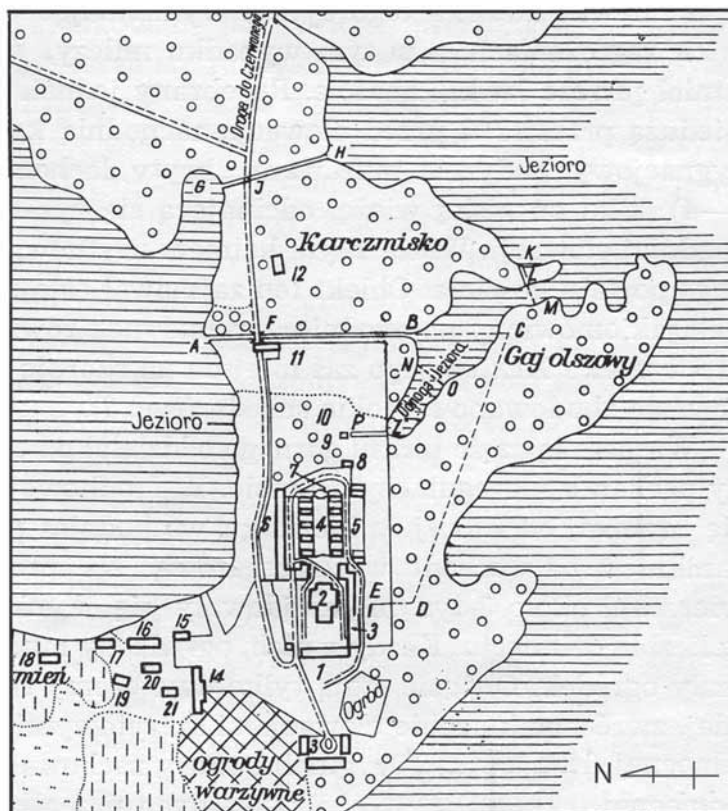
Faktycznie architektura pustelni w Pożajściu zachowała się w dobrym stanie, mimo pożaru w 1755 roku i zniszczeń — głównie na terenie eremitorium, dokonanych po zamknięciu eremu przez władze rosyjskie i opuszczeniu jej przez kamedułów w 1832 roku. W XIX wieku powiększono ogród owocowo-warzywny w kierunku północno-wschodnim do krawędzi skarpy. Obecnie dawny ogród eremitorium z trzema zachowanymi domkami pustelników, sad owocowy i ogród warzywny poddawane są rewaloryzacji. Krajobraz wokół pustelni uległ znacznej degradacji: rozebrano drewniany kościół, a teren niegdyś stanowiący charakterystyczne dla lokalizacji pustelni wzniesienie w otoczeniu puszczy od strony skarpy i rzeki Niemna został przekształcony na Zalew Kowieński. Od strony drogi z Kowna, zachowały się kamienne, granitowe pacholki, które wyznaczały początek osiowej alei do eremu, skąd widoczne były, jak i dziś w otoczeniu lasu, zabudowania klasztorne z dominującą bryłą kościoła z kopułą i wieżami.

W tym samym okresie król Jan Kazimierz być może za namową Paca funduje 6 stycznia 1667 roku w dobrach królewskich pustelnię kamedułów na wyspie jeziora **Wigry**, w borze litewskim. Po zatwierdzeniu fundacji przez sejm w tym samym roku, po uzyskaniu zgody Klemansa IV i biskupa wileńskiego, już w 1668 roku erygowano erem. Kameduli początkowo zamieszkali w dworze myśliwskim wzniesionym przez króla Władysława IV, następnie pod kierunkiem o. Franciszka Wilgi, byłego przeora eremu krakowskiego i warszawskiego wraz z zatrudnionymi miejscowymi rzemieślnikami do *trzebienia lasów i przygotowania gruntów [...] i do fabryki eremu potrzebnych*, wzniesli tymczasowy erem drewniany¹¹⁹.

Po pożarze pustelni w 1671 roku, rozpoczęto przygotowania do budowy eremu w maju 1678 roku. W 1685 roku pierwszym przeorem został o. Michał Anioł, co poświadcza fakt zakończenia budowy cel pustelniczych z ogródkami przy drewnianym kościele z 1678 roku. Budowa murowanej pustelni trwała długo — do 1693 roku, bowiem po wykarczowaniu lasu, prowadzono wielkie prace ziemne: połączono wyspę groblą ze stałym lądem oraz usypano sztuczną górę, na której na płaskim terenie rozplanowano symetryczne, osiowe założenie z kościołem w centrum [il. 22A]. Wejście na plac kościelny na górną prosto-

¹¹⁸ M. Paknys, *Pažaislio kamaldulio sodai...*, op. cit., s. 72, przypis 16, s. 75–76.

¹¹⁹ P.T. Lugano, *La Congregazione...*, op. cit., s. MB; L. Zarewicz, *Zakon Kamedułów...*, op. cit., s. 47–49; W. Kochanowski, *Architektura zespołu pokamedulskiego w Wigrach*, [w:] *Studia i Materiały do dziejów Suwalszczyzny*, red. J. Antoniewicz, Białystok 1965, s. 143–148.

Ilustracja 22. Wigrzy (Polska), *Eremus Insula Wigrensis*: A — plan sytuacyjny, 1816, oprac. Z. Dydowicz, 1963. Wg: W. Kochanowski, 1965, s. 166. Ryc. 19 [z korektą autorki, 2023]. Legenda: 1 — brama w budynku *foresterii* z fur-tą klasztorną z lewej, 2 — kościół, 3 — rezy-dencja biskupa, 4 — taras górny eremitorium, 5 — taras dolny eremitorium, 6 — część gos-podarcza z bramą i refektarzem od zachodu, 7 — wieża zegarowa, 8 — schody, 9 — altana, 10 — ogród górny „fruktowy i do włoszczyzny”, 11 — wjazd do Wigier, 12 — dawny zwierzy-niec; 13 — stajnie, 14–21 — oficyna i zabu-dowania folwarku; B — współczesny widok pustelni z lotu ptaka. Fot. W. Stepień, 1995, w Archiwum Regionalnego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków w Łodzi; C — współczesny widok na pustelnię od strony ogra-dów. Fot. M. Mulitzer, 2014, s. 389, il. 6.6.29

22 A **Figure 22. Wigrzy (Poland), *Eremus Insula Wigrensis*:** A — Site plan, 1816, developed by Z. Dydowicz, 1963. Based on W. Kochanowski, 1965, p. 166. Figure no. 19 [with author's correction, 2023]. Legend: 1. Gate in the foresterium building with the monastery door on the left; 2. Church; 3. Bishop's residence; 4. Eremitorium upper terrace; 5. Eremitorium lower terrace; 6. Farm sector with gate and refectory from the west; 7. Clock tower; 8. Staircase; 9. Arbor; 10. Upper "gateway" vegetable garden; 11. Access to Lake Wigry; 12. Former menagerie; 13. Stables; 14–21: Grange outbuildings and structures; B — Contemporary bird's-eye-view of the hermitage. Photograph W. Stepień, 1995, in the Archives of the Regional Center for Historical Monument Research and Documentation in Łódź; C — Contemporary view of the hermitage from the gardens. Photograph by M. Mulitzer, 2014, p. 389, illus. 6.6.29

kątną platformę, prowadziło schodami, przez arkadową bramę w budynku *foresterium* — jak w Pożajściu. Plac kościelny od północy otaczał mur oporowy, a od południa przylegała rezydencja biskupia, a przy niej od wschodu zapewne budynek infirmerii¹²⁰. Za kościołem i za placem (dziś z trawnikiem i krzewami) znajdowała się brama w ogrodzeniu eremitorium na osi szerokiej alei ogrodowej między dwoma rzędami po 5 cel z ogródkami po bokach, wspartych na murach oporowych. Oś alei zamykała wieża zegarowa w ogrodzie, widoczna nie tylko z terenu eremitorium, ale i od strony wjazdu do eremu. Na niższym poziomie, na tarasie wzdłuż muru oporowego od południa, położony był trzeci rząd domków pustelniczych z ogródkami. Po stronie przeciwnej od północy znajdował się dziedziniec gospodarczy z bramą wjazdową od strony zachodniej w budynku kuchni z refektarzem. Wjazd do tej części prowadził przez mostek od granicy eremu zamkniętego kanałem, dalej wzdłuż północnego brzegu jeziora i główną bramę eremu z domem furtyana położoną od strony frontowej od zachodu, z boku, poniżej schodów do bramy na plac kościelny [il. 22B].

Całe założenie zaprojektował zapewne główny architekt Michała Kazimierza Paca fundatora eremu w Pożajściu — Pietro Puttini. Natomiast kościół pw. Niepokalanego Poczęcia NMP, wzniesiony w latach 1694–1745 (po śmierci architekta) na wyznaczonym wcześniej miejscu, wykazuje powiązania z twórczością architektów ze środowiska warszawskiego, jak np. Tylmana z Gameren czy Józefa Pioli¹²¹.

Erem w Wigrach należał do najbogatszych, co potwierdza w 1715 roku posiadanie 5 folwarków, 30 wsi, miasteczka Suwałki, 28 jezior itd. Wyróżniał się też trzema wielkimi ogrodami. Poza 16 ogródkami przy celach oraz na osi eremitorium na górnym tarasie — za dzwonnica, na dolnym tarasie, poniżej muru oporowego ze schodami, znajdował się otoczony murem klauzurowym duży ogród owocowo-warzywny ze stawem połączonym z jeziorem, gdzie znajdowało się 587 drzew owocowych, 8 zagonów inspektowych i oranżeria [il. 22C]¹²².

Przy folwarku położony był od północno-zachodniej strony eremu ogród warzywno-owocowy, obsadzony 585 drzewami owocowymi, a niedaleko poniżej domu biskupiego — niewielki ogród ozdobny. Trzeci ogród — warzywniak uprawiany był poza klauzurą, przy drodze do Magdaleny. W ogrodach pracowali sami kameduli, ale pieczę nad nimi sprawował ogrodnik, ostatni Adam Witkowski. Od wschodu między murem klauzurowym a kanałem położony był zwierzynek, niespotykany nigdzie więcej w pustelniach.

W latach 1796–1800 rosyjskie władze zaborcze skonfiskowały majątek zakonu i usunęły kamedułów z eremu, który zaczął ulegać dewastacji. Podczas I wojny światowej

¹²⁰ Źródła archiwalne i plan eremu w Wigrach z ogrodami, w: W. Kochanowski, *Architektura...*, op. cit., il. 19. Por. Sytuacja klasztoru według Mapy Sztabu Generalnego, sygn. 5564; plan geodezyjny — sytuacyjny zabudowań sygn. 5565, i pomiar kościoła z 1923 roku, sygn. 5566: „Teki Ciołka”, zb. NiD oraz przekrój perspektywiczny zabudowań, rys. M. Kuzma, 1925, wg O. Sosnowskiego w zb. ZAP WA PW; M. Brykowska, *Wartości architektoniczno-przestrzenne zespołu pokamedulskiego — Eremus Silvae Aurea w Rytwianach*, [w:] *Idźcie do Źródeł...*, op. cit., s. 57, il. 8.

¹²¹ W. Kochanowski, *Architektura...*, op. cit., s. 161–163; M. Karpowicz, *Isidoro Affaitati...*, op. cit., s. 90–92.

¹²² M. Ambroziewicz, *Uwagi do rekonstrukcji zespołu pokamedulskiego w Wigrach*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego”, 1999, nr 5, s. 183–194, il. 1.

23 B

23 A

Ilustracja 23. Todi (Państwo Kościelne), *Eremo di Canonica*: A — sztych. Wg: G.M. Croce, 2015, s. 99; B — Don Winfried Leopold EC w ogródku przy celi. Fot. M. Mulitzer, 1996(?)

Figure 23. Todi (Papal States), *Eremo di Canonica*: A — Etching. Based on G. M. Croce, 2015, p. 99; B — Don Winfried Leopold EC in the garden near his cell. Photograph by M. Mulitzer, 1996(?)

został zrujnowany kościół, który w 1922 roku odbudowano według projektu Oskara Sosnowskiego. Po kolejnych zniszczeniach podczas ostatniej wojny, zespół stopniowo poddawano rewaloryzacji¹²³.

Ostatnia w Polsce została zrealizowana pustelnia w **Szańcu** z fundacji Józefa Władysława Myszkowskiego, ordynata pińczowskiego, który po zwiedzeniu Rytwian, 27 kwietnia 1725 roku uzyskał zgodę od władz zakonu w Monte Corona. Od maja 1726 roku budowę prowadził przybyły z Bielan krakowskich o. Emilian Wosiński z dwoma robotnikami. W centrum gęstego lasu wystawiono drewniany erem, rozplanowany na jednej osi: brama, plac, kościół pw. św. Józefa Oblubieńca NMP z wieżą oraz za kościołem 8 cel z ogródkami w dwóch rzędach. W zespole na placu kościelnym położony był dom gościnny, a zapewne wzdłuż kościoła budynek z refektarzem (z kuchnią obok?) i infirmerią (jak w Rytwianach). Wokół zabudowy, na terenie otoczonym murem klauzurowym, znajdowała się *tzw. puszcza zakonna z dużym ogrodem warzywnym i owocowym*. Erem skasowano w 1819 roku¹²⁴.

Natomiast we Włoszech jeszcze w 1794 roku zbudowano w Todi erem Di Canonica¹²⁵. Zabudowania pustelni zostały rozciągnięte na splantowanym zbocz górkim z kościołem w centrum i wjazdem z boku, wzdłuż budynku klasztorного [il. 23A]. Z boku kościoła było położone eremitorium, z celami i ogródkami [il. 23B], natomiast przed zabudową na stoku, znajdował się wielki sad owocowy przedzielony aleją.

BAROKOWE ZAŁOŻENIA ARCHITEKTONICZNO-PRZESTRZENNE Z OGRODAMI W PUSTELNIACH KAMEDULSKICH NA OBSZARZE AUSTRO-WĘGIER

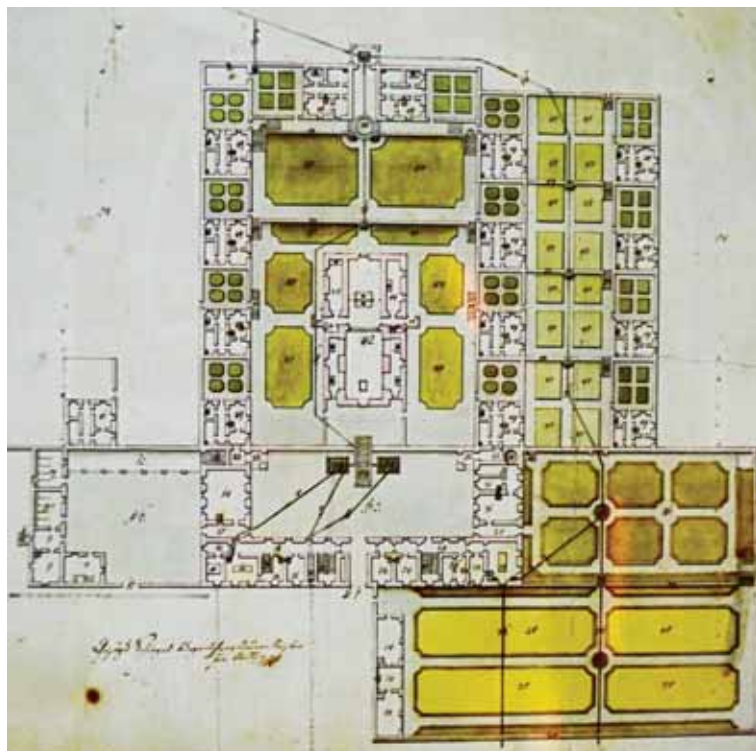
Najciekawsze pustelnie od końca XVII i w XVIII wieku realizowane na terenie Austro-Węgier wyróżniały się barokową kompozycją projektowaną przez architektów i wspinałymi ogrodami. Na zboczu góry Zabor w lasach poniżej zamku, Domenico Martinelli zaprojektował w 1692 roku z fundacji biskupa Blasius Jaklina, pustelnię kamedułów koło **Nitry** (Słowacja)¹²⁶. Budowę rozpoczęto po wykarczowaniu lasu i ukształtowaniu tarasów pod zabudowę regularnego osiowego założenia z kościołem w centrum. Wjazd prowadził zboczem południowym, by przy krzyżu skrócić na wschód przy murze ogrodu od południa, do arkadowej furty umieszczonej na osi założenia, w piętrowym budynku *foresterium*,

¹²³ Por. przypis 120 oraz materiały pomiarowe wykonane w Zakładzie Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej i projekt O. Sosnowskiego w Archiwum Akt Nowych, np.: M. Brykowska, *Założenie i architektura...*, op. cit., s. 94–95, il. 17; P. Jamski, *Rysunki dokumentacyjne małej architektury i detalu rzeźbiarskiego w kościele w Wigrach w roku 1921*, [w:] *Kameduli w Warszawie...*, op. cit., s. 361–376. Z licznych opracowań naukowo-konserwatorskich PKZ, w zbiorach WKZ w Białymstoku, por.: M. Brykowska, I. Oborska, B. Urbanowicz, *Zalecenia i wytyczne konserwatorskie do Zespołu Pokamedulskiego w Wigrach*, mps, 1986, w archiwum WKZ w Białymstoku.

¹²⁴ L. Zarewicz, *Zakon Kamedułów...*, op. cit., s. 11–28; M. Mülitzer, *Die Architektur...*, op. cit., s. 296–297; F. Rusek, *Eremus Marchionals, czyli pustelnia kamedułów w Szańcu 1722–1819*. pdf

¹²⁵ M. Mülitzer, *Die Architektur...*, op. cit., s. 158–159; G.M. Croce, *Monasticon Coronense...*, op. cit., s. 88–89, 99.

¹²⁶ M. Mülitzer, *Die Architektur...*, op. cit., s. 420–235; M. Mülitzer, *Einheit und Vielfalt.../Jedność i różnorodność...*, op. cit., s. 68–69.

24 A

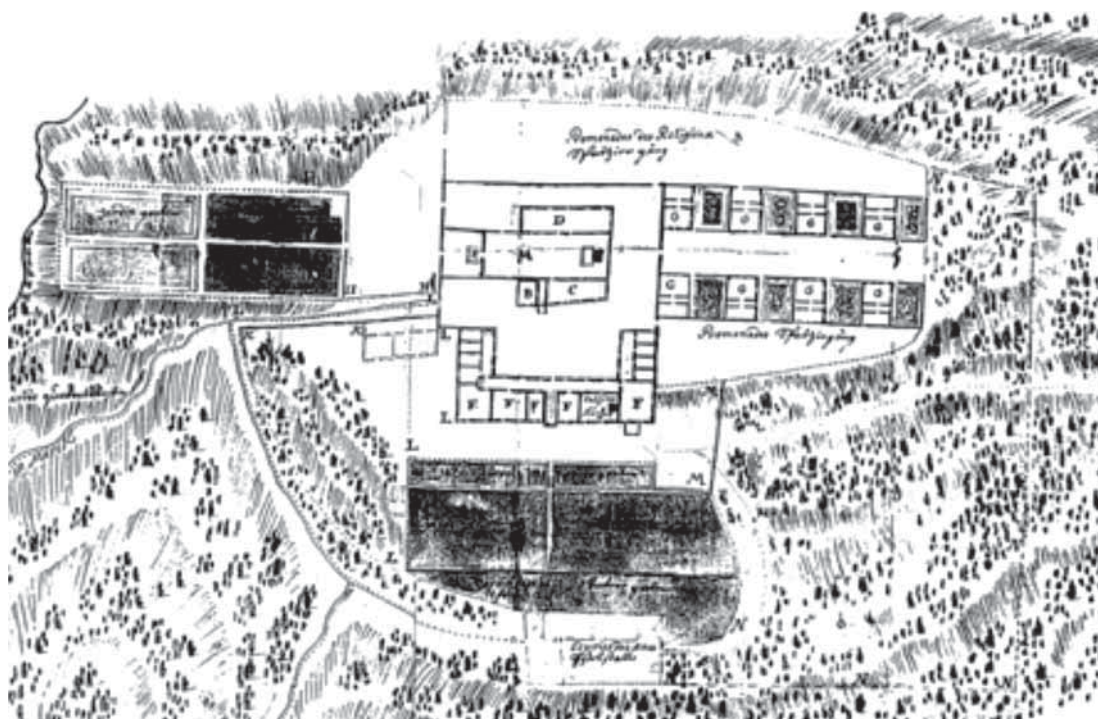
Ilustracja 24. Nitra (Słowacja), *Eremus San Josef*: A — sztych. Fot. PP. Camaldoli EC. Wg: M. Mulitzer, 2014, s. 425, il. 7.2.17; B — plan zabudowy pustelni z ogrodami. Fot. M. Michalick. Wg: M. Mulitzer, 2014, s. 426, il. 7.2.18

24 B

Figure 24. Nitra (Slovakia), *Eremus San Josef*: A — Etching. Photograph by PP. Camaldoli EC. Based on M. Mulitzer, 2014, p. 425, illus. 7.2.17; B — Plan of hermitage structures and gardens. Photograph by M. Michalick. Based on M. Mulitzer, 2014, p. 426, illus. 7.2.18

przy dolnym dziedzińcu. Dziedziniec ten zamknięty był od wschodu murem oporowym ze schodami lustrzanymi, a po bokach dwoma budynkami (od północy — zapewne dla braci konwersów, a po przeciwnej stronie — kuchnię z refektarzem). Wyżej położony kwadratowy plac kościelny ze schodami do kościoła, zamknięty murami po bokach i balustradą od frontu, stanowił ważny punkt widokowy na rozległy teren [il. 24A, 24B].

Ogród eremitorium ogrodzony murem z trzema bramkami, został rozplanowany na trzech osiach: na osi głównej otaczał boczne elewacje kościoła z wieżą od południa. Za kościołem położony był szeroki ogród (26 m) oddzielony murem oporowym ze schodami po bokach, które prowadziły na wyższy poziom, i dalej na kolejny taras, na którym na osi stała studnia[?] i altana widokowa, a po bokach dwie cele z ogródkami. Na dwóch bocznych osiach eremitorium, na czterech tarasach, znajdowały się po bokach dwa rzędy z 4 celami z ogródkami. Wejścia do wewnętrznych rzędów cel prowadziły z ogrodów wzdłuż elewacji kościelnych. Natomiast zewnętrzne rzędy były dostępne niezależnie, bramkami w murach zachodnich: rząd cel od północny przez podwórze gospodarcze ze stajnią i wozownią, a od południa — czyli tarasu ogrodowego, czterokwaterowego do ww. ogrodu przylegał od zachodu drugi ogród kwaterowy. W obu ogrodach w centrum znajdowały

Ilustracja 25. Landsee (Słowacja), *Eremus Hl. Erzengel Michael*, plan sytuacyjny z ogrodami, 1745. Wg: M. Mulitzer, 2014, s. 430, il. 7.3.7

Figure 25. Landsee (Slovakia), *Eremus Hl. Erzengel Michael*, site plan with gardens, 1745. Based on M. Mulitzer, 2014, p. 430, illus. 7.3.7

się studnie. Eremitorium z trzech stron, otaczał regularny mur z basztami ogrodowymi na narożach. Pustelnia kamedułów w Nitra, została zrealizowana nie tylko zgodnie z programem, strefami i wzorami zakonu, ale też z zasadami komponowania ogrodów w okresie odrodzenia i w XVII wieku w rezydencjach¹²⁷.

Drugą pustelnię w tym samym czasie, wybudowano z fundacji palatyna Paula I Esterhazy'ego w 1700 roku ale znacznie mniejszą, zlokalizowaną na zboczu góry, wśród lasów poniżej zamku, we wsi Landsee (Słowacja)¹²⁸. Regularne założenie na zniwelowanym terenie z kościołem w centrum, otoczone klauzurowym murem oporowym, składało się z kilku podporządkowanych głównej osi przestrzeni: kwadratowego ogrodzonego niedużego placu kościelnego, ogrodu wokół orientowanego kościoła i za ogrodzeniem, ogrodu eremitorium za kościołem z dwoma rzędami 4 cel z ogródkami po bokach [il. 25]. Na osi bramy do kościoła położony był niżej regularny dwudzielny ogrodzony ogród tarasowy, przy nim z boku od południa na skarpie prowadziły strome schody do pustelni na dziedziniec przy południowej elewacji kościoła. Po stronie przeciwnej znajdował się za eremitorium ogrodzony las na spacerowy dla ojców.

¹²⁷ G. Ciołek, *Ogrody...*, op. cit., s. 29–82.

¹²⁸ Obecnie ruina. Opis ogrodów opiera się na publikowanych planach z 1745 roku i XIX wieku oraz według rekonstrukcji w: M. Mulitzer, *Die Architektur...*, op. cit., s. 428–435, il. 7.3.14.

Na osi poprzecznej — od południa wyznaczonej wejściem do kościoła przy wieży — położony był dziedziniec z cysterną/studnią i dwuskrzydłowym budynkiem z pokojami gościnnymi, refektarzem, kuchnią i biblioteką. Dolna kondygnacja była dostępna z niższego tarasu, z budynkami gospodarczymi od południa. Niżej na osi znajdowały się dwa tarasy ogrodowe, zapewne warzywniaki połączone schodami z budynkiem. Ogrody — sady owocowe — objęte klauzurą znajdowały się jeszcze od północy, wzdłuż całej regularnej części pustelni oraz od południa wzdłuż eremitorium.

Ciekawy był układ architektoniczny pustelni w **Czerwonym Klasztorze** w Pieninach nad Dunajcem na granicy słowacko-polskiej, ufundowany przez biskupa z Nitry Władysława Małasowskiego w 1710 roku na miejscu klasztoru opuszczonego przez kartuzów w 1567 roku¹²⁹. W nowej pustelni kamedulskiej z pewnością wykorzystano mury z założenia architektoniczno-przestrzennego kartuzji: orientowany kościół św. Antoniego w centrum, a za nim na osi kwadratowy wielki ogród eremitorium ze studnią, obudowany z trzech stron rzędami 11 domków pustelniczych z ogródkami połączonych korytarzem z kościołem. Zespół zabudowań wyróżniał się też wirydarzem i skrzydłami klasztoru z refektarzem, kuchnią i apteką od strony północnej kościoła. Po przeciwnej stronie położona była cela z ogródkiem dla przeora¹³⁰. Od frontu przylegał ogrodzony plac kościelny, z bramą przy budynku furtiana od strony podwórza gospodarczego od północy — w głębi z wejściem do ogrodu.

Ostatnia w tej grupie pustelnia została ufundowana przez grafa Josefa Esterházy'ego w **Majk** (Węgry) w 1734 roku. Projekt wykonał architekt Franz Anton Pilgram, wcześniej zatrudniony przy rozbudowie eremu na Kahlenbergu, a budowę prowadził László Radosányi, wikariusz generalny zakonu¹³¹. To zaważyło na budowaniu pustelni kamedulskiej zgodnie z przepisami i praktyką zakonu, a jednocześnie według barokowej osiowej kompozycji z placami i ogrodami [il. 26A]. Pustelnia została zlokalizowana na niedużym stoku, w głębi lasu, na regularnym planie, tradycyjnie podzielonym na dwie części. Zabudowania eremu z kościołem w centrum od północnego wschodu podporządkowano jednej osi.

Wjazd do eremu prowadził „szyją” od strony północno-wschodniej do bramy na osi założenia na półkolisty plac otoczony drzewami, a dalej przez okazałą bramę w murze, na prostokątny dziedziniec przed fasadą piętrowego domu *foresterium* z furtką na osi na plac kościelny. Przez plac prowadziła szeroka aleja z drzewami do fasady kościoła, flankowanej dwoma domkami pustelniczymi z ogródkami. Po obu stronach alej plac pokryty murawą zamykały dwa boczne skrzydła — od strony północnej z infirmerią, a od południa z kuchnią i refektarzem przy studni.

Ogród eremitorium, rozplanowano nietypowo, na planie prostokąta, z celami pustelników z ogródkami, rozmieszczonymi z czterech stron wokół kościoła: wzdłuż fasady kościoła ww. dwie cele z ogródkami, dwa rzędy po 6 cel po bokach elewacji bocznych oraz 2 cele na głównej osi, na zamknięciu założenia. Przestrzeń za kościołem wypełniały dwa

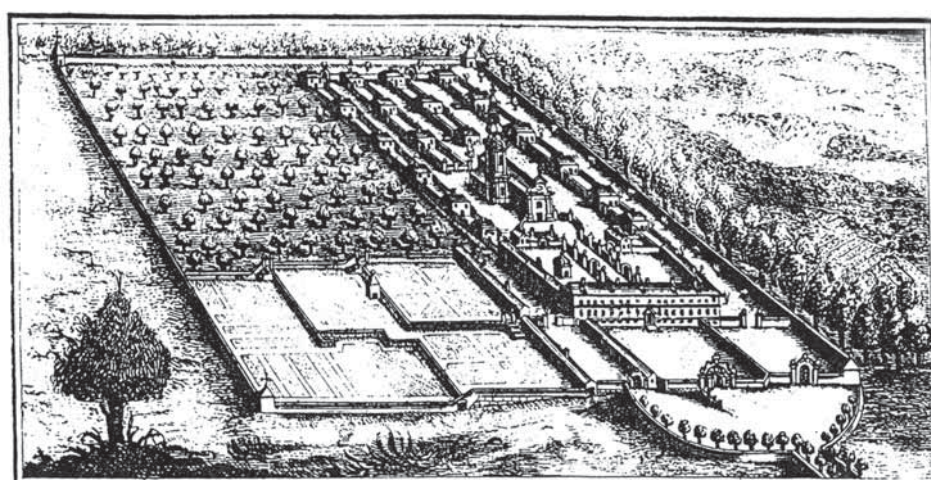
¹²⁹ Ibidem, s. 436–446.

¹³⁰ Ibidem, s. 440, 7.4.12, 7.4.14; autor przedstawił plan rekonstrukcji pustelni kartuskiej i kamedulskiej.

¹³¹ Ibidem, s. 445–447; na obrazie z widokiem pustelni jest data fundacji — 1734 rok. Por. rekonstrukcję, il. 7.5.4.

26 A

26 B

Eremus Camaldulensis S. Io. Nepomuceni de Maich diocesis Iaurinensis in Hungaria

Ilustracja 26. Majk (Austria), *Eremus St. Johannes Nepomuk*: A — obraz. Fot. M. Mulitzer, 2014, s. 449, il. 7.5.6; B — sztych. Fot. wg: M. Mulizer, 2014, s. 449, il. 7.5.5

Figure 26. Majk (Austria), *Eremus St. Johannes Nepomuk*: A — Painting. Photograph by M. Mulitzer, 2014, p. 449, illus.7.5.6; B — Etching. Photograph based on M. Mulizer, 2014, p. 449, illus. 7.5.5

rzędy po 3 cele z ogródkami, oddzielone od zewnętrznych rzędów trawnikami i alejami z drzewami.

Niezwykle interesująco rozplanowano ogrody od południa na długości całej regularnej zabudowy pustelni. Za częścią gospodarczą, z boku, rozmieszczono pięć ogrodów kwaterowych, tarasowych, rozdzielonych murami oporowymi ze schodami, obniżających się w kierunku południowym [il. 26B]. Najbardziej okazały był ogród ozdobny przylegający do budynku, z fontanną w centrum i studnią przy murku. Pozostałe — to ogrody warzywne i ziołowe. Za murem oporowym od zachodu równoległe do eremitorium, przylegał wielki sad owocowy, dostępny bramą z dziedzińca gospodarczego. Niewielki pas zieleni wypełniał przestrzeń od północy i od wschodu między celami z ogródkami a murem klauzurowym; za klauzurą, w lesie, położone było jezioro. Po skasowaniu pustelni w Majk w 1782 roku, do dziś zachowało się w dużym stopniu założenie architektoniczno-prze-strzenne, ale bez kościoła (poza wieżą) i ogrodów.

* * *

W XIX wieku zniesiono większość klasztorów na podstawie dekretów państwowych, we Włoszech już w okresie napoleońskim, na terenie Austro-Węgier według dekretu cesarza Józefa II oraz w Rzeczypospolitej w okresie zaborów. Z omawianej grupy 26 eremów pozostała w Polsce czynna nieprzerwanie pustelnia na Bielanych krakowskich, a we Włoszech — w Monte Rua i w Tuscolano. Ponadto kameduli odzyskali erem w Bieniszewie oraz w Rocca di Garda, gdzie zamieszkali benedyktyni z Camaldoli, a obecnie ich przełożonym jest Polak — o. Piotr Hipolit Graduszewski¹³². Pustelnie kamedułów z XVII–XVIII wieku wraz z ogrodami, przeszły do historii, ale większość z nich jest użytkowana przez władze kościelne lub świeckie, a te posiadające status zabytku, otoczone są opieką konserwatorską i rewaloryzowane łącznie z ogrodami, jak np. w Neapolu, w Wigrach, na Bielanych krakowskich i w Pożajściu. W Rytwianach „Pustelnia Złotego Lasu” [il. 27], z kościołem rektoralnym z wnętrzem o wartości muzealnej, po pracach konserwatorskich i adaptacji na cele współczesne, została uznana w 2018 roku za pomnik historii¹³³.

¹³² W XX wieku powstały jeszcze eremy Kongregacji Kamedułów Pustelników Monte Corona — dwie w Europie — we Włoszech i w Hiszpanii oraz trzy w Stanach Zjednoczonych i Wenezueli. W 1998 roku dr arch. Matthias Mülitzer zaprojektował pustelnię w Wenezueli, budowaną do 2006 roku; M. Mülitzer, *Die Architektur...*, op. cit., s. 62, 69–73; M. Mülitzer, *Zur Architektur von zwei Klisternebauten in Österreich und Venezuela 1986–2017 (O architekturze dwóch nowych budynków klasztornych w Austrii i Wenezueli)*, [w:] *Silva Aurea a Rytwianach 1617–2017. Studia z dziejów kościoła i eremu*, red. ks. T. Moskal, Sandomierz 2021, s. 336–350.

¹³³ Rewaloryzację pustelni i prace adaptacyjne na cele sakralne i wypoczynkowe bądź terapeutyczne prowadzone są m.in. w Rytwianach pod kierunkiem ks. Rektora Wiesława Kowalewskiego od 2000 roku; ostatnie lata były poświęcone tam rewitalizacji ogrodów według projektu Zbigniewa Myczkowskiego. M. Brykowska, *Pustelnia Złotego Lasu w Rytwianach — jako Pomnik Historii/The Hermitage of the Golden Forest in Rytwiany — as Monument of History*, „Ochrona Dziedzictwa Kulturowego” [Protection of Cultural Heritage], 2019, nr 7, s. 25–41; K. Curyłło (red.), *Rytwiańska pustelnia wśród Pomników Historii regionu Świętokrzyskiego. Przewodnik*, opr. Zb., Sandomierz 2021, s. 30–94; *Atlas. Perła baroku w regionie*, red. ks. W. Kowalewski, T. Moskal, Rytwiany 2022 (foto ogrodów po rewaloryzacji pustelni).

PODSUMOWANIE BADAŃ NAD HISTORYCZNYMI OGRODAMI W PUSTELNIACH KAMEDUŁÓW

Ogrody w pustelniach kamedułów w XVII–XVIII wieku zakładane współzależne z architekturą, nie tylko stanowią odrębną grupę w porównaniu do zespołów w innych zakonach, ale też posiadają z nimi, jak i w obrębie wspólnoty — wiele wspólnymi cech. Niezwykle trafnie ujął problem założeń i architektury kamedułów Matthias Mülitzer w 2016 roku, podkreślając ich *jedność w różnorodności*¹³⁴. Z tego względu różnorodne dzieje i rozplanowanie ogrodów omówiono oddzielnie w każdej pustelni z uwzględnieniem ich indywidualnych cech, a jednocześnie ukazano ich zależności od reguły i tradycji kamedułów w całej kongregacji. Istotne przemiany w rozplanowaniu pustelni i architektury, mogły być zauważalne w śledzeniu ich łącznie, niezależnie od nacji. W ten sposób zespoły architektoniczno-przestrzenne polskich pustelni, lepiej przebadane, wpisały się integralnie w historię eremów włoskich i austriackich.

Najbardziej spójnym elementem założeń i architektury pustelni kamedulskich była reguła/konstytucje i przepisy władz generalnych oraz podział funkcjonalny zabudowy i ogrodów na dwie strefy klauzurowe. Pustelnie kamedułów w większości były zlokalizowane w terenie górzystym — na stokach górskich, bądź na skarpie nad rzeką (np. Bielany warszawskie, Pożajście), zawsze w oddaleniu od miasta, w gęstym lesie, zapewniającym izolację mnichom konieczną do skupienia się na modlitwie i kontemplacji. W okresie nowożytnym, według teorii renesansu i baroku, pustelnie były otwarte na przepiękny, daleki krajobraz, jak w Monte Corona i w wielu innych [il. 2B] oraz zauważalne w otoczeniu zieleni (wieże, kopuły), jak w Pożajściu i w Wigrach. Kilka pustelni, jak np. Sacro Eremo i w Rytwianach, szczelnie otoczonych lasem, było otwarte tylko na niebo [il. 7A].

Pustelnie musiały być rozplanowane odpowiednio do trybu życia kamedułów, z kościołem w centrum (w nawiązaniu do typu „laury” na Wschodzie i przepisów) oraz według wzoru Monte Corona — „ale nie większe” (1610). W latach 1634–1642 po dekreście Urbana VIII nastąpiło zbliżenie dwóch wspólnot kamedulskich — z Sacro Eremo i z Monte Corona, a macierzystym ich domem została uznana Camaldola¹³⁵. Cały obszar pustelni był zawsze ogrodzony (zgodnie z dekretem Grzegorza XV), początkowo płotem, a następnie murem klauzurowym z jedną bramą i zabudowany z podziałem na dwie strefy na płaskim terenie. Do I strefy dostępnej dla świeckich/mężczyzn (a dla kobiet w określone kilka dni w roku) należała część dojazdowa, plac kościelny z *foresterium* i oficynami od strony fasady, nawa kościoła, dom braci konwersów, apteka, teren gospodarczy z kuchnią i część ogrodów użytkowych. II strefa była dostępna tylko dla ojców kamedułów ze święceniami (zwanymi chórowymi) i nowicjuszy, którzy mieszkali w ogrodzie eremitorium w oddzielnych celach z ogródkami. Zespół położony zwykle za kościołem w odległości około 10 m, za łąką w całości był ogrodzony murem z bramkami. Do strefy tej należało też

¹³⁴ M. Mülitzer, *Einhelt und Vielfalt.../Jedność i różnorodność...*, op. cit., s. 57 i nn.

¹³⁵ Według badań: L. Conigello, *Dzieło Wenantego Eremity (O. Wenantego z Subiaco) we Włoszech*, [w:] *Silva Aurea w Rytwianach 1917–2017. Studia z dziejów kościoła i eremu*, red. ks. T. Moskał, wyd. Diecezjalne i Drukarnia w Sandomierzu, 2021, s. 256–257. Na przykład o. Wenantę da Subiaco pracował dla obu Kongregacji.

prezbiterium, chór dla ojców, kapituła z biblioteką wyżej, dostępne portalami w bocznych elewacjach kościoła oraz budynek infirmerii. Nawa kościoła była przeznaczona dla pustelników, którzy mieli obowiązek uczestniczenia w Eucharystii przed ołtarzem głównym, podczas gdy modlili się w chórze, w oratoriach w celach i w infirmerii.

Kameduli nie prowadzili działalności duszpasterskiej. W większości budowano kościoły zgodnie z przepisami zakonu z jedną nawę i jedną *campanilla* /wieżą zegarową z boku. Niekiedy fundatorzy wbrew zakazom zlecali jednak projekty nawy z otwartymi kaplicami bądź centralne kopułowe i centralno-podłużne (jak w kościołach „otwartych”).

Pustelnie kamedułów mogły różnić się rozplanowaniem, zależnym od konfiguracji terenu. Pierwszy erem w Monte Corona rozplanowano na splantowanym terenie i na tarasach, tylko brama wjazdowa pod górę była zakomponowana na osi kościoła. Erem Monte Rua wyróżniał się lokalizacją kościoła na wierzchołku góry i trzema poziomami tarasów wokół. Wjazd do eremu prowadził przez furtę na dolne podwórze, a dalej schodami lustrzanymi na plac kościelny, z widokiem na okolicę. Ta kompozycja była powtarzana jeszcze wiele razy (Tuscolano, Gussago, Rocca di Garda), na większych spadkach z trzema poziomami. W eremitoriach za kościołem projektowanych na tarasach, rzędy cel z ogródkami, opierano na murach oporowych (Monte Corona, Monte Rua i inne). Na stoku — zwykle od południa zakładano ogrody użytkowe. Na terenie płaskim, bądź lekko wznoszącym się w kierunku kościoła, wjazd do eremu przez teren klauzury był otoczony murem (tzw. szją) i niekiedy nasadzony drzewami (jak np. w Pożajściu).

Na placu przed kościołem z reguły budowano *foresterium* i dom fundatora, a nieraz przy nich, jak w rezydencjach, stajnie i wozownie. Realizowano dwie koncepcje zabudowy wspólnie użytkowanej przez kamedułów: przy dziedzińcach po bokach kościoła (np. Monte Corona, Bielany krakowskie, Pożajście), bądź jako wolnostojący jeden dom wielofunkcyjny, parterowy (np. Neapol, Nola, Tuscolano, Bielany warszawskie), lokalizowany na skarpie nad dolną kondygnacją użytkową przy ogrodzie.

Wszystkie przestrzenie w klasztorze wypełniała zieleń ozdobna bądź użytkowa — warzywniak z uprawą ziół i duże sady, a jeśli to było możliwe ze względów klimatycznych — winnice, gaje oliwne i figowe. Niekiedy wśród zieleni budowano oranżerie i altany. Las pełnił nie tylko rolę izolacji pustelni, ale też dostarczał budulca i opału. Często las włączany do obszaru klauzury, stanowił miejsce spacerów i medytacji pustelników¹³⁶.

Niewątpliwie na zachowanie wspólnych reguł w rozplanowaniu i architekturze wszystkich pustelni kamedulskich mieli wpływ architekci i budowniczowie zakonu, bądź ojcowie i bracia kierujący i nadzorujący proces budowy, skierowani przez władze zakonu. Oni wybierali odpowiednią lokalizację pustelni, a przy pomocy zatrudnionych miejscowych rzemieślników karczowali las i przygotowywali teren pod zabudowę na tarasach lub na jednym poziomie — czym upodabniali go do płaskiej pustyni oraz budowali pomieszczenia klasztorne.

Nie było jednego projektu wzorcowego zakonu, ale ważną rolę w projektowaniu eremów odegrał architekt kameduła o. Alessandro Secchi. Najbardziej jego dojrzały projekt

¹³⁶ Eremy budowane po uroczystości położenia kamienia węgielnego, wewnątrz murów klauzurowych zwieńczanych krzyżami — stanowiły *sacrum* jako miejsce sprawowania Eucharystii. W.J. Pałęcki, *Służba Boża...*, op. cit., s. 119; M. Brykowska, *Kościół...*, op. cit., s. 13.

z 1619 roku eremu Monte Tizzano uwzględniał teren poza klauzurą (rzekę, drogi), przepisy zakonu i nowożytną teorię architektury. Na rysunku z 1664 roku opublikowanym przez Matthiasa Muiltzera można zauważyć dwie strefy zabudowy eremu otoczone ogrodami klauzurowymi i lasem [il. 12]¹³⁷. O. Secchi jako architekt kongregacji zaprojektował pięć eremów we Włoszech (Tizzano 1, Di Centrale, Nola, Tuscolano i Gussago). Według jego koncepcji budowano pustelnie w Polsce i w Austrii — w Krakowie na Bielanych, w Rytwianach i na Kahlenbergu oraz na ich podstawie — np. w Warszawie na Bielanych i w Pożajściu.

Pierwszy budowany poza Włochami erem na Bielanych krakowskich, zapewne według projektu przewiezonego z Włoch, zakomponowany na jednej osi, składał się z obudowanego wjazdu przez furtę na plac przed kościołem w centrum, z domem fundatora i *foresterium* obok i symetrycznie po bokach — dwóch dziedzińców, a za kościołem — z łąki i eremitorium. Sami ojcowie którzy przybyli z Włoch, rozplanowali zabudowę na zniwelowanym prostokątnym terenie oraz południowe ogrody na murach oporowych na tarasach i na stokach, odpowiednio do ukształtowania otoczenia. Preferowano wzory włoskiego ogrodu renesansowego, z niewielkimi zmianami w kolejnych pustelniach w Rzeczypospolitej i na Litwie, oraz w wersji rozbudowanej przez architektów na terenie Austro-Węgier w XVIII wieku.

Również o. Sylwan Boselli, syn hrabiego z Bergamo, chociaż nie posiadał wykształcenia architektonicznego, z pewnością zdobył doświadczenie pracując z architektami, m.in. z o. Secchim i miał wpływ na rozplanowanie i architekturę kilku pustelni. O. Boselli sprawnie prowadził budowę pustelni w Rytwianach, na Kahlenbergu i w Gussago, uczestniczył w pracach na Bielanych krakowskich (1621–1624) po katastrofie budowanej kościoła i południowego skrzydła oraz w przygotowaniach do budowy eremów w Pożajściu i Bieniszewie. Przypisuje się mu także przebudowę części kościoła w Bresci. Na różnych budowach pojawiają się ci sami mnisi, biegli w zakresie organizacji prac. Dotąd nie zawsze doceniano rolę kamedułów w procesie budowania pustelni¹³⁸.

Natomiast wybitni fundatorzy mieli większy wpływ na architekturę kościołów w pustelniach (poza korpusem wokół prezbiterium objętym klauzurą papieską): papież Paolo V (Tuscolano), biskupi (Nitra, Czerwony Klasztor), cesarz (Kahlenberg), królowie (Bielany warszawskie, Wigry), magnaci Landsee (Bielany krakowskie, Rytwiany, Pożajście)¹³⁹ i inni. W tym celu fundatorzy zatrudniali architektów Włochów, jak — Domenico Fontana, Andrea Spezza, Pietro i Carlo Puttini i Isidoro Affaitati z Albogasio, Giovanni B. Frediani z Lucci, Józef i Jakub Fontana, Domenico Martinelli, Dominik Merlini, Pietro Rossi i budowniczych, jak np. Jan Maria Spinelli. Z terenu Austro-Węgier projektowali kościoły Walenty von Saebisch, Jan Adam Stier, Franz Anton Pilgram i wielu nieznanych. To oni uwzględniając motywy fundatorów i przemiany stylowe w architekturze, realizowali nie zawsze zgodnie z modelem kościoła Monte Corona i przepisami zakonu

¹³⁷ M. Muiltzer, *Die Architektur...*, op. cit., s. 156.

¹³⁸ M. Brykowska, *Pustelnia Złotego Lasu...*, op. cit., s. 231, przypis 24; A. Bruździński, ks., *Bielany...*, op. cit., s. 49–51; M. Muiltzer, *Die Architektur...*, op. cit., por. monografie eremów; G.M. Croce, *Monasticon Corone...*, op. cit., s. 18, 102, 108.

¹³⁹ K. Guttmejer, *Siedemnastowieczne fundacje...*, op. cit., s. 55–79; Z. Bania, *Tęczyńscy i inni wielcy fundatorzy w Rytwianach*, [w:] *Silva Aurea...*, op. cit., s. 153–162.

układy przestrzenne w nawach, jak kaplice w kościołach otwartych, bądź centralne, kopułowe nawy, a nawet wieże w fasadzie. Fundatorzy starali się niekiedy u władz generalnych kamedułów na odstępstwo od reguły ubóstwa, zatrudniając rzeźbiarzy, sztuka-
torów, jak np. Jan Baptysta Falconi (Bielany krakowskie, Rytwiany) i Giovanni Maria Merli (Pożajście) oraz malarzy, jak np. o. Wenanty z Subiaco (Rytwiany, Camaldoli i inne pustelnie we Włoszech), Michelangelo Palloni (Pożajście, Warszawa) Carlo de Prevot (Rytwiany) i Jerzy Petri (Bieniszew). Wysokim poziomem artystycznym wyróżniały się kościoły w eremach na obszarze Rzeczypospolitej.

Ogrody realizowane według zasad wprowadzonych przez benedyktynów różniły się między sobą, więcej lub mniej — rozplanowaniem, formą i roślinnością. Temat ten omówiony w artykule, w powiązaniu z układem architektoniczno-przestrzenny każdej pustelni kamedułów, wymaga dalszych studiów. Jak wiadomo, ogrody — ich forma i roślinność — zależały od warunków klimatycznych i konfiguracji terenu, a jako dzieło sztuki — od przemian stylowych. Ogrody we wszystkich pustelniach miały też wiele wątków wspólnych. Wyróżniały się treściami religijnymi, symboliką form i roślin oraz *sacrum* ogrodzonego obszaru identyfikowanego z Rajem. Temat ten odnosi się również do kartuzji i pustelni karmelitów bosych i będzie pogłębiony łącznie w części 2, w druku w następnych „Studiach”.

STRESZCZENIE

Opracowanie badań nad ogrodami w pustelniach zakonów kontemplacyjnych w XVII–XVIII wieku ukaże się w druku w dwóch częściach. Obecnie drukowana część 1, odnosi się do założeń architektoniczno-przestrzennych Kongregacji Kamedułów Pustelników Góry Koronnej, ze szczególnym uwzględnieniem problematyki ogrodów, dotąd pomijanych w literaturze o dziejach zakonu. Artykuł został oparty na własnych, wieloletnich badaniach autorki i publikowanych źródłach, pracach na temat duchowości kamedułów i dziejów poszczególnych pustelni. Wprowadzenie obejmuje tematykę wspólnych źródeł powstania zakonów kontemplacyjnych w Europie — czerpaną z praktyki pustelników na Wschodzie w pierwszych wiekach chrześcijaństwa i skrót badań nad ogrodami tych zakonów. W artykule przedstawiono w układzie chronologicznym, w 4 częściach, eremy kamedułów realizowane w XVII–XVIII wieku łącznie w całej kongregacji — we Włoszech, w Rzeczypospolitej i na terenie Austro-Węgier. Uwzględniono rolę kamedułów w procesie realizacji fundacji, lokalizacji pustelni, kościoła i ogrodów oraz program, kompozycję i architekturę zależną od zakonu, jak i od fundatora. Podsumowanie wykazało zarówno wspólne cechy, jak i różnice w założeniach przestrzennych i w architekturze pustelni kamedułów. Wnioski z badań ogrodów — ich rodzaj, formy i treści, jako dzieła sztuki o głębokiej symbolice religijnej oraz *sacrum* krajobrazu, będą przedstawione, łącznie z założeniami architektoniczno-przestrzennymi kartuzji i pustelni zakonu karmelitów bosych, w części 2.

Słowa kluczowe (część 1): kameduli, ogrody, architektura sakralna, XVII–XVIII wiek, Włochy, Rzeczypospolita, Austro-Węgry

BIBLIOGRAFIA

(WYBÓR)

MATERIAŁY PUBLIKOWANE

- 24 widoków miasta Krakowa i jego okolic zdjętych z natury przez J. N. Głowackiego wraz z opisem historycznym oraz plan miasta i Okręgu, litografia Egelman, nr 18, wyd. Paris, 1836.
- Acampora Vincenzo, *I Camaldoli di Nola. Breve descrizione Storico-Artistica...*, Napoli 1904.
- Album, [w:] *Kameduli w Warszawie 1641–2016. 375 lat eremu na Bielanych*, red. K. Guttmejer, A.S. Czyż, Miasto stołeczne Warszawa, Warszawa 2016, s. 602–623.
- Ambroziewicz Maciej, *Uwagi do rekonstrukcji zespołu pokamedulskiego w Wigrach*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego”, 1999, nr 5, s. 183–194.
- Architektura w służbie duchowości pustyni*, 2014, <https://pustyniakarmelu.blogspot.com/search/label/Duchowo%C5%9B%C4%87%20pustyni> [dostęp: 14.09.2023].
- Atlas. Perła baroku w regionie*, red. ks. W. Kowalewski, T. Moskal, Rytwiany 2022.
- Bania Zbigniew, *Tęczyńscy i inni wielcy fundatorzy w Rytwianach*, [w:] *Silva Aurea w Rytwianach 1917–2017. Studia z dziejów kościoła i eremu*, red. ks. T. Moskal, wyd. Diecezjalne i Drukarnia w Sandomierzu, Sandomierz 2021, s. 153–162.
- Bartczakowa Aldona, *Jakub Fontana architekt warszawski XVIII wieku*, PWN, Warszawa 1970.
- Baumgartner Thomas, *Die Gärten der Kartause*, [w:] *Kartause Maurerbuch*, „Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege”, 1999, z. 2/3/4, s. 555–570.
- Biskup Karol, ks., *Istotne elementy duchowości pustelniczej w pierwszych wiekach chrześcijaństwa*, „Łódzkie Studia Teologiczne”, 2018, nr 27 (3), s. 211–231.
- Borromeo Carlo, *Arte Sacra /de Fabrica Ecclesie/*, Milano 1952.
- Bossi Paolo, Ceratti Alessandro, *Eremiti Camaldolesi in Italia. Luoghi, Architettura, Spiritualità*, ed. Vita e Pensiero, Milano 1993.
- Bruździński Andrzej, ks., *Bielany — ulubione miejsce Krakowa. Związki bielańskich kamedułów z Krakowem w okresie staropolskim*, „Folia Historica Cracoviensia”, 2011, vol. XVII, s. 31–78.
- Brykowska Maria, *Pustelnia Złotego Lasu*, [w:] *Sztuka około 1600*, red. T. Hrankowska, PWN, Warszawa 1974, s. 225–246.
- Brykowska Maria, *Pustelnia w Czernej*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1981, XVIII, nr 2, s. 156–162.
- Brykowska Maria, *Kościół kamedułów na Bielanych*, seria: „Zabytki Warszawy”, Warszawa 1982.
- Brykowska Maria, *Zespół architektoniczny pustelni kamedulskiej na warszawskich Bielanych*, [w:] *Las Bielański, rezerwat przyrodniczy w Warszawie*, red. T. Baum, P. Trojan, Warszawa 1982, s. 42–64.
- Brykowska Maria, *Architektura Karmelitów Bosych w XVII–XVIII wieku*, „Studia i Materiały do Teorii i Historii Architektury i Urbanistyki PAN” — Komitet Architektury i Urbanistyki, XVIII, Warszawa 1991.
- Brykowska Maria, *Wartości architektoniczno-przestrzenne zespołu pokamedulskiego — Eremus Silvae Aurea w Rytwianach*, [w:] *Idźcie do Źródła*, Materiały z sympozjum, Rytwiany 2001 (2021), s. 47–68.
- Brykowska Maria, *Metody pomiarów i badań zabytków architektury*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa 2003.

- Brykowska Maria, *Powrót do Lasu — miejsca ciszy, kontemplacji i refleksji, dawniej i dziś*, [w:] *II Międzynarodowa konferencja PR UIA „Miejsca duchowe”. Współczesne podróże duchowe. Fenomen turystyki religijnej XXI wieku a sacrum przestrzeni i obiektów pielgrzymkowych*, red. E. Kuryłowicz, Warszawa 2004, s. 183–192.
- Brykowska Maria, *Pustelnie i architektura zakonu kamedułów w 1. połowie XVII wieku w świetle nowych badań*, [w:] *Kameduli w Warszawie 1641–2016. 375 lat eremu na Bielanych*, red. K. Guttmejer, A.S. Czyż, Miasto stołeczne Warszawa, Warszawa 2016, s. 75–97.
- Brykowska Maria, *Pustelnia Złotego Lasu w Rytwianach — jako Pomnik Historii/The Hermitage of the Golden Forest in Rytwiany — as Monument of History*, „Ochrona Dziedzictwa Kulturowego”/„Protection of Cultural Heritage”, 2019, nr 7, s. 25–41.
- Brykowska Maria, *Kościół w Rytwianach — w świetle praktyki i przepisów kongregacji kamedułów pustelników Monte Corona*, [w:] *Silva Aurea w Rytwianach 1917–2017. Studia z dziejów kościoła i eremu*, red. ks. T. Moskal, wyd. Diecezjalne i Drukarnia w Sandomierzu, Sandomierz 2021, s. 198–235.
- Brykowska Maria, *Twórczość architekta Gerarda Ciołka w okresie pracy w Zakładzie Architektury Polskiej na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej oraz jego metoda badań zabytkowych ogrodów*, „Studia do dziejów architektury i urbanistyki”, t. 4, red. M. Rozbicka, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa 2022, s. 62–119.
- Brykowski Ryszard, *Kahlenberg i jego zabytki*, „Spotkania z Zabytkami”, 1989, I, s. 59–61.
- Ciołek Gerard, *Ogrody polskie*, Państwowe Wydawnictwa Naukowe, Warszawa 1954.
- Ciołek Gerard, *Ogrody polskie*. Wznowienie przygotował i uzupełniające materiały napisał J. Bogdanowski, Wydawnictwo Arkady, Warszawa 1978.
- Conigiello Lucilla, *L'opera di Venanzio l'eremita in Italia/Dzieło Wenancjusza Eremity (O. Wenancjusza z Subiaco) we Włoszech*, [w:] *Silva Aurea w Rytwianach 1991–2017. Studia z dziejów kościoła i eremu*, red. ks. T. Moskal, wyd. Diecezjalne i Drukarnia w Sandomierzu, Sandomierz 2021, s. 236–264.
- Crocco Augusto, *L'eremo di Camaldoli (breve guida storico-artistica)*, Tiresia, Napoli 1984.
- Croce Giuseppe M., *Monasticon Coronense I. La Congregazione Camaldolese di Monte Corona e i suoi eremi in Italia*, „Analecta Cartusiana”, 311, red. J. Hogg, S. Excoffon, A. Girard, D. Le Blévec, Salzburg 2015.
- Croce Giuseppe M., Mulitzer Matthias, *Eremo Camaldolese di Monte Rua*, „Analecta Cartusiana”, 274, ed. J. Hogg, A. Girard, D. Le Blévec, Salzburg 2011.
- Curyło Katarzyna, red., *Rytwiańska pustelnia wśród Pomników Historii regionu Świątokrzyskiego. Przewodnik*, opracowanie zbiorowe, Sandomierz 2021, s. 30–94.
- Czekaj-Słowiński Maciej, *Ochrona krajobrazu kulturowego założeń kamedulskich i pokamedulskich w Polsce. Przegląd zagadnień i zagrożeń*, [w:] *Kameduli w Warszawie 1641–2016. 375 lat eremu na Bielanych*, red. K. Guttmejer, A.S. Czyż, Miasto stołeczne Warszawa, Warszawa 2016, s. 451–464.
- Czyż Anna Sylwia, *Treści ideowe wystroju kościoła i klasztoru w Pożajściu*, [w:] *Kameduli w Warszawie 1641–2016. 375 lat eremu na Bielanych*, red. K. Guttmejer, A.S. Czyż, Miasto stołeczne Warszawa, Warszawa 2016, s. 305–336.
- Delumeau Jean, *Historia raj. Ogród rozkoszy*, przekł. E. Bąkowska, Warszawa 1992.
- Florkowscy, Marzena i Marek, *Przewodnik po eremie kamedułów na Bielanych w Krakowie*, Wydawnictwo M, Kraków 2009.

- Frigerio Salvatore, Cartoni Ubaldo, Ferrari Matteo, *Camaldoli. Note storiche spirituali artistiche*, ed. Camaldoli, 2013.
- Górecki Tomasz, *Archeological Research in the Hermitage in Tomb 1152 in Sheikh Abd el-Gurna (West Thebes)*, [w:] *Polish Archeology in the Mediterranean*, Vol. 20, 2008, s. 225–236.
- Guerquin Bohdan, *Zamki w Polsce*, Arkady, Warszawa 1974.
- Guttmejer Karol, *Siedemnastowieczne fundacje dla kamedułów w Polsce*, „Studia nad sztuką renesansu i baroku”, t. 8, *Fundator i dzieło w sztuce nowożytnej*, cz. 3, red. J. Lileyko, I. Rolska-Boruch, Lublin 2007, s. 55–79; tenże, tamże: *The Seventeenth-Century Foundations for the Camaldolese order in Poland (Sum.)*, s. 80–106.
- Guttmejer Karol, „Wieczny pomnik zwycięstwa”: erem kamedulski na Bielanych pod Warszawa, wotum króla Władysława IV, [w:] *Kameduli w Warszawie 1641–2016. 375 lat eremu na Bielanych*, red. K. Guttmejer, A.S. Czyż, Miasto stołeczne Warszawa, Warszawa 2016, s. 113–136.
- Guttmejer Karol, *Aneksy*, [w:] *Kameduli w Warszawie 1641–2016. 375 lat eremu na Bielanych*, red. K. Guttmejer, A.S. Czyż, Miasto stołeczne Warszawa, Warszawa 2016, s. 465–564.
- Herman Josef Roth, *Klostergärten aus Sicht von Botanik und Kulturgeschichte*, „Jahrbuch Nassanischen Verein Naturkunde”, 142, Wiesbaden 2021, s. 29–55.
- Jamski Piotr, *Rysunki dokumentacyjne małej architektury i detalu rzeźbiarskiego w kościele w Wigrach w roku 1921*, [w:] *Kameduli w Warszawie 1641–2016. 375 lat eremu na Bielanych*, red. K. Guttmejer, A.S. Czyż, Miasto stołeczne Warszawa, Warszawa 2016, s. 361–376.
- Kanior Marian, OSB, *Erem San Giorgio di Garda*, „Folia Historica Cracoviensia”, 2002, vol. 8, s. 107–111.
- Karpowicz Mariusz, *Artyści włoscy w Pożajściu. Pietro Puttini i Giovanni Merli*, „Rocznik Historii Sztuki”, 1995, nr 20, s. 317–334.
- Karpowicz Mariusz, *Isidoro Affaita (1622–1684) Architetto valsoldese in Polonia*, Comune di Valsolda, 2009.
- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, t. III, województwo kieleckie, red. J.Z. Łoziński, B. Wolff, z. 11, Powiat sandomierski, opr. J.Z. Łoziński, T. Przytkowski, Instytut Sztuki PAN (IS PAN), Warszawa 1962, s. 41–47 [rys. planu pustelni w Rytwianach — M. Brykowska].
- Kłoczowski Jerzy, *Zakony męskie w Polsce w XVI–XVIII wieku*, [w:] *Kościół w Polsce*, t. 2, *Wiek XVI–XVIII*, red. J. Kłoczowski, Kraków 1969.
- Kłoczowski Jerzy, *Od pustelni do wspólnoty*, Czytelnik, Warszawa 1987.
- Kochanowski Wacław, *Architektura zespołu pokamedulskiego w Wigrach*, [w:] „Studia i Materiały do dziejów Suwalszczyzny”, red. J. Antoniewicz, Białystok 1965, s. 139–174.
- Koralewski Janusz W., *Pustelnia Złotego Lasu*, Rytwiany 2012.
- Kret Wojciech, *Problematyka artystyczna kościoła OO. Kamedułów na Bielanych pod Krakowem*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 1967, t. XII, z. 3–4, s. 23–55.
- Królikowski Jeremi, *Sakralne widzenie krajobrazu/Sacral Vision Landscape*, „Sacrum w krajobrazie”, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego Nr 17, Komisja Krajobrazu Kulturowego, Sosnowiec 2012, s. 41–46.
- Lugano Placido L., *La Congregazione Camaldolese degli Eremiti di Monte Corona*, Roma-Frascati 1908.
- Lubomirski Stanisław Herakliusz, *Rozmowy Artaksesa i Ewandra*, wyd. J. Dąbrowska-Kojko, Warszawa 2006 („Biblioteka Pisarzy Polskich”, 32).

- Łoza Stanisław, *Architekci i budowniczowie w Polsce*, Warszawa 1954.
- Ługowski Piotr, *Fontana i Dominik Merlini a rokokowa faza budowy kościoła na Bielanych w Warszawie*, [w:] *Kameduli w Warszawie 1641–2016. 375 lat eremu na Bielanych*, red. K. Guttmejer, A.S. Czyż, Miasto stołeczne Warszawa, Warszawa 2016, s. 137–151.
- Łyczak Monika, Książczyńska Agnieszka, *Kamedulski erem „Pustelnia Złotego Lasu” w Rytwianach w świetle badań archeologicznych*, [w:] *Silva Aurea w Rytwianach 1517–2017. Studia z dziejów kościoła i eremu*, red. ks. T. Moskal, Muzeum Diecezjalne i Drukarnia w Sandomierzu, Sandomierz 2021, s. 153–197.
- Majdecki Longin, *Historia ogrodów*, t. I, *Od Starożytności do Baroku* (wyd. I, 1978), Zmiany i uzupełnienia A. Majdecka-Strzeżek, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007.
- Małkiewicz Adam, *Zespół architektoniczny na Bielanych pod Krakowem*, *Prace z Historii Sztuki*, „Zeszyty Naukowe UJ”, Kraków 1962, nr 43, s. 143–186.
- Małkiewicz Adam, *Z historycznej i artystycznej problematyki kościoła kamedułów na Bielanych pod Krakowem*, *Prace z Historii Sztuki*, „Zeszyty Naukowe UJ”, Kraków 1972, nr 10, s. 83–108.
- Meškauskas Statys, *Pažaislis*, „Mintis”, Vilnius 1983.
- Milecka Małgorzata, *Średniowieczne dziedzictwo sztuki ogrodowej klasztorów europejskich*, „Hereditas Monasteriorum”, 2012, nr 1, s. 31–56, https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Hereditas_Monasteriorum/Hereditas_Monasteriorum-r_2012-t1/Hereditas_Monasteriorum-s31-56.pdf [dostęp: 6.10.2019].
- Milecka Małgorzata, Malawski Seweryn, *Ogrody klasztorne w krajobrazie historycznym Lublina*, Lublin 2022, s. 2–62.
- Miłobędzki Adam, *Architektura Polska XVII wieku*, [w:] *Dzieje Sztuki Polskiej*, t.4, *Sztuka polska XVII wieku*, cz. 1, Instytut Sztuki PAN, Warszawa 1980.
- Mittarelli Johannes Benedicto, Costadoni Anselmo, *Annales Camaldulenses Ordinis Sancti Benedicti...*, vol. 8, Venetiis 1764, t. VIII, IX, XXVI.
- Mitkowska Anna, *Rozważania o wartościowaniu ogrodów*, [w:] *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*, red. B. Szmygin, Lublin 2012, s. 121–134.
- Mojżyn Norbert, *Rajski ogród jako topos szczęścia w chrześcijaństwie komunikacji kulturowej/ A Paradise Garden as the Top of Happiness, in Christian Cultural Communication*, „Kultura-media-teologia”, 2018, nr 34, s. 28–61, https://kmt.uksw.edu.pl/media/pdf/kmt_34_02_mojzyn.pdf [dostęp: 5.09.2022].
- Mulitzer Matthias, *Eremitischer Klosterbau im Vergleich*, [w:] *The Mystical Tradition and the Cartusians*, „Analecta Cartusiana”, red. J. Hogg, vol. 13, Salzburg 1997 [b.s.].
- Mulitzer Matthias, *Die Architektur der Kameldulenser Eremiten von Monte Corona in Europa (Monasticon Coronese II)*, „Analecta Cartusiana”, 311, Salzburg–Wien 2014.
- Mulitzer Matthias, *Einheit und Vielfalt in der Klosterarchitektur der Kameldulenser von Monte Corona/Jedność i różnorodność architektury klasztornej kamedułów kongregacji Monte Corona*, [w:] *Kameduli w Warszawie 1641–2016. 375 lat eremu na Bielanych*, red. K. Guttmejer, A.S. Czyż, Miasto stołeczne Warszawa, Warszawa 2016, s. 27–74.
- Mulitzer Matthias, *Zur Architektur von zwei Klisternebauten in Österreich und Venezuela 1986–2017 (O architekturze dwóch nowych budynków klasztornych w Austrii i Wenezueli)*, [w:] *Silva Aurea a Rytwianach 1617–2017. Studia z dziejów kościoła i eremu*, red. ks. T. Moskal, Sandomierz 2021, s. 336–359.

- Myczkowski Zbigniew [nt. ogrodów na Bielanych krakowskich i w Rytwianach], [w:] *400 lat Pustelni Złotego Lasu w Rytwianach, 1617–2017*, red. ks. W. Kowalewski, K. Curyło, B. Jelonek, Rytwiany 2017, s. 76–78.
- Myczkowski Zbigniew, *Krajobraz kulturowy — fenomen integracji dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego*, „Wiadomości Konserwatorskie”, 2018, nr 56, Stowarzyszenie Konserwatorów Zabytków, red. K. Kuśnierz, Warszawa–Kraków, s. 70–87.
- Myszka-Stąpór Izabela, *Elementy ogrodowe. Ich forma, funkcja i znaczenie. Monografia*, red. J. Ryłke, B.J. Gawryszewska, Wydawnictwo Sztuka Ogródu. Sztuka Krajobrazu, 3, 2014, s. 166–175, <https://www.sztukakrajobrazu.pl/nr32014.pdf> [dostęp: 4.08.2021].
- Niewalda Waldemar, *Badania architektoniczne w zespole klasztoru OO. Kamedułów na Bielanych w Krakowie*, „Krakowska Teka Konserwatorska”, 2010, t. 8, s. 31–65.
- Paknys Mindaugas, *Nowe źródła o artystach w Pożajściu w kręgu mecenatu Krzysztofa Zygmunta Paca*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 2000, nr 62 (1–2), s. 153–159.
- Paknys Mindaugas, *Pažaislio vienuolyno statybos ir dekoravimo istorija*, Mokslinė monografija, Lietuvos kultūros tyrimų institutas, Vilnius, 2013 (streszczenie: <https://www.lituanistika.lt/content/95121.pdf> [dostęp: 20.11.2022]).
- Paczuska Anna, *Zielnik klasztorny. Sekrety Bożej apteki*, www.zielnik-klasztorny-anna-paczuska.pdf [dostęp: 10.09.2019].
- Paknys Mindaugas, *Pažaislio kamaldulio sodai*, „Acta Academiae Artium Vilnensis”, 2018, t. 88–89, s. 69–75, [https://www.lkti.lt/uploads/Leidiniai/2020/Pazaislio%20eremas%20kamalduliu%20vienuolyno%20istorija%20\(ivadas\).pdf](https://www.lkti.lt/uploads/Leidiniai/2020/Pazaislio%20eremas%20kamalduliu%20vienuolyno%20istorija%20(ivadas).pdf) [dostęp: 10.01.2023].
- Pałęcki Waldemar Jan, MSF, *Służba Boża kamedułów polskich ...*, Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 2012.
- Pustelnia Złotego Lasu w Rytwianach, 1617–2017*, red. ks. W. Kowalewski, K. Curyło, B. Jelonek, Rytwiany 2017.
- Reguła św. Benedykta i Konstytucje Zgromadzenia Kamedułów Pustelników Góry Koronne. Przejrzone i uzupełnione przez Ojca Św. Klemensa IX*, Kraków 1912.
- La Riserta naturale biogenetica di camaldoli 1012–2012. Mille anni de rapporto uomo — foresta*, red. A. Bottecci, Camaldoli, Millenario.
- Rojkowska-Tasak Halina, Wyszynska Elżbieta, *Bielany w Krakowie od razu zbudowano. Wyniki badań archeologiczno-konserwatorskich w klasztorze oo. kamedułów z lat 2005–2011*, [w:] *Kameduli w Warszawie 1641–2016. 375 lat eremu na Bielanych*, red. K. Guttmejer, A.S. Czyż, Miasto stołeczne Warszawa, Warszawa 2016, s. 257–283.
- Rotter Lucyna, *Architektura i wystrój eremów kamedulskich w świetle prawodawstwa zakonnego*, „Foliae Historiae Cracoviensis” 2005, nr 11, s. 73–86.
- Rusek Franciszek, *Eremus Marchionals, czyli pustelnia kamedułów w Szańcu 1722–1819*, <https://www.bsck.busko.pl/turystyka/historia/342-eremus-marchionalis.html> [dostęp: 2.03.2022].
- Schüllner Simone, *Die Gartenkultur der Kartäuser unter besonderer Berücksichtigung der Kartausen im Rheinland*, „Analecta Cartusiana”, 303, red. S. Excollen, A. Girard, De Le Blavec, Salzburg 2014.
- Siewniak Marek, Mitkowska Anna, *Tezaurus sztuki ogrodowej*, Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa 1998.

- Sito Jakub, *Rokokowe stiuki w kościele kamedułów na Bielanych w Warszawie*, [w:] *Kameduli w Warszawie 1641–2016. 375 lat eremu na Bielanych*, red. K. Guttmejer, A.S. Czyż, Miasto stołeczne Warszawa, Warszawa 2016, s. 143–164.
- Skawiński Kazimierz, ks., *Ideał życia pustelniczego w zakonie kamedułów*, [w:] *Idźcie do Źródła. 2001*, Materiały z sympozjum, red. W. Kowalewski, ks., II wyd., Rytwiany 2021, s. 14–46.
- Szafrńska Małgorzata, *Człowiek w renesansowym ogrodzie*, Wydawnictwo Miniatura, Kraków 2011.
- Szołdrski Władysław, *Historia Kościoła i Cudownego Obrazu Najświętszej Marii Panny w Tucho-
wie*, Cieszyn 1920.
- Šinkūnaitė Laima, *Baroko pilnatis Pažaislio vienuolyno ansamblyje*, „Darbai ir dienos”, 2001, t. 26, s. 7–28.
- Śliwińska Dorota, *Zespół zabudowy eremitorium oo. kamedułów na Bielanych — stan zachowania oryginału*, [w:] *Kameduli w Warszawie 1641–2016. 375 lat eremu na Bielanych*, red. K. Guttmejer, A.S. Czyż, Miasto stołeczne Warszawa, Warszawa 2016, s. 193–248.
- Śliwińska Dorota, *Kalendarium*, [w:] *Kameduli w Warszawie 1641–2016. 375 lat eremu na Biela-
nach*, red. K. Guttmejer, A.S. Czyż, Miasto stołeczne Warszawa, Warszawa 2016, s. 565–578.
- Świdrak Marek, *Uwagi na temat fundacji kościelnych w Kłobucku i Krzepicach*, [w:] *Sztuka Polski Środkowej. Studia VI. Sztuka nowożytna*, red. A. Barczyk, Gryglewski, Łódź 2016, s. 110–111.
- Tomkowicz Stanisław, *Bielany*, („Biblioteka krakowska”, 26), Kraków 1904.
- Tomkowicz Stanisław, *Bielany*, „Teki Grona Konserwatorów Galicji Zachodniej”, 1906, nr 2, III, Powiat krakowski, s. 6–52.
- Wanat Benignus Józef, *Paralelizm wartości ideowych, artystycznych i przestrzennych eremu oo. Kamedułów na Bielanych w Krakowie z pustelnią karmelitów bosych w Czernej do końca XVIII wieku*, „Folia Historia Cracoviensis”, 2015, vol. 11, s. 91–116.
- Witkowski Rafał, *Wizyta kościoła i eremu Pożajskiego WW. Ichmościów księży kamedułów w ro-
ku 1797 miesiąca augusta 3-ciego dnia. 2014*, [Witkowski Rafał, *Pažaislio kamaldultų vienuo-
lyno ir bažnyčios 1797 metų rugpjūčio 3 dienos vizitacija*, „Bažnyčios istorijos studijos”, 2014, t. 7, Vilnius, s. 193–290].
- Witkowski Rafał, *Duchowość kamedułów kongregacji Monte Corona. Wprowadzenie do problema-
tyki*, [w:] *Kameduli w Warszawie 1641–2016. 375 lat eremu na Bielanych*, red. K. Guttmejer, A.S. Czyż, Miasto stołeczne Warszawa, Warszawa 2016, s. 11–18.
- Zachariasz Agata, *Piękno i użyteczność — o sztuce uprawy roślin użytkowych*, „Czasopismo Tech-
niczne”, 2012, z. 30, „Architektura”, 2012, z. 8.A, s. 27–39.
- Zachariasz Agata, *Sacrum i ogród — wzniosłość i genius loci*, „Prace Komisji Krajobrazu Kulturo-
wego”, 2013, nr 22, Sosnowiec, s. 113–127.
- Zarewicz Ludwik, *Zakon Kamedułów. Jego fundacje i dziejowe wspomnienia w Polsce i na Litwie* [...], Kraków 1871, <http://www.wbc.poznan.pl/libra> [dostęp: 2019–2023].
- Żmudziński Jerzy, *Sala z widokami klasztorów kamedulskich i portretami fundatorów w budyn-
ku tzw. foresterii (lub Domu Królewskiego, później zwanego Schindlerówką) w klasztorze Kame-
dułów na Bielanych w Krakowie (połowa XVIII w.)*, „Biuletyn Społecznego Komitetu Odnowy
Zabytków Krakowa”, 2009/2010, nr 59, s. 167–172.
- Żmudziński Jerzy, *Rezydencjonalne aspekty początkowych dziejów budowy klasztoru kamedu-
łów na Bielanych w Krakowie*, [w:] *Kameduli w Warszawie 1641–2016. 375 lat eremu na Biela-
nach*, red. K. Guttmejer, A.S. Czyż, Miasto stołeczne Warszawa, Warszawa 2016, s. 249–255.

MATERIAŁY NIEPUBLIKOWANE

- Brykowska Maria, *Nowożytnie zespoły sakralne 1. połowy wieku XVII w Polsce*, rozprawa doktorska na Wydziale Architektury PW pod kierunkiem doc. dr A. Miłobędzkiego, Warszawa 1966.
- Brykowska Maria, *Erem w Pożajściu. Barokowy, architektoniczny zespół sakralny w ogrodach*, mps [w druku: „Barok” — UW], Warszawa 2023.
- Brykowska Maria, Brykowski Ryszard, *Studium naukowo-historyczne do prac konserwatorskich przy tzw. Eremie Tęczyńskiego, w klasztorze pokamedulskim w RYTWIANACH*, mps PKZ, o/Warszawa, w archiwum Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Kielcach, Warszawa 1959.
- Brykowska Maria, Oborska Irena, Urbanowicz Bohdan, *Zalecenia i wytyczne konserwatorskie do Zespołu Pokamedulskiego w Wigrach*, mps w archiwum Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Białymstoku, 1986.
- Ciołek Gerard, *Założenia klasztorów ogrodów w Polsce od X do XIX wieku*, materiały zgromadzone zostały w latach 1938–1966 r., „Teki Ciołka” rkps/mps, w archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa.
- Opus P.P. Placidi Perusini... da vita insignorum eremitatum et historiae eremorum Camaldulensium...* [przed 1652], rkps, w archiwum Biblioteki Książąt Czartoryskich w Krakowie, sygn. 3146; mf BN.
- Potocka Halina, *Ukształtowanie przestrzenne i zabytki Bielan*, mps, w archiwum Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Warszawskiego, nr 170, Warszawa 1952.

Ilustracja 27. Rytwiany (Polska), *Eremus Silva Aurea*, ogród południowy po rewaloryzacji. Fot. E. Brykowska-Liniecka, 2023

Figure 27. Rytwiany (Poland), *Eremus Silva Aurea*, south garden following revitalization. Photograph by E. Brykowska-Liniecka, 2023

GARDENS IN THE HERMITAGES OF THE CAMALDOLESE, CARTHUSIAN, AND DISCALCED CARMELITE ORDERS IN THE 17TH AND 18TH CENTURIES

PART 1

INTRODUCTION

Scientific research on the gardens of monasteries on Polish land was initiated by Gerard Ciołek in the Department of Polish Architecture of the Warsaw University of Technology in 1938 and was continued by him at the Cracow University of Technology up to 1966. Among other things, the research involved collecting materials for work encompassing the period from the 10th to the 19th centuries.¹ A small part of these materials were published in 1954 and encompassed the gardens of the monasteries of all orders—Benedictine, Cistercian, mendicant orders, etc.—including hermitages (Chartusian and Camaldolese),² subdivided by monastic rule. This article is devoted to the gardens of hermitages and is a continuation of the author's research into the Early Modern religious postulates, including those of hermitages.³

In 1997, Matthias Mülitzer made an all-encompassing presentation of the most important aspects of the complexes and architecture of the hermitages of three orders—the Carthusians, Camaldoles, and Discalced Carmelites—taking into account related elements of their rule and program as well as architectural-spatial differences.⁴

All the contemplative orders of Europe were based on traditions from the first centuries of Christianity. It was there that hermitages were established in isolated locations in the

¹ G. Ciołek, *Założenia klasztorów ogrodów w Polsce od X do XIX wieku* [The assumptions behind monasterial gardens in Poland from the 10th to 19th centuries], materials collected over the years 1938–1966, typewritten manuscript, NID National Institute of Cultural Heritage Archives, *Teki Ciołka* [The Ciołek portfolios]. Acknowledgement is due Mr. P. Mazur for granting access to drawings and his own research on the collection.

² G. Ciołek, *Ogrody polskie* [Gardens of Poland], PWN Scientific Publishers, Warsaw, 1954, pp. 14–16.

³ M. Brykowska, *Nowożytnie zespoły sakralne 1. połowy wieku XVII w Polsce* [Early Modern religious complexes in the 1st half of the 17th century in Poland], Doctoral Thesis, Faculty of Architecture, Warsaw University of Technology, under the supervision of Assoc. Prof. A. Miłobędzki, Ph.D., 1966, Library of the Faculty of Architecture, Warsaw University of Technology. It contains the initial research into the Camaldoles hermitages (Rytwiary and Warsaw–Bielany) and the hermitage in Czerna; following further studies, a portion of the research was published in Italy: M. Brykowska, *Pustelnia Złotego Lasu* [The Golden Forest Hermitage], in *Sztuka około 1600* [Art about 1600], PWN Scientific Publishers, Warsaw, 1974, pp. 225–246; M. Brykowska, *Pustelnia w Czernej* [The hermitage in Czerna], BHS XVIII, 1981, no. 2, pp. 156–178.

⁴ M. Mülitzer, *Eremitischer Klosterbau im Vergleich*, in *The Mystical Tradition and the Carthusians*, vol. 13, *Analecta Cartusiana*, edited by J. Hogg, Salzburg, 1997, n.p. The author must be acknowledged for materials to this work.

desert or grottos (natural ones or carved out of cliffs) in the 3rd through 5th centuries in the East—Egypt, Syria, and Palestine. Knowledge regarding spirituality and the locations for the placement of the individual cells of the first hermits (eventually grouped around the cell of the “master”) and the literature of the period as well as later works, was enriched by the results of archeological research as conducted by, among others, the University of Warsaw in Egypt in 1986.⁵ Primarily, what was in common among hermitages was their location—isolated locations in the mountains, surrounded by forests. Within the limits of the enclosure, monasterial buildings are defined by the placement of the church in the center (*laura*), surrounded by gardens. Monks in the hermitage jointly participate in the Eucharist, choral prayer, garden work, and the individual spending of time in prayer, meditation, and study in silence and solitude in separate cells with gardens.

In Poland, especially after the publishing in the 1960s of works on the history of the Roman Catholic Church, including the activities of orders, as edited by Jerzy Kłoczowski, monographs on hermitages made their appearance, including on the architecture of Kartuzy near Gdańsk, the Camaldoles hermitage of Bielany in both Cracow and Warsaw, and in Wigry.⁶ The publications took into account the rules and constitutions of the orders and issues of location, program, architecture, and hermitage layout, including gardens, but these were not backed by broader research.

Matters relating to hermitage gardens made their appearance in general works on the history of gardens—e.g., in the second edition of Gerard Ciołek’s book, expanded by Janusz Bogdanowski, in the book by Longin Majdecki, and in rare, newer monographs.⁷ What was applied was Gerard Ciołek’s method for studying monasterial gardens. This method involves (as in the case of studies on historical residential gardens) the analysis of earlier studies and publications as well as historical research—i.e. archival sources (including cartographic and iconographic) and analysis gardens as works of art. The development of conclusions was possible following the performance of a survey of the existing

⁵ After the year 1986, the research in Egypt was continued by Tomasz Górecki (the brother of the author) who discovered two hermitages of Coptic hermits in the old tombs of the pharaohs at Sheikh Abd el-Gurna (Western Thebes)—cells with chapels and furnishings, two Coptic books and equipment from the 4th–7th centuries making possible the recreation of the life of the first anchorites. Compare with T. Górecki, *Archeological Research in the Hermitage in Tomb 1152 in Sheikh Abd el-Gurna (West Thebes)*, “Polish Archeology in the Mediterranean”, 2008, vol. 20, pp. 225–236; M. Mulitzer, *Eremitischer Klosterbau...*, op. cit., n.p.; J. Kłoczowski, *Od pustelni do wspólnoty* [From hermitage to community], Czytelnik, Warsaw, 1987; Fr.K. Biskup, *Istotne elementy duchowości pustelniczej w pierwszych wiekach chrześcijaństwa* [Important aspects of the spirituality of hermits in the first centuries of Christianity], “Łódzkie Studia Teologiczne” [Łódź Theological Studies], 2018, no. 27 (3), pp. 212–228.

⁶ J. Kłoczowski, *Zakony na ziemiach polskich w wiekach średnich* [Orders in Polish lands in the Middle Ages], in *Kościół w Polsce* [The Church in Poland], vol. 1, *Średniowiecze* [The Middle Ages], Cracow, 1968, pp. 375–584; idem, *Zakony męskie w Polsce w XVI–XVIII wieku* [Male orders in Poland in the 16th and 18th centuries], in *Kościół w Polsce* [The Church in Poland], vol. 2, *Wieki XVI–XVIII* [The 16th–18th centuries], Cracow, 1969.

⁷ G. Ciołek, *Ogrody polskie* [Gardens of Poland], Arkady, Warsaw, 1978 (reissued edition prepared and expanded with supplementary materials by J. Bogdanowski); L. Majdecki, *Historia ogrodów* [The history of gardens], vol. I, *Od Starożytności do Baroku* [From Antiquity to Baroque] (1st Edition, Warsaw, 1978), modified and supplemented by A. Majdecka–Strzeżek, PWN Scientific Publishers, Warsaw, 2007.

state (geodesic and architectural of the enclosure section and its environs) as well as stratigraphic studies in the field—base assumptions and architecture (i.e. building phases starting with an analysis of the initial topography of the site) and the function and form of preserved gardens or their remnants.⁸ An exceptional aid in the study of gardens in the book entitled, *Tezaurus sztuki ogrodowej* [Thesaurus of the art of gardens], in which Marek Siewniak and Anna Mitkowska, the authors, using entries, introduced unified concepts and naming into scientific circulation encompassing function, form, ideological content, composition, and location in the architectural complex.⁹

Interest in monasterial gardens in cities and of selected orders—e.g., Cistercians—has grown in recent years. Works devoted to the *sacrum* in monasterial gardens, including in hermitages, finding expression in symbols, content, and the form of vegetation and gardens, ordered and joyous, identifying with the Christian view of Paradise, made their appearance. At the same time, attention was called to the perception of the garden by each of its users.¹⁰ Research also examined the value of historical gardens and the *sacrum* of the landscape.¹¹

⁸ M. Brykowska, *Metody pomiarów i badań zabytków architektury* [Methods of Surveying and Researching Historic Monuments of Architecture], Warsaw University of Technology Press, Warsaw, 2003; M. Brykowska, *Twórczość architekta Gerarda Ciołka w okresie pracy w Zakładzie Architektury Polskiej na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej oraz jego metoda badań zabytkowych ogrodów* [The creativity of Architect Gerard Ciołek during his work with the Faculty of Architecture of the Warsaw University of Technology as well as his research method into historical gardens], “Studia do dziejów architektury i urbanistyki” [Studies into the history of architecture and urban planning], vol. 4, edited by M. Rozbicka, Warsaw University of Technology Press, Warsaw, 2022, pp. 62–119.

⁹ M. Siewniak and A. Mitkowska, *Tezaurus sztuki ogrodowej* [Thesaurus of the art of gardens], Rytm Publishing House, Warsaw, 1998.

¹⁰ T. Baumgartner, *Die Gärten der Kartause*, in *Kartause Maurerbuch*, Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege, 1999, LIII, z. 2/3/4, pp. 555–570; M. Szafrńska, *Człowiek w renesansowym ogrodzie* [Man in a Renaissance garden], Miniatura Publishers, Cracow, 2011; *Architektura w służbie duchowości pustyni* [Architecture in the service of the spirituality of the desert], 2014, <https://pustyniakarmelu.blogspot.com/search/label/Duchowo%C5%9B%C4%87%20pustyni> [accessed on November 11, 2022]; Z. Myczkowski [on the gardens of Cracow’s Bielany and Rytwiany], in *400 lat Pustelni Złotego Lasu w Rytwianach, 1617–2017* [400 years of the Golden Forest Hermitage in Rytwiany], edited by Fr. W. Kowalewski, K. Curyło, and B. Jelonek, Rytwiany, 2017, pp. 76–78; M. Paknys, *Pażaislio kamaldulio sodai*, “Acta Academiae Artium Vilnensis”, 2018, vol. 88–89, pp. 69–75 (Summary 8 pp.) [https://www.lkti.lt/uploads/Leidiniai/2020/Pazaislio%20eremas%20kamalduliu%20vienuolyno%20istorija%20\(ivadas\).pdf](https://www.lkti.lt/uploads/Leidiniai/2020/Pazaislio%20eremas%20kamalduliu%20vienuolyno%20istorija%20(ivadas).pdf) [accessed on October 21, 2022]; J.R. Herman, *Klostergärten aus Sicht von Botanik und Kulturgeschichte*, in *Jahrbuch Nassanischen Verein Naturkunde*, 142, Wiesbaden, 2021, pp. 29–55; M. Milecka and S. Malawski, *Ogrody klasztorne w krajobrazie historycznym Lublina* [Monasterial gardens in the historic landscape of Lublin], Lublin, 2022, pp. 2–62; M. Brykowska, *Erem w Pożajściu. Barokowy, architektoniczny zespół sakralny w ogrodach* [The Hermitage in Pożajście: The Baroque architectural religious complex in gardens], 2023, in print in *Barok* [Baroque], University of Warsaw.

¹¹ A. Mitkowska, *Rozważania o wartościowaniu ogrodów* [Considerations on the assessment of gardens], in *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków* [Assessment in heritage protection and conservation], edited by B. Szymgin, Lublin 2012, pp. 121–134; J. Królikowski, *Sakralne widzenie krajobrazu* [A sacred view of the landscape], *Sacrum w krajobrazie* [Sacrum in the landscape], Cultural Landscape Commission Papers No. 17, Cultural Landscape Commission, Sosnowiec, 2012, pp. 41–46; Z. Myczkowski, *Krajobraz kulturowy—fenomen integracji dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego* [The cultural landscape: The phenomenon of integration of cultural and natural heritage], “Wiadomości Konserwatorskie” [Heritage News], 2018, no. 56, SKZ, edited by K. Kuśnierz, Warsaw–Cracow, pp. 70–87.

The subject of this work is the history of Early Modern gardens looked at starting with the architectural–spatial design phase of the complex in the case of the hermitages of the Camaldoles, Carthusians, and Discalced Carmelites. Its basis encompasses published written sources, cartography and iconography, and studies on the history and topography of specific hermitages. In the case of the presented hermitage gardens, the conducting of full–scale studies into the architectural–spatial complexes in the field was impossible, mainly due to their large numbers and the enclosure in force as well as the destruction in the wake of the abolition of monasteries from the end of the 18th century to the 19th.

The most important considerations encompass the 17th and 18th centuries because that is when the most interesting solutions came into existence. Moreover, their related documentation has survived, mainly in the form of inventories, graphics, and pictures from the era. What was primarily taken into account were gardens within the area of the enclosure (*sacrum*) implemented in line with the Rule in the lands of the Polish–Lithuanian Commonwealth and selected examples from Europe. Complexes known to the author personally or through publications on the history of hermitages were subject to analysis in the area of land configuration, waters, program, enclosure zones, architectural–functional layout and composition as well as their nearest environs (forests, meadows, access roads, granges, etc.).¹²

The results of this research have been presented in the order in which the hermitage monasteries were founded—Camaldoles, Carthusians, and Discalced Carmelites. What was taken into account were their individual qualities in terms of their locations and layouts in line with their rule, and primarily the placement of gardens in the architectural complex—their function, forms, and vegetation as well as their value as a work of art. The gardens designed at the time of foundation were primarily laid out and cultivated by the monks themselves who benefited from handbooks and works such as Jan Stanko (1472), Piotr Krescentyn (translated by Andrzej Trzycieski, 1540), and later ones.¹³

The last part is devoted to the topic of the *sacrum* in hermitage gardens, present in the space, forms, and symbol signs, and taking into account the meaning of gardens in the lives of hermits as well as for the spatial order and composition of the religious complex with the church in the center “as the place to celebrate the Eucharist.”¹⁴

¹² The hermitages were presented chronologically while the gardens were analyzed applying the G. Ciołek method, continued and expanded upon by the author and other researchers (compare with footnotes 9, 10, and 11).

¹³ G. Ciołek, *Ogrody polskie...* [Gardens of Poland...], op. cit., p. 22; A. Paczuska, *Zielnik klasztorny. Sekrety Bożej apteki* [Monasterial herbarium: The secrets of God’s medicine chest], www.zielnik-klasztorny-anna-paczuska.pdf [accessed on September 10, 2019]. M. Paknys, *Pažaislio kamaldulio sodai...*, op. cit.

¹⁴ W.J. Pałęcki, MSF, *Stużba Boża kamedułów polskich* [The Work of God of the Polish Camaldolese]. [...], Catholic University of Lublin Press, Lublin 2012, pp. 95, 98, 100–101, and 119; A. Zachariasz, *Sacrum i ogród—wzniosłość i genius loci* [Sacrum and the garden: Sublimity and genius loci], “Cultural Landscape Commission Papers”, No. 22, Sosnowiec, 2013, pp. 113–127; I. Myszkowa–Stąpór, *Elementy ogrodowe. Ich forma, funkcja i znaczenie, monografia* [Garden elements: Their form, function, and importance, a monograph], “Sztuka ogrodu, sztuka krajobrazu” [The art of the garden, the art of the landscape], 2014, no. 3; N. Mojżyn, *Rajski ogród jako topos szczęścia w chrześcijaństwie komunikacji kulturowej* [The Garden of Eden as a topos of good fortune in Christian cultural communication], “Kultura—media—teologia” [Culture—media—theology], 2018, no. 34, pp. 39–61.

Due to the vastness of the material, this work has been divided into two parts: *Part 1. Gardens in Camaldoles Hermitages*, which appears in this volume of “Studia...” [Studies...], and Part 2, which is devoted to the gardens of the Carthusian and the hermitages of the Discalced Carmelites as well as common issues of *sacrum* of hermitage gardens analyzed together (to be published in the successive volume of “Studies...”).

GARDENS IN THE HERMITAGES OF THE CONGREGATIONS OF THE CAMALDOLESE HERMITS OF MONTE CORONA (ER. CAM.)

CAMALDOLI AND SACRO EREMO

The beginnings and the history of contemplative orders have seen publication many times over. Nevertheless, briefly recalling them is worthwhile. In Europe, the continuator of the practices of the hermits of the East was St. Benedict of Nursia who initially, as a hermit, lived in a grotto near Subiaco. Later, around the year 529, he founded the Benedictine Order and the monastery of **Monte Cassino**. The program of the order's monastery with its gardens is not really known until the plan for **St. Gallen** (ca. 820), which assumed “within the walls, everything that is necessary, water, a mill, and garden,” including a cloister, herbal garden, vegetable garden, orchard, gardener's hut, and cemetery greenery.¹⁵

St. Romuald of Ravenna entered the Benedictine monastery in Classe. Subsequently, following his stay in Ciuxa and in the hermitage next to the monastery in the Pyrenees, he ultimately settled in **Camandoli near Arezzo** in the Apennines. There, in the year 1012 (1023), on the basis of the writings and practices of holy hermits of the East, he founded the **Sacro Eremo** complex outside the cenobite monastery in **Fontebono** at a distance of 3 km [1.9 mi.] and over 400 m [1,312 ft.], surrounded by forests. Initially, monks lived in five separate cells with gardens. They lived in isolation in accordance with a strict rule and devoted themselves to prayer, contemplation, and work in silence. As of 1027, they took part in prayer in common in the oratory of San Salvatore. In 1080, Clemens II, following the writing by Don Rodolfo of the first Constitution, confirmed the Camaldolese Congregation of the Order of Saint Benedict (O.S.B. Cam.).¹⁶

¹⁵ Source of information about St. Benedict: https://pl.wikipedia.org/wiki/Benedykt_z_Nursji [accessed on September 27, 2019]; the quote is in line with the Constitution of 1085, as in M. Milecka, *Średniowieczne dziedzictwo sztuki ogrodowej klasztorów europejskich* [The Medieval heritage of the garden art of European monasteries], “Hereditas Monasteriorum”, 2012, no. 1, pp. 31–56.

¹⁶ P. Bossi and A. Ceratti, *Eremiti Camaldolesi in Italia. Luoghi, Architettura, Spiritualità*, ed. Vita e Pensiero, Milano 1993, pp. 22–29; *La Riserta naturale biogenetica di camaldoli 1012–2012. Mille anni de rapporto uomo—foresta*, edited by A. Bottecci, *Camaldoli*, “Millenario 1012–2012,” pp. 17–18; R. Witkowski, *Duchowość kamedułów kongregacji Monte Corona. Wprowadzenie do problematyki* [Spirituality of the Camaldolese hermits of the Monte Corona Congregation. Introduction to the Subject Matter], in *Kameduli w Warszawie...* [The Camaldolese in Warsaw...], op. cit., p. 13; M. Mülitzer, *Eremitischer Klosterbau...*, op. cit., pp. 5, 10–11 (The author presented a reconstruction of the first hermitage buildings, including the laurel type in Palestine and the monastery in Atos as well as a cell with a garden in Egypt).

The Sacro Eremo complex was gradually expanded: timber buildings were replaced with masonry ones. The single nave church consecrated in 1220 was not completed until the 16th century with a chapter house and sacristy as well as a library over the cell of St. Romuald with its garden. In 1570, the hermitage garden had four rows of eighteen hermit huts with oratories and gardens that were separated by grassy alleys [fig. 1]. The hermits, like the anchorites of the East, tended their gardens for their own use (initially, they prepared their own food). Consecrated space—space for contemplation and prayer, as time passed including a square in front of the church, a kitchen with a refectory next to the chapter house, and a *foresterium* near the library across from it—was surrounded by a new wall with a gate in 1631.¹⁷

In line with the Rule of St. Benedict and the Constitutions of the Camaldolese in force starting with the 11th century, as well as tradition, numerous monasteries were built in Italy in two complexes—a monastery for Benedictines—cenobites and a hermitage for Camaldolese—hermits. Monks came at their own request to the hermitage section. Initially, the grange, *foresterium*, and utilitarian gardens were used cooperatively. The role of the Benedictine Order in the founding by various later orders of gardens in the monasteries is known. Their placement with respect to the character and sunniness of the terrain, type, form, and plant life as well as location with respect to building functions was all taken into account. This is confirmed by the above site plan for the monastery of the Order at St. Gallen.¹⁸

The Camaldolese Blessed Paul Giustiniani spent some time in Camaldoli in Sacro Eremo and in 1520 went to three successive hermitages (with grottos) with the thought of an enduring renewal of the life of the Camaldolese—hermits. As a result, on the basis of his own sketches of Sacro Eremo and the *Regola della vita Eremitica* text, he founded a new, strict Camaldolese Order in 1525 that was confirmed by Clemens VII.

THE FIRST HERMITAGES OF THE CONGREGATION OF THE CAMALDOLESE HERMITS OF MONTE CORONA (ER. CAM.)

The first hermitage was built on **Monte Corona** near Perugia in accordance with the new rule two years after Giustiniani's death in 1530. It was founded by the nobleman Galeazza Garibaldi. This was the start of the Camaldolese Hermits of Monte Corona (Er. Cam.), which included hermitages subject to a single general authority for the Order

¹⁷ S. Frigerio, U. Cartoni, and M. Ferrari, *Camaldoli. Note storiche spirituali artistiche*, edited by Camaldoli, 2013; a built in plaque near the gate from 1631 bears witness to the founding of the hermitage in 1012—compare with P. Bossi and A. Ceratti, *Eremiti Camaldolesi...*, op. cit., pp. 35–43; *La Riserta naturale...*, op. cit., pp. 17–18.

¹⁸ Complete comments to the oldest known plan of St. Gallen have been presented many time over in the literature, compare with L. Majdecki, *Historia ogrodów* [The history of gardens], op. cit., pp. 63, 70–71; M. Milecka, *Średniowieczne dziedzictwo...* [Medieval heritage...], op. cit., pp. 33, 68–70. A model has been preserved at Cluny from the year 1855 of the buildings of the Benedictine Abbey and its gardens in the 18th century.

that had its seat in Italy (Monte Corona). It had no subdivision into provinces, only five nations: Ecclesiastica, Lombardo–Veneta, Napoletana, Polacca, and Germano–Ungarica.¹⁹

In accordance with the new Constitution, the traditional principles for locating hermitages were sustained in Monte Corona: “on the tops of mountains, at a distance from cities and worldly din.” This guaranteed appropriate conditions for the monks—solitude, silence, devotion to prayer, contemplation, and work in isolation, including in gardens.²⁰ The Order embraced forests with special care. This was guaranteed in the Constitution: “Our hermitages are to be in the midst of dense forests, whose planting, grafting, and pruning be such that they are preserved and multiply and for this reason no trees shall be chopped down within the limits of the hermitage so as not to destroy the beauty of the place. Who without the permission of the abbot shall chop down a green tree, shall for each one fast once on bread and water, and if the local abbot without the permission of the Chapter House ordered the chopping down of a tree within the Hermitage enclosure, let him be punished by circular discipline administered by Visiting Fathers or the General Chapter House, which is understood, if such chopping exceeds four or five trees over the entire term of his service as an abbot, which should not be done without valid cause, except for when such a tree blemishes the beauty of the place.”²¹

The location and program of the first hermitage of Monte Corona were derived from earlier practices of the Benedictines at Sacro Eremo. However, in comparing the two architectural complexes in Camaldoli, in the case of Monte Corona the entire monasterial and hermitage program was realized as a single complex in line with the concept of Paul Giustiniani of “direct access to hermit life without any intermediate phase in the cenobite

¹⁹ G.M. Croce, *Monasticon Coronense I. La Congregazione Camaldolese di Monte Corona e i suoi eremi in Italia*, *Analecta Cartusiana*, 311, edited by J. Hogg, S. Excoffon, A. Girard, and D. Le Blévec, Salzburg, 2015, pp. 5–22; R. Witkowski, *Duchowość kamedułów...* [The spirituality of...], op. cit., p. 14; M. Mülitzer, *Einhelt und Vielfalt in der Klosterarchitektur der Kameldulenser von Monte Corona/Jedność i różnorodność architektury klasztornej kamedułów kongregacji Monte Corona* [The unity and variety of the monasterial architecture of the Camaldolese Hermits of Monte Corona (Er. Cam.)], in *Kameduli w Warszawie 1641–2016. 375 lat eremu na Bielaniech* [The Camaldolese in Warsaw, 1641–2016: 375 years of the Bielany hermitage], edited by K. Guttmeier and A.S. Czyż, *Miasto stołeczne Warszawa* [The capitol city of Warsaw], 2016, pp. 60–63.

²⁰ L. Zarewicz, *Zakon kamedułów, jego fundacye i dziejowe wspomnienia w Polsce i Litwie* [The Camaldolese Order, its foundation and historic recollections in Poland and Lithuania], Cracow, 1871, pp. 12–20, <http://www.wbc.poznan.pl/libra> [accessed starting with 2019]. Compare with priest K. Skawiński, *Ideal życia pustelniczego w zakonie kamedułów* [The ideal hermit life in the Camaldolese Order], in *Idźcie do Źródła* [Go to the source], 2001. Symposium materials, edited by priest W. Kowalewski, II edition., Rytuijany 2021, pp. 14–46.

²¹ Reguła św. Benedykta i Konstytucje Zgromadzenia Kamedułów Pustelników Góry Koronnej [The Rule of St. Benedict and the Constitution of the Camaldolese Hermits of Monte Corona (Er. Cam.)], Cracow, 1912, p. 13; the original Italian Constitution from the year 1639 can be found in *La riserta naturale...*, op. cit., p. 37; M. Brykowska, *Zespół architektoniczny pustelni kamedulskiej na warszawskich Bielaniech* [The architectural complex of the Camaldolese hermitage in Warsaw's Bielany], in *Las Bielański, rezerwat przyrodniczy w Warszawie* [The Bielański forest and nature reserve in Warsaw], edited by T. Baum and P. Trojan, Warsaw, 1982, pp. 42–64, footnote 47.

monastery.” This hermitage was a model for future foundations of the Camaldolese Congregation.²²

At Monte Corona all buildings and gardens were surrounded by a common enclosure wall and were subdivided into two zones, which had already begun to form at Sacro Eremo. The frontal section, from the main entrance through one of the enclosure gates to the square in front of the church (“closed”) and designated for the Camaldoles was also accessible by laymen (and on selected days for women). The second zone, isolated thanks to a second wall, encompassed the chancel (with a separate entrance) and choir behind the main altar as well as the hermitage garden with the set of hermit huts with their gardens, encompassed by a papal enclosure and designated exclusively for Fathers Camaldolese (priests). This subdivision into zones, regardless of individual solutions as stemming from the land topography, was always adhered to [fig. 2A].

There is a walled entry leading uphill to the Monte Corona hermitage from the north. It goes through a gateway to the square in front of the church. Zone I, with a single-nave church in the center as well as ancillary buildings on cleared and prepared hillside including the sacristy, tower (*campanilla*), and chapter house to the east of the church, the monastery with a utility yard with its well to the west, and the guest house to the north with a second yard with low vegetation and a gate leading from the church square. What was characteristic was the use of the incline of the land to build the west wing of the monastery, where gardens were organized on two parallel terraces supported by retaining walls, linked by stairs. In line with Benedictine tradition, the gardens near the kitchen were utilitarian in character and were used for the growing of vegetables and herbs. The refectory was attached to the south side of the kitchen with a successive garden terrace and retaining wall that was most probably ornamental. This finds confirmation a well-known view of the hermitage seen on an engraving from 1744.²³ Farther to the west, the land adjacent to the enclosure wall and walling of the entry was filled with trees, most probably fruit trees, where a vineyard was possibly located to the south, along the retaining wall of the hermitage. All the gardens were based on a quarter garden design, but they were not compositionally related.

Zone II included the hermitage garden, which was designed on the southeast and took advantage of the natural slope of the mountain behind the church. Three rows of huts with gardens rose up amidst the forest on terraces supported by retaining walls. The huts ran parallel to the slope and were connected by stairs. A separate hermitage was located

²² Compare with footnote 17; in the case of the Monte Corona hermitage, everything was primarily modeled on the concept behind the hermitage and oratory location and program seen at Sacro Eremo, in agreement with St. Romuald. Compare with M. Mülitzer, *Die Architektur der Kameldulenser Eremiten von Monte Corona in Europa (Monasticon Coronese II)*, Salzburg–Vienna, 2014, *Analecta Cartusiana*, 311, pp.106–119. Dr. Mülitzer is deserving of thanks for the books.

²³ W.J. Pałęcki, MSF, *Służba Boża kamedułów...* [The Work of God of the Polish Camaldolese...], op. cit., p. 5.; thanks to Fr. Prof. W.J. Pałęcki [KUL Catholic University of Lublin] for a book that is very important for this work. Also, compare with A. Zachariasz, *Piękno i użyteczność—o sztuce uprawy roślin użytkowych* [Beauty and utility: On the art of growing useful plants], “Czasopismo Techniczne” [The Technical Journal], 2012, book 30, “Architektura” [Architecture], vol. 8A.

next to the chancel. It had a larger, trapezoid-shaped garden with a well(?). It was also accessible from the outside and was most probably designated for the founder or abbot.

Additionally, within the limits of the enclosure wall from the east, is upward-sloping terrain covered by a forest with a natural promenade leading to a chapel on the hill designated for strolls by the fathers. In comparison with Sacro Eremo, which is firmly surrounded by a natural forest, Monte Corona's hermitage terraces were open to an exceptional, multi-plane view of the mountains and the beauty of nature [fig. 2 B],²⁴ similarly to the Renaissance gardens of Italian villas.

A successive hermitage of the congregation was building on **Monte Rua** near Padua. It is surrounded by beech, birch, and oak forests on the site of a Camaldolese monastery from the 14th century. Founded by Galeazzo Bigolini, work was commenced in 1537 on the side of the mountain in accordance with the Monte Corona program. However, the church is located at the culmination of the hill in the center of the complex, thus achieving a different layout of buildings and gardens on terraces supported by retaining walls. The hermitage buildings have, to a great extent, survived. This is thanks to the fact that they continue to be used by the Camaldolese to this very day. At the same time, the vegetation has been changed and taken on contemporary forms. The iconography does not fully show the initial state and types of vegetation.²⁵

The whole was designed as two zones on different levels. A walled entry leads along the slope on the east. Its final segment defines the compositional axis from the gate onto the entrance via stairs next to the retaining wall to the courtyard in front of the façade of the church. Zone I encompasses the church courtyard with the *foresterium* building to the south, closed off to the north by a retaining walls beyond which is a utility yard with a well and the kitchen where circulation is provided by stairs leading to the level of the first gate. On the other side of this same lower level is a square in front of the entry to the *foresterium*, connected to the corner of the southern terrace in front of the entrance to the infirmary [fig. 3 A].

Zone II of the hermitage was planned in a fan shape from the west, behind the church. The slope is the location of three rows of hut/cells with gardens for the hermits, separated by strips of flat gardens no the retaining walls. A fourth row of cells (not preserved) was located on the northern slope beyond the largest garden located at the culmination on hill—Paradise.²⁶ All in all, initially there were twelve cells for fathers and five for novices in the first, southern row. Zone II was separated from Zone I by two gates on the axis of the alley of the hermitage gardens. There was a gate between the infirmary and *foresterium*, in front of the ramp to the garden grounds between the first and second rows

²⁴ G. Ciołek, *Ogrody polskie...* [Polish gardens...], op. cit., pp. 31–42; J. Królikowski, *Sakralne widzenie krajobrazu...* [A sacred view of the landscape...], op. cit., pp. 41–46.

²⁵ G.M. Croce and M. Mulitzer, *Eremo Camaldolese di Monte Rua, Analecta Cartusiana* 274, edited by J. Hogg, A. Girard, and D. Le Blevec, Salzburg, 2011; M. Mulitzer, *Die Architektur...*, op. cit., pp. 166–187; G.M. Croce, *Monasticon Coronense...*, op. cit., pp. 101–102 and 125.

²⁶ Presently, the grounds of Paradise Garden survive in the form of a lawn and high trees. Iconography provides no information regarding the layout.

of cells. There, to the south of the first row of houses of the novitiate area, was a passage to a terrace with a well by the infirmary, on the side of the ramp, and to the *foresterium*.

The second circulation route led higher, to the level of the square in front of the church—from the gate between the church and *foresterium* to the ornamental garden and onwards through a successive gate to the central square with the well, a part of Zone II. Through this square the fathers mounted the stairs from all levels of the cells to the church from the south to participate in the Eucharist, choral prayer, and meetings of the chapter together. It should be added that compared to the single-nave church at Monte Corona, the Church of Santa Maria Annunziata, built over the years 1543–1549, had two side aisles, chapels from the front and a sacristy to the south and chapter house to the north near the chancel and choir area behind the main altar. The spatial and functional layout of the church in Monte Rua became a model for successive Camaldolese churches and the building instructions of the Order.

The architectural-spatial complex of Monte Rua was designed by an unknown, but exceptional architect who was intimately familiar for the Order's Rule, strict principles of a hermit's life, and modest architecture harmoniously woven into the landscape. He skillfully utilized the difficult building foundation conditions on the side of the mountain and the beauty of the location. The central southern terrace may serve as an example. It opens out to distant vistas, is accented by the church clock tower in the space of the hermitage, and is accessible from all rows of hermit huts and the gardens between them, where the northeastern part leads to the refectory by way of the eastern terrace behind the church. The architect also confirmed his knowledge of the rules of Renaissance architecture with respect to gardens—e.g., villas—and the location of the church at the center of the complex with its façade on the terrace with a beautiful view onto the axis of the entrance. The composition was accompanied by greenery—a lawn on the terrace separated by a paved path with high single trees near the balustrade and ornamental trees as well as potted flowers along the façade.

It was the hermit cell gardens that were of greatest importance in the hermitage. They were usually divided into four quarters and served as places of prayer, work, and contemplation for the fathers as well as during strolls along the cells amidst greenery between trimmed low hedges. It was for this same goal that the biggest “paradise garden” was planted on the top of the mountain, insulated from its surroundings. Its original composition is not known. An engraving from the 17th century marks the hermitage gardens by only single high trees.

More is known about the utilitarian gardens in the hermitage of Monte Rua. On the slope to the west of the kitchen building was a vegetable garden that extended to the enclosure wall. It consisted of several parts. There was the garden to the north, behind the utility buildings. Its grounds reached up to the road. Lower down was a regular and herbal garden subdivided into quarters. It was surrounded by orchards from the south, west, and north. There was a second orchard(?) or possible olive grove or vineyard that could have been on the slope on the south side of the entrance to the hermitage from the west. There was a utilitarian garden with a water reservoir between the retaining wall with the novitiate cells and the enclosure wall by the road. With time, these grounds were enlarged

and vegetables were grown on parallel terraces and there was a vineyard in the western part [fig. 3 B]. The Monte Rua complex—the architecture of the church and the hermitage with its gardens—was designed by an unknown, excellent architect and was harmoniously inscribed into the landscape.

In 1595, after training as an engineer and architect in the area of Veneto, Luigi Secchi entered the monastery of Monte Rua. After taking his monastic vows on November 1, 1596 he took on the name of Don Alessandro. According to Matthias Mülitzer he played a significant role in the Camaldolese Order not only serving various functions, but primarily as the designer of several hermitage complexes with gardens and churches.²⁷

A successive construction project was the hermitage of **Rua di Centrale**. It was commenced upon receiving the approval of the Chapter in 1600. The cornerstone was laid on March 13, 1601 under the auspices of the abbot of Monte Rua. Founders changed as did the project concept, but ultimately it was the design of Alessandro Secchie that was built over the years 1606–1645 “that was to have been approved in the year 1602, but in its second, less expensive version.” This was most probably the first design of the architect in the order. The hermitage is known from iconography from the 18th century [fig. 4 A and 4 B].²⁸

On a site previously selected by the Camaldolese, the architect preserved the traditional location of the church in the center and at the culmination of the hill, two functional zones of the enclosure, and the oriented plan of the church, modeled on Monte Rua. At the same time, he applied Early Modern Renaissance rules of spatial planning, subordinating the plan of the hermitage to the main and transverse axes, applying geometric proportions, and at times, a square module, but without absolute symmetry of the complex.

It was the first time that an enclosure walled access road (ramp) leading to the hermitage was laid out on the axis of the gate to Zone I and a flat, leveled square in front of the church, with symmetrical façades on the sides and gates to Zone II in the wall. Two buildings were located on the transverse axis of the square—the guest house to the north and annex building(?). A parallel second transverse axis accented the space of the church tower and was closed off to the north by the common house of the monks (*conversi*) and the infirmary(?) next to a semi-open courtyard with a well in the center. The area of the hermitage was laid out as a square [100 m x 100 m / 328 ft. x 328 ft.] with four rows of hermit huts and gardens that were not tied to the main axis, filling the eastern section (behind the church) and the southern part of the grounds (along the church, behind the square

²⁷ On Architect Don Alessandro Secchi as the author of the design and layout of the hermitage in Tuscolano (Frascati): M. Brykowska, *Pustelnia Złotego Lasu...* [The Golden Forest Hermitage...], op. cit., pp. 227–229 and in Nola: M. Brykowska, *Zespół architektoniczny...* [The architectural complex...], op. cit., p. 53, as well as in M. Brykowska, *Pustelnie i architektura...* [Camaldolese Hermitages and Architecture...], op. cit., p. 79; compare with M. Mülitzer, *Die Architektur...*, op. cit., pp. 21, 122–123, 125 and others. Acknowledgements and gratitude to the memory of Don Winfried Leopold EC for materials on the Tuscolano hermitage and other Italian hermitages received over the years 1972–1975.

²⁸ G.M. Croce, *Monasticon Coronense...*, op. cit., pp. 12, 73, 76, 82, 105, and 140. Compare with the reconstruction of the complex: M. Mülitzer, *Die Architektur...*, op. cit., p. 193; fig. 4.2.18.

with the well). There was an orchard(?) with a well east of the hermitage, closed off by the enclosure wall and designated for the hermit fathers.

All squares, like that in Monte Rua, were filled with low-growing vegetation. Between the rows of cells there were alleys with shrubs and fruit trees. Apart from these, the hermitage buildings were surrounded by gardens on the southern slope and partially on the western and eastern ones. According to engraving from the 18th century, the gardens on the slopes were also laid out geometrically, with large quarters, broad alleys, and trees planted in rows.

It was undoubtedly around the year 1600 that the architect, Don Alessandro Secchi was summoned to Rome in order to “restore and give beauty” to the ospizio [hotel] building, which had been destroyed by flooding by the Tiber in 1599.²⁹ The architect’s stay in Rome proved an occasion for him to familiarize himself with the religious architecture of post-Council architects—e.g., Barozzi da Vignola (Il Gesu), Giacomo della Porta (Madonna dei Monti), and Domenico Fontana, who worked for Sixtus V.

From Rome Secchi was able to travel to the Kingdom of Naples, already the location of two Camaldolese hermitages—S. Maria Incoronata (as of 1577) and one in Naples (as of 1585)—designed on the basis of plans that differed from that of the Monte Corona model.³⁰ The **S. Maria Incoronata** hermitage (presently in ruin) was built and surrounded by an enclosure wall in the years 1579–1585 [fig. 5]. November 15, 1595 saw the consecration of a church that was similar in plan to the one at Monte Rua, with a tower to the north. The spatial layout of the complex is known thanks to a plan and views from 1701 as well as archeological studies. The site defined the composition of the hermitage. It was located on a mountainside. The presence of two functional zones was also influential. There was an elongated square on the axis of the eastern monastery gate that was closed off by the church façade with two gates on its sides leading to the hermitage. The guesthouse was undoubtedly on the square on its south side. There were single-story buildings opposite it, possible stables and coach houses. Zone II, the hermitage garden, was laid out on regular terraces, as was the case at Monte Rua, with four rows of cells with gardens. Here they were supported by arcaded retaining walls (partially preserved). To the south, along the church, was a common building for use by the monks. The hermitage was surrounded by utilitarian gardens on the southern slope. It is not preserved in iconography, but the clear functional-spatial layout in line with the Order model and with efforts to link the two zone using an offset main axis is a good example preceding the axial compositions of Don Alessandro Secchi.

The hermitage in Naples where Don Alessandro Secchi stayed has survived to this day. The General Chapter approved the building of the hermitage in 1585, the foundation of Giovanni d’Alvaso, the son of a merchant from Vasto.³¹ The complex, with its church in the center,

²⁹ G.M. Croce, *Monasticon Coronense...*, op. cit., p. 73.

³⁰ M. Miltzer, *Die Architektur...*, op. cit., pp. 246–249; G.M. Croce, *Monasticon Coronense...*, op. cit., pp. 133–134 and 152.

³¹ M. Miltzer, *Die Architektur...*, op. cit., pp. 244 and 252, illu. 5.2.3; G.M. Croce, *Monasticon Coronense...*, op. cit., p. 136.

differentiates itself thanks to its symmetry and geometric plan laid out on a north–south axis on the prepared hills, the highest in the area. It was from the entrance along the slope that the transverse axis marked the arcaded gate and two spaces of Zone I, then farther on to a courtyard with a *foresterium*, well, and arcaded stairs along the retaining wall to the second level, through a gate to a square in the center with the church amidst vegetation [fig. 6 A].

Two symmetrical, walled hermitages preceded by rectangular gardens with low–growing vegetation bordered by trimmed hedges, were planned on the main longitudinal axis. Two rows with four cells each with gardens on an alley with trees are located to the south, on the axis of the tower. There are two houses with gardens (out of a planned four) on the northern slope, extending the lines of the common house. A second hermitage is laid out north of the church, behind the square, walling, and garden. It has two rows of three huts with gardens designated for novices and established in 1662 [fig. 6 B]. Behind the church, on the edge of a cliff, is the site of a long building for common use. It has an infirmary and chapel in its eastern section, a section for brothers (*conversi*) next to it, and the kitchen at the western end. A terrace was accessible from its lower floor with arcades on the level of a narrow vegetable and herbal garden on the edge of the cliff. The grounds of the hermitage were encompassed by an enclosure wall on the west (extending the line of the gate), with a gazebo in the corner. An extensive utility garden, a vegetable garden with the gardener’s hut (a recluse’s cell?) were located to the north. There was an orchard outside the southern wall of the first courtyard.

The symmetrical plan of the whole was ideally adapted to the topography of the terrain. It is thought to have been the work of the Roman architect Domenico Fontana. However, it was not until 1592, the death of Sixtus V, that he started work in Naples, having been commissioned by the King of Spain. Fontana was undoubtedly the designer of the church with its nave and three pairs of chapels in line with post–Council guidelines (for open churches), such as the Roman church of Il Gesu by G.B. Vignola. Most probably construction was started earlier on the traditional choir part for the Order with the chapterhouse (to the left) and sacristy (to the right) as well as a tower. The church and its main altar were consecrated on March 2, 1597 and dedicated SS. Salvatore.³² Perched on a steep cliff, the complex towers over the city and the hermitage has a broad multi–plane view of the Bay of Naples and Vesuvius from the Belvedere on the extension of the southern alley of the hermitage.

HERMITAGES BUILT IN THE FIRST HALF OF THE 17TH CENTURY ACCORDING TO THE DESIGNS OF ARCHITECT FR. ALESSANDRO SECCHI OR AS INFLUENCED BY HIM

Architect Secchi most probably found himself in Naples as instructed by the Order authorities who approved the building of a hermitage Nola [fig. 7 A] in 1602. This was a founda-

³² A. Crocco, *L'eremo di Camaldoli (breve guida storico–artistica)*, Tiresia–Napoli, 1984, pp. 9–18; M. Brykowska, *Pustelnie i architektura...* [Camaldolese Hermitages and Architecture...], op. cit., pp. 79–80 and 86, fig. 1, 8, and 9, footnotes 49–51.

tion of Pompeo Fellecchia, the brother of Camaldolese Fr. Serafino of Monte Rua, who was to oversee the work.³³ The hermitage was located on Monte Visciano, overlooking the Haug River embankment to the south. Following the readying of the grounds, Secchi designed the church in the center and behind it the hermitage complex on the site for the first time. The entrance to Zone I by way of an arcaded gate was located to the side, from the north, on the square in front of the church's western façade, with the *foresterium* in the corner. The architect painstakingly designed the structure of the hermitage garden. The main axis was the site of a walled garden with two rows of cells of the novitiate. The axes of the two gates near the façade had alleys with paths leading to all the huts and their gardens—six cells of the novitiate and nine cells for fathers—and lone trees (fruit trees) amidst low-growing vegetation [fig. 7 B]. An analysis of a later survey of the hermitage and its grounds indicates that six huts for fathers and one house for the founder might have been planned to the north while on the opposite side, symmetrically to the south, another six cells for fathers and one in the west for the abbot. The hermitage also had a *Cella Solitaria*. Farther away were trees with paths for strolls by the fathers (presently the southern side, the vineyard).

Ultimately, this ideal compositional model was upset by the building to the side of the hermitage (as in the case of Naples) of a second common building with a kitchen and refectory in the western section and an infirmary and chapel in the eastern one. The architect, taking advantage of the difference in terrain levels, built a single-story building on the side of the church square with an arcade on the lower level off a flat rectangular garden for vegetables and herbs. Although the type of garden may have changed over the ages, it always filled the space between the composed structures and the enclosure wall in line with the configuration of the land. A vineyard was planted on the slope west of the kitchen with orchards or olive and fig trees on the less steep slopes from the north and west as well as along the road to the town of Visciano.

The successive Congregation of the Camaldolese Hermits of Monte Corona (Er. Cam.) was exceptional in many regards. The founder was someone very prominent—Grand Crown Marshall Mikołaj Wolski—and the complex was the first to be built outside the borders of Italy. It differentiated itself as being a very high quality spatial and architectural composition in line with a design the founder brought from Italy. Wolski decided to build the hermitage when returning from an audience with Clemens VIII in Rome, when he visited the hermitage of Monte Corona near Perugia in 1602 and perhaps even in Naples.³⁴

³³ A debt of gratitude is owed the memory of Don Marino EC for materials on the hermitages of Naples and Nola received in 1975. V. Acampora, *I Camaldoli di Nola. Breve descrizione Storico-Artistica* [...], Naples, 1904, pp. 12–14; compare hermitage plans in Brykowska, *Las...*, [Forest...], 1982, pp. 53–54, fig. 10; M. Mülitzer, *Die Architektur...*, op. cit., p. 264, fig. 5.3.14; G.M. Croce, *Monasticon Coronense...*, op. cit., p. 140. The design for the church in Nola, consecrated in 1654, is credited to Architect Fr. A. Secchi. However, there exists the possibility that following his departure to Tuscolano, it was the design of the church in Naples by Architect D. Fontana (d. 1607) that was used.

³⁴ *Opus P.P. Placidi Perusini... da vita insignorum eremitatum et historiae eremorum Camaldulensium...*, manuscript pre-1652; Czartoryski Library 3146; mf BN, k. 43v–43r, 44v–44r; J.B. Mittarelli and A. Costadoni, *Annales Camaldulenses Ordinis Sancti Benedicti...*, vol. 8., Venetiis, 1764, pp. 260–261; L. Zarewicz,

The site for the building of the hermitage in **Bielany near Cracow** was selected by Camaldolese from the monastery of Monte Corona—Don Hieronimo, Don Eusebio, and Don Egidio, sent by the general authorities in 1603—in accordance with the requirements of the Constitution—i.e. at a distance from the city, in a mountainous area (“towering over the escarpment of the Vistula River valley”), and surrounded by forests [fig. 8A].³⁵ Subsequently, upon the signing of the Act of Foundation by the Grand Crown Chancellor Mikołaj Wolski (February 22, 1604) and the Castellan of Wojnicz Stanisław Lubomirski (April 4, 1604), the Camaldolese began preparing the site for construction—leveling the hill and measuring out the building plan. In May of 1605, Bernard Maciejowski, Bishop of Cracow, blessed the cornerstone of the hermitage. Work was started under the management of Don Hieronimo of Perugia with the securing of the southern escarpment with a retaining wall and the digging of a well near the planned kitchen. In light of recent research, there is no doubt that the author of the design for the hermitage and gardens was the Order’s architect, Camaldolese Don Alessandro Secchi. At the same time, the church shows a twin resemblance with the design built at the hermitage in Naples in line with the design of Domenico Fontana (prior to the year 1597). This suggests the hypothesis that Wolski, when returning from Rome in 1602, not only visited the hermitage of Monte Corona, but might also have been in Naples where he received the design for the complex from Architect Secchi and the design for the church from Fontana (or their copies). Another possibility is that Wolski, sending a letter, through Paweł Henik, to the general authorities with a request for approval for the foundation, ordered him to bring back a design for the hermitage as well as the church from Italy. Henik returned in May of 1605 with Don Hieronimo and four other Camaldolese. Nothing is known regarding his return with the design, but

Zakon Kamedułów... [The Camaldolese Order...], op. cit., pp. 22–23, 34, and 201–203; P.T. Lugano, *La Congregazione Camaldolese degli eremi di Monte Corona*, Roma–Frascati, 1908, pp. 354, 233, and 337–339. The memory of Don Ignacy Maria Chudobiecki EC is worthy of all possible gratitude for assistance in querying the Archives and Cracow’s Bielany. Compare with information regarding the foundation of Camaldolese hermitages in Poland and the role of the founder: K. Guttmejer, *Siedemnastowieczne fundacje dla kamedułów w Polsce* [Seventeenth century Camaldolese hermitage foundations in Poland], in *Studia nad sztuką renesansu i baroku* [Studies on Renaissance and Baroque art], vol. 8, *Fundator i dzieło w sztuce nowożytnej* [The founder and the artwork in Early Modern art], part 3, edited by J. Lileyko and I. Rolska–Boruch, Lublin, 2007, pp. 55–79.

³⁵ Ibid., the history of the foundation and the building of the complex as well as S. Tomkowicz, *Bielany*, Cracow, 1904 (Cracow Library, 26), pp. 7–9 and 56; S. Tomkowicz, *Bielany*, “Teka Główna Konserwatorów Galicji Zachodniej” [Portfolio of the circle of heritage officers of Western Galicja], 1906, no. 2, III. Cracow County, pp. 6–52; A. Małkiewicz, *Zespół architektoniczny na Bielanach pod Krakowem* [Bielany architectural complex near Cracow], “Zeszyty Naukowe UJ” [Jagiellonian University Scientific Papers], “Prace z Historii Sztuki” [Works on the History of Art], 1962, no. 43, pp. 143–156; W. Kret, *Problematyka artystyczna kościoła OO. Kamedułów na Bielanach pod Krakowem* [Artistic aspects of the Camaldolites church at Bielany. Origin—characteristics—influence], “Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” [Architecture and Urban Planning Quarterly], 1967, T. XII, z. 3–4, s. 23–36; A. Miłobędzki, *Architektura Polska XVII wieku* [Polish architecture in the 17th century], in *Dzieje Sztuki Polskiej* [The history of Polish art], vol. 4, *Sztuka polska XVII wieku* [Polish art of the 17th century], part 1, IS PAN, Warsaw, 1980, pp. 124–128 and 132; B.J. Wanat, *Paralelizm wartości ideowych, artystycznych, przestrzennych eremu oo. Kamedułów na Bielanach w Krakowie z pustelnią karmelitów bosych w Czernej do końca XVIII wieku* [The parallelism of the value of the artistic and spatial values of the hermitage of the Camaldolese of Bielany near Cracow and the hermitage of the Discalced Carmelites in Czerna up to the end of the 18th century], “Folia Historia Cracoviensis”, 2015, vol. 11, pp. 3–4, 15–20, 25, and 27–28.

it is a fact that as confirmation of his gratitude he contributed a “grant for the paving of a half-mile road to the hermitage of Monte Corona.”³⁶

Mikołaj Wolski once again went to Rome over the years 1609–1610. From there he traveled to Frascati, where the **Tuscolano** hermitage was under construction in accordance with a design by Don Secchi from 1607. There can be no doubt that while there, Wolski met with the architect because it was as early as 1606 that he funded the kitchen building³⁷ there. The building of the hermitage and church of local stone rubble in Cracow’s Bielany (starting with the date of the blessing by the Papal Nuncio of the site on May 4, 1609) was conducted by the monks themselves under the supervision of Don Hieronimo, the first superior of the hermitage, starting with the leveling of the hill site. The novitiate was founded in 1610 and the first fathers moved into the hermitage.

Cracow’s Bielany hermitage was the first such perfect composition: an axial and symmetrical plan for the buildings with the church at the center, encompassed by the rectangular outline of the enclosure walls [fig. 8B]. In accordance with the Order’s tradition and principles as defined in St. Charles Borromeo’s “Instructions,” the church was located at the culmination of a hill, on the axis of the approach to the monastery from the west.³⁸ Visible from afar, it gave the hermitage a monumental mass surrounded by forests. The road to the hermitage led through a forest up a western slope. The road makes a turn by the Tuscan marble column with a chapel and arrives at a humble gate, continues uphill on the axis to a building with a gate and onwards to Zone I, to the church square through a neck—i.e. between the enclosure walls on the side of the garden over which fruit trees towered. This square, initially at a level that was lower by about 30–40 cm [11.8”–15.7”] and lawn—covered with paths, rose up slightly toward the twin-tower church façade and the buildings with two gates at their sides. The square had single-story buildings that were adjacent to the two-story bay with its gate—stables, coach houses, and warehouses. The wall to the north had a gate leading to the utilitarian section. Between the

³⁶ The fact that Wolski brought back the design for the hermitage from Italy was known thanks to sources from the Order (A. Małkiewicz, *Zespół architektoniczny...* [The architectural complex...], op. cit., p. 149 (as the the manuscript of M. Krynicka); W. Kret, *Problematyka artystyczna...* [Artistic aspects...], op. cit., p. 25; A. Miłobędzki, *Architektura...* [Architecture...], op. cit., p. 124; it was not until the years 2014–2016 that Architect Alessandro Secchi EC was acknowledge as the author of the design for the complex without ruling out the participation of the Roman architect Domenico Fontana in the design of the church. The complex is dominated by the mass of the church whose plan is related to the church in Naples with three open chapels, the traditional choir section and a tower to the south; M. Mülitzer, *Die Architektur...*, op. cit., p. 264–277; M. Brykowska, *Pustelnie i architektura zakonu kamedułów w 1. połowie XVII wieku w świetle nowych badań* [Camaldolese Hermitages and Architecture in the First Half of the seventeenth Century in the Light of New Research], in *Kameduli w Warszawie 1641–2016. 375 lat eremu na Bielanach* [The Camaldolese in Warsaw 1641–2016: 375 years of the hermitage in Bielany], edited by K. Gutmejer and A.S. Czyż, *Miasto stołeczne Warszawa* [The Capitol City of Warsaw], 2016, pp. 84–86.

³⁷ On the foundations of Wolski in Italy: L. Zarewicz, *Zakon Kamedułów...* [The Camaldolese Order...], op. cit., pp. 206–207, (as in Placido Perusini, pre-1652 rokiem, p. 207).

³⁸ Compare with an earlier text as well as: C. Borromeo, *Instructionum Fabricae et Supellectilis Ecclesiae* [...], Milano, 1572, as in C. Borromeo, *Arte Sacra/de Fabrica Ecclesie*/, Milan, 1952; M. Brykowska, *Pustelnia Złotego Lasu...* [The Golden Forest Hermitage...], op. cit., p. 227; A. Miłobędzki, *Architektura...* [Architecture], op. cit., p. 58.

foresterium in the corner and the founder's house, the square was open from the south. There was a magnificent view of the landscape of the Vistula River valley and the distant Tatra mountains beyond the balustrade.³⁹

There were two grass-covered courtyards on the sides of the church in Zone II. They had two gates leading eastward. The northern one had a "picturesque well of marble" next to the refectory for monks and guests, with a kitchen and laundry. The southern courtyard was the location of the two-story founder's house in the corner adjacent to the church square and the infirmary building (pre-1628).⁴⁰ Behind the church, on somewhat lower ground, were the planned twenty hermit huts encompassed by a strict papal enclosure in a composition on the axis with the established hermitage garden.⁴¹ They were separated by a wall with two gates, stairs, and pillars with Baroque vases. According to the description provided by Zbigniew Myczkowski, this included "hermit huts in four rows, separated from each other by walled gardens. Between them are three oblong gardens with walks for circulation [fig. 8 C]: from the north, the novitiate group with two larger gardens, the northern one on the gateway axis—a decorative garden with boxwood, six quarters with a large assortment of patterns and flowers, with small apricot trees, and from the south with cherry trees with hints of cultivation with five hermit huts next to them [fig. 8 D] with walled gardens with gates with various boxwood and flower patterns and one vegetable garden. The second part of the hermitage was designated for father-hermits and encompasses a passage on the axis of the southern gate between two rows of huts, with boxwood borders, planted with flowers, shrubs, and fruit trees and eight gardens next to the hermitage of which six have boxwood quarters while five are located to the south with a view of the Vistula River valley beyond a low parapet."⁴²

"Behind the hermitage toward the east there was an expansive recreational garden with a gazebo and forest surrounded by a wall and designated for strolls by the monks. The forest was natural, tall, and left in a wilderness state with only paths cut through it."⁴³ Beyond the wall there was an "enormous cliff wall." All these elements, the axial spatial

³⁹ Compare with the southern retaining wall (view from the north from the trench): H. Rojkowska-Tasak and E. Wyszynska, *Bielany w Krakowie od razu zbudowano. Wyniki badań archeologiczno-konserwatorskich w klasztorze oo. kamedułów z lat 2005–2011* [Bielany in Cracow Was Built „In a Day”. Results of Archeological and Conservatory Research Conducted in the Camaldolese Monastery in 2005–2011], in *Kameduli w Warszawie 1641–2016. 375 lat eremu na Bielanach* [The Camaldolese in Warsaw, 1641–2016: 375 years of the Bielany hermitage], edited by K. Guttmejer and A.S. Czyż, *Miasto stołeczne Warszawa* [The capitol city of Warsaw], 2016, pp. 257–283, fig. 8.

⁴⁰ For example, in Nola and in Rytwiany, the wing parallel to the church also housed the novitiate, in the case of Bielany located as of 1610 in the hermit house zone: L. Zarewicz, *Zakon Kamedułów...* [The Camaldolese Order...], op. cit., p. 23; W. Niewalda, *Badania architektoniczne w zespole klasztoru OO. Kamedułów na Bielanach w Krakowie* [Architectural research into the Camaldolese Bielany monasterial complex of Cracow], "Krakowska Teka Konserwatorska" [The Cracow Conservation Portfolio], 2010, vol. 8, pp. 31–65.

⁴¹ Description of the western wall: L. Zarewicz, *Zakon Kamedułów...* [The Camaldolese Order...], op. cit., p. 260.

⁴² Z. Myczkowski, [on the gardens of Cracow's Bielany and Rytwiany], ..., op. cit., pp. 76–77.

⁴³ L. Zarewicz, *Zakon Kamedułów...* [The Camaldolese Order...], op. cit., pp. 30–31.

composition of the buildings with the vegetation and terrain configuration, are confirmed thanks to well-known plans and views.⁴⁴

As early as during the measuring out of a part of the hermitage plans, locations for all gardens were planned, traditionally next to the buildings and in line with their functions and the configuration of the terrain, which is confirmed by the view of the hermitage in Bielany from the east as seen on a painting from around 1627 (at Rytwiany for a long time now) by Don Venanzio da Subiaco from Monte Corona. The hermitage and its gardens were surrounded by the external enclosure wall (brick masonry) by Jan Maria Spinelli in accordance with a contract with Wolski from 1629.⁴⁵

The initial composition of the two gardens from the south—the quarter garden on the terrace and by the *foresterium* visible on a painting from ca. 1627 as well as the type of vegetation planted are thanks to the Camaldolese and the founder, Mikołaj Wolski, who had already established two “Italian gardens, groves of numerous trees, delightful meadows, streams,” and he imported fruit trees from Italy and Germany at his residence in

⁴⁴ The article takes into account measurements and study results from in the field (W. Niewalda, *Badania architektoniczne...* [Architectural studies...], op. cit., pp. 31–65; H. Rojkowska–Tasak and E. Wyszyńska, *Bielany w Krakowie...* [Bielany in Cracow...], op. cit.) as well as own research (M. Brykowska, *Nowożytnie zespoły...* [Early Modern complexes...], op. cit.), both cartographic and iconographic:

- 1) Map of the Vistula River, the site on the hill (AHK);
- 2) Plan of the buildings with their adjacent gardens (A. Małkiewicz, 1962);
- 3) Plan of the whole with the external enclosure wall;
- 4) Painting by Don Venanzio da Subiaco, ca. 1627 in Rytwiany, with a view of the church (without the towers in the façade), hermitage, monastery, *foresterium*, and gardens;
- 5) A perspective drawing based on a painting from the mid–18th century;

S. Tomkowicz saw paintings of the Camaldolese hermitage, in the corridor of the southern wing and published an engraving of the Bielany hermitage in 1904;

Compare with J. Żmudziński, *Sala z widokami klasztorów kamedulskich i portretami fundatorów w budynku tzw. foresterii (lub Domu Królewskiego, później zwanego Schindlerówką) w klasztorze Kamedułów na Bielanych w Krakowie (połowa XVIII w.)* [Room with views of Camaldolese monasteries and portraits of the founders in the building known as the *foresterium* (or the Royal House, later known as the Schindler House) in the Bielany Camaldolese monastery in Cracow (mid–18th century)], “Biuletyn Społecznego Komitetu Odnowy Zabytków Krakowa” [Bulletin of the Citizens’ Committee for the Renewal of Cracow’s Historical Heritage] 59, 2009/2010; B.J. Wanat, *Paralelizm wartości...* [Parallelism of values...], op. cit., p. 28: http://www.jezyk-polski.pl/kameduli/kategoria1/pic2_b.jpg (accessed in November 2019); 9) Numerous published photographs from the 20th and 21st centuries (including in G. Ciołek, *Ogrody...* [Gardens...], op. cit.; M. Miltzer, *Die Architektur...*, op. cit.; J. Żmudziński, *O rezydencjonalnych aspektach budowni klasztoru kamedułów na Bielanych w Krakowie* [On Residential Aspects of the Early Period of Construction of the Camaldolese Monastery at Bielany near Cracow. A Brief Communication], in *Kameduli w Warszawie...* [The Camaldolese in Warsaw], op. cit., pp. 249–255; collection of the monastery Archives).

⁴⁵ Painting published as “A View of the Hermitage in Rytwiany” (Catalogue of the monuments of the art of Poland, vol. III, Voivodeship of Kielce, edited by J.Z. Łoziński and B. Wolff, book 11, Sandomierz County, developed by J.Z. Łoziński and T. Przyppkowski, IS PAN Institute of Art, Polish Academy of Sciences, Warsaw, 1962, p. 46, fig. 241), as interpreted by A. Małkiewicz (*Z historycznej i artystycznej problematyki kościoła kamedułów na Bielanych pod Krakowem* [The historical and artistic aspects of the Camaldolese church of Bielany in Cracow], “Jagiellonian University Scientific Papers, Papers on the History of Art”, Cracow, 1972, book 10) as “a view of the hermitage in Bielany in Cracow”; the years 1624–1626, Giovanni Battista building a tank, discovered near the southern wing; H. Rojkowska–Tasak and E. Wyszyńska, *Bielany w Krakowie...* [Bielany in Cracow...], op. cit., p. 260. Compare with S. Łoza, *Architekci i budowniczowie w Polsce* [Architects and builders in Poland], Warsaw, 1954, p. 296.

Krzepice. "It was he who tastefully established the monastery garden, grafted the fruit trees, and founded a fig house for the hermits next to the foresterium, and had the entire hill planted in pines and firs."⁴⁶

The shaping of gardens was often linked with earthworks conducted in building the hermitage and raising the retaining walls that were necessary as a result of significant slopes of the terrain. The monks employed in the construction work in Bielany must have had experience gained during previous construction and garden work on terraces in Italy. However, the year 1617 witnessed a construction accident during the building of the western part of the church, which had vaulting with a large span over the nave and buttressed pillar structures for the chapels, something with which the monks were not familiar. It was in connection with this that Wolski hired Andrzej Spezza, a distinguished architect, in 1618. He arrived from Bohemia with two stone masons.⁴⁷ Don Silvano (Giovanni Battista) Boselli, the son of the Count of Bergamo⁴⁸ arrived in Bielany and was present over the years 1621–1624. Initially, they conducted the construction work. However, construction of the church was completed (its consecration was performed on September 14, 1642 by priest Tomasz Oborski, Suffragan of Cracow) by Architect Walenty von Saebisch, also employed by Wolski in Krzepice (1623) and Kłobuck (1628). After him came "talented bricklayers who were called to Bielany."⁴⁹ Building–structural problems also occurred in Bielany during construction of the southern wing on the slope of Srebrna Góra [Silver Mountain], which also necessitated the participation of a more experienced architect. That Saebisch was capable of modifying the structural solution of the southern wing and lower gardens is proof of his familiarity with the building of fortifications and gardens, confirmed by his work on the castle in Siedliska in Silesia, mentioned by Bohdan Guerquin, and his employment in Wrocław in 1612 as "City Hall Officer for Fortifications."⁵⁰ More recently, Jerzy Żmudziński convincingly justified Saebisch's participation in building the terraced gardens on the southern slope of the hermitage in Bielany

⁴⁶ L. Zarewicz, *Zakon Kamedułów...* [The Camaldolese Order], op. cit., pp. 191–192 and 206–207.

⁴⁷ L. Zarewicz, *Zakon Kamedułów...* [The Camaldolese Order], op. cit., p. 23; S. Łoza, *Architekci...* [Architects...], op. cit., p. 288; A. Małkiewicz, *Zespół architektoniczny...* [Architectural complex...], op. cit., p. 145; W. Kret, *Problematyka artystyczna...*, [Artistic aspects...], op. cit., pp. 24–25 and 45–46; A. Miłobędzki, *Architektura...* [Architecture...], op. cit., pp. 124–128; M. Brykowska, *Pustelnie i architektura...* [Camaldolese Hermitages and Architecture...], op. cit., pp. 85–86. Spezza was present in Bielany up to 1623.

⁴⁸ Don Silvano is cited as the builder of hermitages in Rytwiany, in Vienna on Kahlenberg, and in Brescia; L. Zarewicz, *Zakon Kamedułów...* [The Camaldolese Order...], op. cit., p. 259; W. Kret, *Problematyka...* [Issues...], op. cit., pp. 24–25 and 45–52; M. Brykowska, *Pustelnia Złotego Lasu...* [Złoty Las hermitage...], op. cit., p. 231, footnote 2; A. Bruździński, *Bielany—ulubione miejsce Krakowa* [Bielany: Favorite places in Cracow], "Folia Historica Cracoviensia", 2011, vol. XVII, pp. 33–78.

⁴⁹ L. Zarewicz, *Zakon Kamedułów...* [The Camaldolese Order...], op. cit., pp. 23, 191, and 195; S. Łoza, *Architekci...* [Architects...], op. cit., p. 266; W. Kret, *Problematyka artystyczna...*, [Artistic aspects...], op. cit., pp. 39–41; A. Miłobędzki, *Architektura...* [Architecture], op. cit., p. 132; M. Brykowska, *Pustelnie i architektura...* [Camaldolese Hermitages and Architecture...], op. cit., p. 93.

⁵⁰ B. Guerquin, *Zamki w Polsce* [Castles in Poland], Arkady, Warsaw, 1974, p. 264; M. Świdrak, *Uwagi na temat fundacji kościelnych w Kłobucku i Krzepicach* [Comments on church foundations in Kłobuck and Krzepice], in *Sztuka Polski Środkowej. Studia VI. Sztuka nowożytna* [The art of central Poland: Studies VI—Early Modern art], edited by A. Barczyk and Gryglewski, Łódź, 2016, pp. 110–111.

as an architect with knowledge of earthworks and the building of retaining walls as well as of the process of building bastion fortifications, for example.⁵¹

In line with the architect's design, the vaulted cellars (with windows) in the southern wing together with the walls serving as retaining walls, served to stabilize the escarpment along and perpendicular to the slope. The stone rubble exterior of the wall on the side of the *foresterium* and farther east together with that of the hermitage cells forms a massive plinth. A long vaulted utility room (accessible from the garden terrace) was added along this wall between the *foresterium* and the southeast corner of the hermitage. In part, the narrow terrace was utilized as a link with the *foresterium* and the house of the founder. Lower down was a quarter garden. It was describes as follows: "Below, on the southern slope are vegetable and fruit gardens laid out on terraced steps forming several stories below which there are beautiful and expansive, vaulted corridors."⁵² A painting from the mid-18th century presents the broad "Italian garden" that was created with exceptional care and on a grand scale, supported by the southern retaining wall. In the view of Janusz Bogdanowicz, it was a "terraced, southern hanging garden with boxwood, quarter gardens bordered by tall vegetation" [fig. 8 E]. It is not known if the narrow terrace and garden wall to the south was crowned by a balustrade. It may be assumed that most probably grapevines were cultivated next to both these walls, This was fostered by the "favorable microclimate."⁵³

Apart from the founder's house near the southern tower, an important position in the space of the complex was occupied by the *foresterium*, located on the church square in the western corner. The house was accessible from various levels—from the western wing on the square, lower down from the narrow southern terrace, and the ground floor from the garden the west. The walls of the *foresterium* also served a structural role—from the north by the courtyard platform and as retaining walls from the east and south. A "beautiful quarter garden" was located lower down next to the *foresterium* on its ground floor level. It was transformed together with the *foresterium* building in 1857 by His Excellency Prince Jan Schindler.⁵⁴

⁵¹ J. Żmudziński, *O rezydencjonalnych aspektach...* [On Residential Aspects...], op. cit., pp. 251–253.

⁵² The cellars, built around the year 1627 and most probably subject to renovation in the mid-19th century, served the storage of fruits over the winter (it is from this period that the gate on the narrow terrace, carved as an entrance to the hermitage cellars, etc. is dated). Compare with S. Tomkowicz, *Bielany...*, op. cit., fig. 1; G. Ciołek, *Ogrody...* [Gardens...], op. cit., pp. 51–52. Regarding the results of research in the field "of the sequence of vaulted cellars connected by a corridor" (without the layering of the walls): H. Rojkowska-Tasak and E. Wyszynska, *Bielany w Krakowie...* [Bielany in Cracow...], op. cit., p. 268.

⁵³ Grapevines on the wall: G. Ciołek, *Ogrody polskie...* [Gardens of Poland], op. cit., fig. 35. Compare with the vegetation in the gardens: G. Ciołek, *Ogrody...* [Gardens...], op. cit., p. 46. Many vineyards were located on the southern embankment of the Vistula River—e.g., the Kossowa estate (near Brzeźnica, where I resided for three years), where excellent grapes grew and ripened.

⁵⁴ L. Zarewicz, *Zakon Kamedulów...* [The Camaldolese Order...], op. cit., p. 32; W. Niewalda, *Badania architektoniczne...* [Architectural research...], op. cit., pp. 37–38; H. Rojkowska-Tasak and E. Wyszynska, *Bielany w Krakowie...* [Bielany in Cracow...], op. cit., p. 260: the garden of that time, by the *foresterium*, is known from the watercolor paintings by Jan Kanty Wojnarowski from the year 1862 (Collections of the Historical Museum of Cracow).

An orchard (peaches, apricots, etc.) filled the sloping grounds of the southern garden below the retaining wall, where, even lower, near the enclosure wall was a forest. This vegetation partially adheres to the steep southern slope, mostly probably supported by a retaining wall in front of the entrance to the *foresterium*. Above that, to the north—the entry neck from the west—was the location of an orchard and vegetable garden occupying six quarters. Basically, the other side of the neck wall was subject to the planting of fruit trees, adjacent to a forest with paths for strolling to the north.

Studies on the hermitage gardens of Bielany near Cracow were conducted by Gerard Ciołek. In 1960 he presented a drawing of the terrain with contour lines, buildings, and garden terraces subdivided in to quarters bordered by trees. He analyzed the location of the Camaldolese monastery, which “occupied a dominant position on the top of the mountain known as Srebrna [Silver], with expansive views of the Vistula River and distant foothills.”⁵⁵

The gardens of the hermitage in Bielany were summed up by Janusz Bogdanowski in 1978, when he supplemented the second edition of Ciołek’s book. In discussing Polish Renaissance gardens he took into account the first phase of Bielany—the rectangular platform from the beginnings of the 17th century—as “contemplative ornamental gardens,” including in the hermitage with its alleys and the gardens of the hermits. He described the links between “the buildings, gardens, and landscape,” including views of the Vistula River valley all the way to the Tatra Mountains. Further, phase two encompassed the retaining walls and terraces from the south, including the “Italian garden” with boxwood quarter gardens, surrounded by trees, and filled with various species of plants—vegetables or “flowers in line with literature on nature and beauty—roses, violets, carnations, peonies, and herbs.”⁵⁶

In 1607 Don Secchi, the architect, designed the hermitage in Tuscolano, near Frascati, 23.5 km [14.6 mi.] from Rome. He made excellent use of the terrain as well as the Early Modern rules governing design.⁵⁷ The hermitage was located on a prepared slope with a church on its axis overlooking the lower terrace. It was from a cross there that a walled alley led to a gate on the lower terrace that included a courtyard with a fountain in front of the *foresterium* and the infirmary, which most probably had a utility ground floor. Next to the courtyard next to the gate, were the gatekeeper’s cell and the stables. Wine cellars were to the east. Between the *foresterium* and infirmary on the church axis, as in the Monte Rua model, was a twin dual-flight staircase leading to the church square. The church was built on the basis of a foundation of Pope Paul V in 1610 as a single—

⁵⁵ G. Ciołek, *Założenia...* [Complexes...], op. cit., Teki Ciołka [Ciołek’s portfolios], file no. 1793–1798, n.p. “Bielany Krakowskie—ogród klasztoru kamedułów” [Cracow’s Bielany: The Camaldolese monastery garden]: drawing by Gerard Ciołek, 1960, according to the cadastral plan, with contour line [two lines of enclosure walls, terrace with subdivisions, forest], file no. 1796; Map by K. Bełcikowski, 1820, copy, file no. 1793; site plan from 1848, file no. 1795, and others. G. Ciołek, *Ogrody polskie...* [Gardens of Poland], op. cit., p. 27.

⁵⁶ G. Ciołek, *Ogrody...* [Gardens...], op. cit., pp. 35–38, 41–42, 45–46, and 50.

⁵⁷ M. Brykowska, *Pustelnia Złotego Lasu...* [The Golden Forest Hermitege], op. cit., p. 227, fig. 4 and 5; M. Mülitzer, *Die Architektur...*, op. cit., pp. 124–131; G.M. Croce, *Monasticon Coronense...*, op. cit., pp. 117–119.

nave parish chapel with a choir section with a sacristy and chapter house in line with tradition. It was consecrated on June 17, 1660. The papal apartment and monk's cells were located on the garden side near the hermitage.

The architect planned the upper gardens of the hermitage, known thanks to iconography, in an interesting manner. The hermitage is presently used by the Camaldolese. The garden in the square in front of the church façade (with a thermal window as in the case of Bielany near Cracow), has a path on the axis between the stairs and the church portal. It is covered with grass and trees and provides a view over the balustrade toward the axis of the entry onto a magnificent distant vista of the surroundings. The square with portals on the side of the façade was connected from the south with a garden adjacent to the *foresterium* square and orchard on the slope as well as a chapel higher up with a cemetery next to a forest. On the opposite side, behind a tall wall, paths led to the hermitage through a large rectangular garden along the church. This garden was subdivided into two quarters filled with grass, shrubs, and flowers, with a fountain in its center and also on the axis of an alley leading to the hermitage. This garden closed off the infirmary building from the southwest while the kitchen building and refectory, founded by Mikołaj Wolski as confirmed by a note on a watercolor with a view of the hermitage from 1663 listing numerous founders—"Refettorio, Dispensa, Cucina, fatta dal Sig. Nikole Wolski, gros Mar. di Polonia" [fig. 9A]⁵⁸—on the opposite side.

The hermitage garden was laid out on a rectangular platform on the side of the church and consisted of four rows with fourteen hermit huts with gardens and one for "Padre Maggoire." Three terraces with an orchard and vineyards were formed behind the hermitage. The cells in the two northeastern rows, separated by a gate, were designated for the novitiate. The alley between the cells was formerly decorated with fruit trees and flowers, presently by long trimmed hedges and single trees. The gardens, where ornamental plants were cultivated, had a niche in the wall with a spring and reservoir for the water [fig. 9B]. An ornamental (and probably herbal) "Italian garden" was established on the lower, walled terrain by the infirmary with stairs near the domed chapel, along the southwestern retaining wall under the cells.

In 1613 the entire hermitage grounds were surrounded by an enclosure wall adapted to the topography of the terrain. Cultivated gardens are located below the retaining wall on the southwestern side, between it and the regular terraced structures in the center while vineyards are located on the northeast slope [fig. 9C]. A cemetery and chapel were located on the terrain going upward toward the east, beyond that was a forest with paths for strolling.

A successive hermitage was designed by Don Secchi, the Order's architect, in 1608 in Fano.⁵⁹ As early as in 1609, thanks to a collective foundation, Matteo Messi, a bricklayer,

⁵⁸ The remodeled church was reconcentrated on October 25, 1772: G.M. Croce, *Monasticon Coronense...*, op. cit., p. 118. Materials and information regarding the architecture of the hermitage was received from Don Winfriedo EC.

⁵⁹ P. Bossi and A. Ceratti, *Eremiti Camaldolesi...*, op. cit., pp. 120–122; M. Mülitzer, *Die Architektur...*, op. cit., p. 140 nn; G.M. Croce, *Monasticon Coronense...*, op. cit., p. 81.

commenced work on measuring out the plan on the leveled terrain on Monte Giove amidst the vegetation-covered grounds of the slope, surrounded by the enclosure wall [fig. 10A]. In 1614 the first fathers moved in while 1631 was the year of the consecration of the church of SS. Salvatore.

Both the first and second phases of construction of the hermitage preserved the geometrical, axial, and symmetrical composition as well as the two zones of structures. A walled access alley led to the hermitage through a gated building to the somewhat higher terrace of Zone I. There, on both sides, two buildings having an L-shape were raised—the *foresterium* and the common house of the Camaldolese. There is an extended square on the axis of the church, closed off on the perpendicular axis by walls with gates to Zone II—to the hermitage. Behind these there are two symmetrically located ornamental gardens with wells. Cloisters were added to both buildings in the gardens after the year 1741.

The hermitage consisted of three parts: A broad garden on the axis behind the church was divided by a building (most probably the infirmary?) and subdivided into quarters boarded on the sides by two alleys lined with trees. There were two complexes on both sides. They were separated by alleys with trees with two rows of huts with gardens, twelve altogether [fig. 10B]. All the alleys were extended to the enclosure wall (the internal one of Zone II) and ended crosses. Behind the cells was land designated for strolls by the fathers. It was filled by vegetation in two zones—geometric ornamental gardens and the connection to the forest on the eastern slope. An engraving from 1663 shows the land on the slopes between Zone II and the external enclosure wall. It was filled with difficult to identify utility gardens that are presently a remnant of a fruit orchard on the southeastern side, vineyard to the west, and a vegetable garden to the northwest.

After the demolition of the church and infirmary (?), the structure of the whole and other buildings was maintained. However, after the construction over the years 1741–1761 of a new central church moved along the main axis in the southwestern direction in accordance with a design by Architect Francesco Buonamici, a new grand ornamental garden was created in front of the church façade on the axis of the gate and separated from the paths of the hermits.

The building of hermitages beyond the borders of Italy in Bielany near Cracow disposed the Order's general authorities to regulate building regulations in the years 1607 and 1608, thus making possible the preservation of the Order's traditional architecture and poverty. Moreover, following the building or current construction of four churches with chapels open toward the nave and encompassed by architectural orders, in opposition to tradition, in 1610 the Order's authorities ordered a return to the Monte Corona model and banned the use of decorations "not worthy of the principles of poverty..." Architect Don Alessandro Secchi participated in the drafting of these regulations.⁶⁰

⁶⁰ A. Małkiewicz, *Zespół architektoniczny...* [The architectural complex...], op. cit., (quote relating to the church); M. Brykowska, *Pustelnia...* [Hermitage...], op. cit., pp 236–237, footnote 44–45; compare with: L. Rotter, *Architektura i wystrój eremów kamedulskich w świetle prawodawstwa zakonnego* [The architecture and décor of Camaldolese hermitages in light of the Order's legislation], "Foliae Historiae Cracoviensis", 2005, no. 11, pp. 73–86; M. Mülitzer, *Die Architektur...*, op. cit., p. 62 (on the participation of Fr. Secchi); M. Brykowska, *Pustelnie i architektura...* [Camaldolese Hermitages and Architecture...], op. cit., p. 78–82.

The first spatial complexes and churches in accordance with tradition and the resolutions of the General Chapter relating to the layout and architecture of buildings and churches was implemented in **Rytwiany**. The Tęczyńskis—Gabriel, Voivode of Lublin, and Jan, Voivode of Cracow—received permission from the authorities of the Camaldolese Order on August 27, 1617 to build a hermitage “in the midst of a forest, on land with plenty of sunlight and a good place for a garden.” When on February 15, 1621 monks from Cracow’s Bielany selected a site in the Forest of Rytwiany—mainly beech, oak, and hornbeam—Jan Magnus Tęczyński, Voivode of Cracow, signed the Act of Foundation (including in the name of his deceased brothers, Gabriel and Andrzej).⁶¹ Upon receiving permission for construction of the hermitage in 1623 from church authorities, the cornerstone for the hermitage of Golden Forest in Rytwiany was ceremoniously blessed by Marcin Szyszkowski, Bishop of Cracow on May 1, 1624.

Don Placido Perusini, a Camaldolese of Perugia, described the site of the hermitage as follows: “Not on a mountain, but in a dense forest devoid of any views, only trees can be seen,” like in *Sacro Eremo* [fig. 11 A]. The building of the hermitage in Rytwiany was started in 1624 by Don Hiacynt Tudertinus with the assistance of two monks. Work was subsequently continued by Don Silvano Boselli, a Venetian and first abbot over the years 1625–1629, who arrived from the Cracow hermitage. Both Italians must have been well versed in the art of building and establishing gardens. This was confirmed by information provided by Don Placido regarding Don Boselli who in 1627 “looked at, described, and laid out the site selected for the hermitage” of Kahlenberg near Vienna.⁶² It is also possible the design for the complex and church were delivered from Italy and their author could have been Don Alessandro Secchi. This is indicated by a comparison of his designs, including the hermitage of Monte Tizzano 1, and specifically the church, in the archives in Bologna as published by Matthias Mulitzer.⁶³

After preparing the land, which consisted of a forest glade in the Sandomierz wilderness area, a rectangle for the axial plan of the monastery buildings with the church in the center was laid out. Prior to the conclusion of building works, according to Zbigniew Myczkowski, “the painting by Wenanty from ca. 1627 shows a composition that is gen-

⁶¹ *Opus PP. Placido Perusini...*, op. cit., books. 42v–43v; J.B. Mittarelli and A. Costadoni, *Annales Camaldulenses...*, op. cit., pp. 260–261; L. Zarewicz, *Zakon Kamedułów...* [The Camaldolese Order...], op. cit., s. 31–35; P.T. Lugano, *La Congregazione...*, op. cit., pp. 320, 337–339; A. Małkiewicz, *Zespół architektoniczny...* [Architectural complex...], op. cit., p. 173; M. Brykowska, *Pustelnia Złotego Lasu...* [The Golden Forest Hermitage], op. cit., pp. 230–232; A. Małkiewicz, *Z historycznej i artystycznej problematyki...* [Of historical and artistic issues...], op. cit., pp. 96–97, footnote 42; W. Kret, *Problematyka...* [Artistic aspects...], op. cit., p. 33, footnote 36; M. Brykowska, *Kościół w Rytwianach—w świetle praktyki i przepisów kongregacji kamedułów pustelników Monte Corona* [The Church in Rytwiany: in the Light of the Practice and Rules of the Congregation of Monte Corona Camaldolese Hermitages], in *Silva Aurea w Rytwianach 1917–2017. Studia z dziejów kościoła i eremu* [Silva Aurea in Rytwiany 1917–2017: Studies on the history of the church and hermitage], edited by priest T. Moskal, published by the Sandomierz Diocesan Press, 2021, p. 199.

⁶² *Opus PP. Placido...*, op. cit., book 47v–47r; M. Brykowska, *Pustelnie i architektura...* [Camaldolese Hermitages and Architecture...], op. cit., pp. 78 and 82, fig. 4.

⁶³ M. Mulitzer, *Die Architektur...*, op. cit., p. 156; M. Brykowska, *Kościół w Rytwianach...* [The Church in Rytwiany...], op. cit., pp. 208–209, fig. 6 and 8.

erally similar to that in Bielany, with clearly specified relations between the main body with its church and the huts of monks and their gardens as well as the orchards and utilitarian gardens within the Camaldolese enclosure walls, all in relation to the dense forest walls surrounding the complex.”⁶⁴

The compositional layout takes into account two functional zones on a single axis: Zone I includes the church square with the enclosure gates on the axis of the western wing with the stables and coach house, closed by the church façade. The ground floors of the wings surrounding the courtyard housed a pharmacy and refectory for the monks with a kitchen and well from the south. From the north, the *foresterium* was separated by a garden from the house/cell of the founder, Jan Tęczyński. Next to the founder's house, from the east, was a larger garden with an ornamental niche. Such niches at the hermitage of Tuscolano in Frascati are filled with reservoirs in the form of a shell. The gardens next to the *foresterium* and by Tęczyński's house most certainly were decorative in character and served rest and contemplation for male guest in the hermitage grounds [fig. 11 B and 11 C].⁶⁵

Zone II of the papal enclosure was separated by walls with gates on both sides of the church facade. There were two alleys leading to the grounds behind the church, with the hermitage garden and four rows of hermit huts with gardens on the axis of the gates along the side façades of the church with two portals at their sides. The alley laid out on the church axis was closed off by a wall with a gate, which indicates that four novitiate cells were planned near it.

In accordance with a plan from 1835 as well as archeological research, there were five huts with gardens, two huts in the two central rows and three huts with gardens from the south, located behind the church at the extension of the founder's house and behind his garden. Currently, more is known about the gardens by the cells of the hermits. They were equipped in stone housings for dishes or rainwater. They were adjacent to the garden wall from the inside or the outside.⁶⁶

The house of the conversi monks and the infirmary encompassed by the papal enclosure parallel to the church was behind the houses in the southern row, in front of the passage to the garden on the axis of the church tower. It was discovered during field studies that the natural slope of the land from the northeast to the south was utilized during construction. This is confirmed by the initial lower utility levels of the building (approximately

⁶⁴ “Adoracja Matki Boskiej przez św. Benedykta i Romualda” [Adoration of the Mother of God by St. Benedict and St. Romuald], KZSzP, vol. III, book 11; *Powiat sandomierski...* [Sandomierz County...], op. cit., p. 45; Z. Myczkowski [on the gardens in Cracow's Bielany and in Rytwiany], ..., op. cit., pp. 77–78; M. Brykowska, *Kościół w Rytwianach...* [The Church in Rytwiany...], op. cit., pp. 208–209, fig. 7 and 8.

⁶⁵ The garden by the refectory was, with time, changed into a hall between the founder's cell and the *foresterium* with a grand vaulted refectory, completed prior to 1637: M. Brykowska and R. Brykowski, 1959, mps, WKZ Archives in Kielce. Today the garden by the founder's house is established as a herbal garden in line with the concept of A. Chrapek.

⁶⁶ M. Brykowska, *Pustelnia Złotego Lasu...* [The Golden Forest Hermitage], op. cit., fig. 7, footnote 29; M. Łyczak and A. Książczyńska, *Kamedulski erem 'Pustelnia Złotego Lasu' w Rytwianach w świetle badań archeologicznych* [Camaldolese Monastery „The Golden Forest Hermitage” in Rytwiany in Light of Archeological Research], in *Silva Aurea...*, op. cit. pp. 153–197, pp. 163–197.

1 m in the case of the southern row). In line with the terrain, the ground water level was lowered toward the slope, which resulted in the periodic flooding of the crypt (later) in the church and the southern wings. However, it did have a positive effect on the irrigation of the soil in the southern garden where there might even have occasionally been a small pond. Water for watering the plants of the hermitage was drawn from a tank hidden below grade level between the church and the house of the *conversi* monks.⁶⁷

The recreational southern quarter garden was connected to the infirmary and the hermitage and, in its eastern part, was encompassed by the papal enclosure and designated for the fathers for walks, prayer, and meditation. It was also designated for work in the garden—the tending fruit trees, shrubs, grape vines, and flowers. Separated by a stone wall from the western section, known thanks to the plan of the hermitage from 1845 as well as archeological research, there was a vegetable and herbal garden adjacent to the kitchen and pharmacy. In the distance there was an orchard encompassed by the Order's enclosure. There, not only monks worked, but also contracted gardeners. In both parts there were grapevine plantings, near the southern wall or beyond it [fig. 11 D].⁶⁸

The discussed structures and gardens were not yet finished when, following the consecration of the church of the Annunciation of the Virgin Mary on September 27, 1637 and after the death of Jan Tęczyński in that year, his daughter Izabella and her husband Łukasz Opaliński, of the Łódzia coat-of-arms, Grand Crown Marshall, confirmed the Tęczyński foundation and obligated themselves to “finish the factory of the Rytwiany monastery [...]”⁶⁹ During the second phase, post-1655, the church and gardens were completed and encompassed by a papal enclosure, new utilitarian gardens were established around the monastery structures from the west and north, and an arcaded gate with the Order's coats-of-arms was built on the axis from the entry side. Work was concluded in 1662 with the building of the external enclosure wall.

This necessitated the reconstruction of the entrance on the monastery axis (the neck) that led into the square in front of the arcaded gate and entrance to the enclosure grounds. The state of the buildings and gardens following completion of work is presented in a painting from the mid-18th century.⁷⁰ The forest beyond the enclosure on the slope outside the southern wall of the neck dropped down to the level of the road. On the other side of

⁶⁷ Compare with the fragment of the stone flooring in the second row, on display approximately 1 m behind glass. The research was conducted by Architekt W. Niewalda from Cracow in ca. 2010.

⁶⁸ Compare with footnote 66 as well as: M. Brykowska, *Pustelnia Złotego Lasu...* [The Golden Forest Hermitage], op. cit., fig. 7 and 8; M. Brykowska, *Kościół w Rytwianach?...* [The Church in Rytwiany...], op. cit., p. 61, fig. 10.

⁶⁹ Regarding Phase II of the building of the hermitage by the Opalińskis, more information is available in published sources: M. Brykowska, *Pustelnia Złotego Lasu...* [The Golden Forest Hermitage], op. cit., pp. 231–232, footnote 31–32.

⁷⁰ The painting of the Camaldolese hermitage in Rytwiany from the mid-18th century in Cracow's Bielany monastery is currently subject to restoration work, according to J. Żmudziński, *Sala z widokami...* [Room with views...], op. cit. At the beginning of the 20th century W. Tomkowicz published a lithograph based on the painting and the monastery issued a “Card of Correspondence” for its photograph, which I received from Don Ignacy in 1972.

the neck, however, the land was planted with an orchard and surrounded by a wall from the west and north. What was planned on its extension, to the east beyond the wall between the northern wall and the monastery buildings, on the axis of the gate, was a gate with a long alley and perpendicular paths among vegetables and flowerbeds as well as single trees. These are shown on the painting and display a schematic like that of the hermitage. Something akin to a gardener's hut was located in the western part of the garden. It did not appear in the painting.

It may be concluded that certain fragments of the hermitage as presented on the painting are not credible. For example, the oval shape of the square in front of the gate, the layout and number of hermit huts, and the repetition from the south of the same plan of the garden as from the north are erroneous. This is contradicted by a wall uncovered on the grounds, which separated the enclosure of the southern garden into two zones as described above. Other facts and the dating of the painting confirm that the statues of St. Agata and St. Barbara were placed in the square in front of the church in 1748, for example.⁷¹

Following the abolition of the hermitage in 1819, its buildings and gardens gradually fell into ruin. As late as 1835, the southern garden was still cultivated and there was a large piece of land—meadows and the “small Camaldolese forest”—present behind the hermitage, beyond the eastern wall. Ludwik Zarewicz wrote that the hermitage, “in addition to the church, had an expansive garden, which included twelve small monk's huts.”⁷² Two measured surveys of the former Camaldolese hermitage—from 1835 and 1845—continue to include the enclosure walls and gardens, which are no longer present in 1864. Following its renovation in 1935, the church was acknowledged as a historical monument and served as a parish church. It has survived to this day with its high quality decorations and furnishings as a rectoral church on the grounds of the hermitage with gardens that were revitalized over the years 2001–2015. There is a spring and stream (a tributary of the Czarna River) and fish ponds that once belonged to the monastery in the forest not far from the buildings subject to enclosure. This place has been perpetuated by a chapel to the Blessed Mother of Fatima in 2004.⁷³

It was during the building of the hermitage in Rytwiany that Don Secchi designed the hermitage in **Monte Tizzano** near Bologna in 1619. It was a design important for its gardens. Built in 1621, the complex whose foundation was delegated by Paolo V, Canon Ewangelista Carbnesi, his brother Marco Antonio, and cousin Bonifacio, it was demolished in 1655 due to erosion of the land. Preserved drawings bear witness to the simultaneously planned

⁷¹ M. Brykowska, *Pustelnie i architektura...* [Camaldolese Hermitages and Architecture...], op. cit., p. 224, fig. 24; Fr. Wiesław Koralewski, *Pustelnia Złotego Lasu, Rytwiany 2012* [The Golden Forest Hermitage: Rytwiany 2012], pp. 55–57; M. Łyczak and A. Książczyńska, *Kamedulski erem...* [Camaldolese Monastery...], op. cit., fig. 2.

⁷² L. Zarewicz, *Zakon Kamedułów...* [The Camaldolese Order...], op. cit., p. 35.

⁷³ M. Brykowska, *Pustelnia Złotego Lasu...* [The Golden Forest Hermitage...], op. cit., p. 233, footnote 39, fig. 7 and 8; Fr. Wiesław Koralewski, *Pustelnia...* [Hermitage...], op. cit., pp. 44–45. Compare with: G. Ciołek, “Sketch/ plan of the Monastery of the Fathers Camaldolese in Rytwiany (1621),” scale 1 : 1500, *Teki Ciołka* [The Ciołek portfolio], NID, file no. 3513.

assumptions, functions, and forms of the gardens, including their architecture [fig. 12].⁷⁴ The site plan of 1664 presents a regular, axial complex of hermitage buildings and gardens encompassed by the enclosure wall in the area belonging to the monastery between the roads.

A road enclosed by a wall, on the main axis from the west, leads to an entrance to Zone I—the square in front of the church surrounded by buildings. Behind the church is the axially planned Zone II—the hermitage with two rows of eight huts of the fathers—hermits, surrounded by a wall with a gate on the axis leading to what was probably a fruit garden. Along the buildings from the east (probably leading from the kitchen) was a regular vegetable garden planned with eight quarters. A fruit orchard that was connected to the garden on the axis of the hermitage was behind it. It was on the slope stretching all the way to the enclosure wall. The whole was surrounded by a wall encompassing the left side of the neck—cultivated land (vineyard or olive grove?) and the monastery forest to the right behind the orchard.

The design for a church that was not built at that time not only drew from the plan of the church in Monte Rua, but was also completely in line with the Order's regulations of 1610 and, as indicated by research, it was a design that might have been applied in the building of the church in Rytwiany by Don Silvano Boselli.⁷⁵ Ludwik Zarewicz has already written about the role of Don Silvano in the Camaldolese Order.

Thanks to a description by Don Placido Perusini, the beginnings of construction of a successive Camaldolese hermitage in Austria. It was initiated by the Camaldolese Order in 1627 and is very well known through Don Egidio, a Belgian, midway between Italy and Poland. Persuaded by Mikołaj Wolski, after seeing “numerous drawings and graphic representations of hermitages by Father Wenanty,” Emperor Ferdinand II expressed a wish to found a hermitage. It was then that Don Egidio selected the most appropriate site for the hermitage—the **Kahlenberg** near Vienna. It was on July 3, 1628, through the offices of Don Boselli, Ferdinand II, together with his wife Eleonora Gonzaga, offered the Camaldolese of Monte Corona “the mountain together with its adjacent forests and vineyards” and a sum of thirty florins. Inspector Don Giorgio examined the “costs of construction and maintenance.” On orders from the Order authorities, “Don Silvano, a Venetian from the Rytwiany hermitage, Don Constantino Melchior, a Trentian, and Bartolomeo Chiuppeno, in accordance with the description and measurements of the site” commenced preparations of the terrain for the building of the hermitage over the years 1628–1629. On August 10, 1629, the “Emperor Ferdinand II indicated to Silvano that he wishes to participate in the laying of the first stone in the building of the church [...], after which with the assistance of the hermit Silvano transported that same stone to the readied foundation trench and covered it with

⁷⁴ P. Bossi and A. Ceratti, *Eremiti Camaldolesi...*, op. cit., p. 123; as in the drawings of Don A. Secchi and others discovered in the Archives in Bologna: M. Mülitzer, *Die Architektur...*, op. cit., p. 156, fig. 3.8.13 and 3.8.14.

⁷⁵ M. Brykowska, *Kościół w Rytwianach...* [The Church in Rytwiany...], op. cit., pp. 208–209, fig. 6–8, 17; compare with M. Mülitzer, *Die Architektur...*, op. cit., p. 156, who was of the view that the church in Garda was built on the basis of that design.

mason's tools."⁷⁶ The church was built in accordance with regulations and according to plans modeled on Monte Rua and Rytwiany, with a clock tower on the south. In 1636, monks were moved in and formed a priory. However, construction of the hermitage was not finished until 1639. Following destruction of the monastery and church during the relief of Vienna, the Camaldolese, upon returning to the hermitage on October 6, 1683 renewed the buildings. However, over the years 1730–1734 they remodeled the church and built a bell tower behind the church near the wall on the hermitage side.⁷⁷

Don Silvano Boselli was the head builder of the hermitage. It was on the basis of Don Secchi's hermitage designs and experience gained in the building of Rytwiany that he introduced a regular plan and his own solutions for the green areas, depending on the topography of the land. Following the leveling of the southeast slope of the mountain, he placed the church in the center, axially linking it to the hermitage garden [fig. 13A and 13B]. The entry to the hermitage from the west was undoubtedly intended to lead through the gatehouse adjacent to a wing of the *foresterium*. Perhaps, in the 18th century, the enclosure wall and its gate were moved along the church axis into the square, whose sides were the location of single-story buildings (with cellars), from the west and partially from the south with guest rooms for the emperor and his court as well as to the north for the *conversi*(?). With its gates, the enclosure wall near the church façade separated two courtyards, the northern one with its kitchen and refectory, and the southern one with a well that survives to this day [fig. 13B] and with the infirmary building and pharmacy. They were built taking advantage of the topography, as in the case of Cracow's Bierlany, with an exit onto the southern garden. The terrain of the hermitage on the church axis and separated by a wall with three gates was distinguished by a garden twice as wide with ponds on the axis. Two rows of hermit huts with gardens accessible from side alleys were located on the sides of the hermitage garden with a pond [fig. 13C and 13D].

The square in front of the church as well as both courtyards on the sides of the church were covered in lawns with paths. For their part, the gardens of the hermitage had low-growing ornamental plants and single fruit trees. The external enclosure wall was built in accordance with the topography of the terrain. On the flat terrain to the north, it was parallel to the internal wall behind the vegetable garden and orchard. From the east it was behind the garden (orchard?) adjacent to the hermitage, walled off just on the cliff. The southern wall was adapted to the slight slope behind the orchard and vineyard. From the west, the terrain was forest-covered and went uphill beyond the road along the enclosure wall.⁷⁸

⁷⁶ According to own research and the entries of Don Ignacy of the Bielany hermitage (1972), Fr. Placido Perusini, a witness to the events, extensively described the beginnings of the foundation of the Kahlenberg hermitage: *Opus PP. Placido Perusini...*, op. cit., book 47v-47r; J.B. Mittarelli, A. Castadoni, *Annales...*, op. cit., pp. 278–283.

⁷⁷ M. Brykowska, *Pustelnia Złotego Lasu...* [The Golden Forest Hermitage], op. cit., p. 246, illus 17; R. Brykowski, *Kahlenberg i jego zabytki* [Kahlenberg and its historical monuments], "Spotkania z Zabytkami" [Meetings with historical monuments], 1989, I, pp. 59–61; M. Mülitzer, *Die Architektur...*, op. cit., pp. 400–419; compare *ibid.*—cartography, engravings, and a painting from the 18th century.

⁷⁸ On the basis of own research and materials (unpublished) received from Dr. M. Mülitzer in 2019, for which I am very grateful. Regarding the types of plants, apart from the vineyard specified in the Deed of Donation, attempts at their identification were not successful.

King Władysław IV, after his stay in Kahlenberg, Cracow's Bielany, and in Rytwiany, as well as after the Camaldolese of Cracow selected land for the future site in Góra Polkowska in **Warsaw**, founded a new hermitage on September 5, 1639 as a votive offering following his victory at Smoleńsk and receipt of the crown. On October 6, 1641, in his Act of Foundation, the King acknowledged and expanded the grant, which the *Sejm* [Parliament] confirmed. After clearing and preparing the land, the Camaldolese laid out and fenced off the area encompassed by the enclosure with its gardens. Two zones were positioned on one axis—the church and hermitage zones in line with Don Secchi's Nola hermitage model and directly applying the formula used in Cracow's Bielany and Rytwiany. A temporary timber church was raised over the years 1641–1643 as were the first cells and their gardens, all under the control of Wojciech Giza, appointed by the King. The ceremony introducing Camaldolese fathers to the hermitage took place in 1643. It is known thanks to the report of Adam Jarzębski in “Gościńiec...”⁷⁹ The timber church was still in use in 1678.⁸⁰

In 1644, Don Matteo “manages the new foundation” and commences construction work. Construction, suspended many times due to war and plague, was supported by successive rulers. On March 20, 1649, King Jan Kazimierz reaffirmed and expanded earlier grants to include “forests, meadows, glades, and fields adjacent to the hill” and launched the building of a masonry church, most probably in line with a plan in agreement with Order regulations as delivered by the Camaldolese. The years 1646–1655 saw the building in four rows of three cells founded by the Vasas—King Władysław IV, the “Royal Hermitage” of Prince Jan Kazimierz, Bishop Karol Ferdynand—and seven founded by magnates.

On June 19, 1699, the day of the election of Michał Korybut Wiśnowiecki, saw the blessing of the foundations of the choir section of the church. As a memento of this event, the

⁷⁹ It was most probably then that the cross visible in a view from the 17th century was erected. After the raising of the enclosure wall it was moved to the crossroads leading from a crossing of the Vistula River and the Ruda grange. Compare with Fig. 14A as well as D. Śliwińska, *Zespół zabudowy eremitorium oo. kamedułów na Bielanych – stan zachowania oryginału* [Camaldolese Hermitage Complex in Warsaw's Bielany – the Status of Conservation of the Original Substance], in *Kameduli w Warszawie 1641–2016. 375 lat eremu na Bielanych* [The Camaldolese in Warsaw 1641–2016: 375 years of the hermitage in Bielany], edited by K. Guttmejer and A.S. Czyż, *Capital City of Warsaw*, 2016, fig. 2 of 1890 as well as earlier research: M. Brykowska, *Kościół kamedułów na Bielanych* [The Church of Camaldolese in Bielany], *Zabytki Warszawy* [Historical monuments of Warsaw] series, Warsaw, 1982, pp. 15 and 54.

⁸⁰ Compare with the view of Warsaw's Bielany hermitage on a painting offered as a votive offering to the Camaldolese fathers for the church in Tuchola; the view from the Vistula River presents the masonry parts of the hermitage on the high escarpment, where surrounded by vegetation and the beginnings of the church under construction next to which the wall had two gates leading to the hermitage garden where the axis was an “alley between the cells, which points to an intention to build a wall for the utility section from the south.” Compare with W. Szoldrski, *Historia Kościoła i Cudownego Obrazu Najświętszej Marii Panny w Tuchowie* [The history of the church and the Miraculous Painting of the Holy Virgin Mary in Tuchola], Cieszyn, 1920, p. 74; M. Brykowska, *Kościół kamedułów...* [The Church of Camaldolese in Bielany...], op. cit., pp. 35 and 61; M. Brykowska, *Pustelnie i architektura...* [Camaldolese Hermitages and Architecture...], op. cit., pp. 82–83, fig. 5; J. Sito, *Rokokowe stiuki w kościele kamedułów na Bielanych w Warszawie* [Rococo Stuccoes in the Camaldolese Church at Bielany near Warsaw], in *Kameduli w Warszawie...* [The Camaldolese in Warsaw...], p. 153.

King put up a column on the road to the church, while in his testament he recommended that the “Camaldolese finish the church.”⁸¹ Work was continued in line with the King’s foundation and grants from Krzysztof Zygmunt Pac, Grand Lithuanian Chancellor. In 1697, thanks to the financial support of King Jan III Sobieski, who often spent time in his family’s Bielany, and Marek Matczyński, Voivode of Ruthenia, construction of the choir section was completed with two towers [fig. 14A].⁸²

The hermitage was located on the edge of the Mazovian Wilderness, one mile north of Warsaw. According to Ludwik Zarewicz, the hermitage “rises up on a meager hill amidst a pleasant forest by the left bank of the Vistula River in a royal woodland, a small mile from Warsaw.”⁸³ The whole of the hermitage was laid out axially and symmetrically on the prepared land, including with the church in the center and the hermitage and gardens on its axis, all successively built. The first phase of construction is shown in an engraving from the 17th century: the finished choir section of the church with two towers and one nave of the most probably still timber church. The hermitage, including a timber (?) bell tower in front of three (!) rows of cells with their gardens, was separated by a wall from the church square, as it is today. A single tree symbolically marked the green areas in the gardens. A gate in the southwestern tower led to the church square. A small gabled house and a large building, probably the *foresterium* with an alcove tower, were located on it from the south. In the depths of the square was a small manor house, most probably of the benefactor of the Order, Jan Kazimierz Brzeziński, Flag Bearer of the Nur Lands. Low buildings closed off the hermitage from the south. These were probably timber sheds connected with the construction site (as was the gate), where the kitchen and refectory and other building on the edge of the slope on the eastern side of the entry gate from the south now stand. The entrance outside of the enclosure led through the utilitarian gardens in the area of the ponds.

The founders and magnates linked with the royal court often came to Bielany to hunt and to the hermitage for retreats, and starting with 1673, for Green Week, leisure, and discussions with educated Camaldolese. Before 1682, Marshall Stanisław Herakliusz Lubomirski crossed the Vistula River to Bielany and described not only his conversations with the hermit Don Eliseo, but also his impressions relating to the location and landscape of the hermitage: “...on the level shore with its gay access to the land, surrounded by spruce trees and dense shade on both sides, whose center is a green ornamental meadow like a street that was purposefully (and so it was) paved, which attracted the eye and the feet

⁸¹ Materials regarding the beginning of the Warsaw hermitage in J.B. Mitarelli and A. Costadoni, *Annales Camaldulenses...*, op. cit., vol. VIII, pp. 327–329, vol. IX, pp. 338–340; L. Zarewicz, *Zakon Kamedułów...* [The Camaldolese Order...], op. cit., pp. 35–36; P.L. Lugano, *La Congregazione Camaldolese...*, op. cit. pp. 376–377; M. Brykowska, *Kościół kamedułów...* [The Church of Camaldolese...], op. cit., p. 35; K. Gutmejer, “Wieczny pomnik zwycięstwa”: *erem kamedulski na Bielanych pod Warszawa. Wotum króla Władysława IV* [Eternal Monument of Victory: Camaldolese Hermitage at Bielany near Warsaw–Votive Offering of King Władysław IV], in *Kameduli w Warszawie...* [The Camaldolese of Warsaw...], op. cit., pp. 113–136; D. Śliwińska, *Kalendarium* [Calendar], in *Kameduli w Warszawie...* [The Camaldolese in Warsaw...], op. cit., pp. 565–578.

⁸² M. Mülitzer, *Die Architektur...*, op. cit., p. 338, fig. 6.3.6.

⁸³ L. Zarewicz, *Zakon Kamedułów...* [The Camaldolese Order...], op. cit., p. 35; the monks generated revenue for haulage over the Vistula River to the village of Żerań.

to get on dry land. There was a road, lengthy in its expanse, a whole league reaching the very edge of the covered mountain and from where, from the bottom to the very top what was seen in the perspective was a gate with a cross on top, marking the entrance to the hermitage. Thus seeing both and from the point where the church and wilderness was seen [...] and leaving the water, walking straight up the steps that led to the monastery.”⁸⁴

The second phase of construction of the church, undoubtedly on the site of its demolished timber nave, was started and designated for the foundations of the nave in 1706, and in 1710 for the main altar with gates to the choir thanks to a subsidy provided by King August II. The architectural development of the interior points to the participation in the project of an unknown royal architect.⁸⁵

Initially, the building of the nave was conducted by the Camaldolese themselves in accordance with tradition and the Order’s regulations—Don Hiacynt [Jacek], when “for many years the foundations of our basilica were abandoned and almost ruined waiting for their builder, but there was no one who would take up the work, and one in a thousand was found who through care and effort raised the stone *im titulum*.” It was on May 6, 1739 that “management of construction was entrusted to father, Mr. Franciszek Salezy.”⁸⁶ Construction materials, the site, and a new design for a central–longitudinal nave were prepared over the years 1733–1736 thanks to the foundation of King August III. In 1735, Architect Józef Fontana⁸⁷ is mentioned in the context of Bielany with respect to the demolition of the Brzeziński manor house. The most recent research has confirmed that the nave of the church as built in the years 1746–1762 was a design by Jakub Fontana.⁸⁸ The church as presented on a painting from the mid–18th century differs from the one built at that time. In spite of

⁸⁴ S.H. Lubomirski, *Rozmowy Artaksesa i Ewandra* [Conversations with Artaksas and Ewander], *Biblioteka Pisarzy Polskich* [Library of Polish writers], vol. 32, published by J. Dąbkowska–Kujko, Warsaw, 2006, pp. 49 and 499; Prof. J. Chrościcki must be acknowledged for indicating and providing access to this above items.

⁸⁵ Participation of royal architects Józef Szymon Belotti or Józef Pioli (M. Brykowska, *Kościół kamedulów...* [The Church of Camaldolese...], op. cit., pp. 37, 43, and 61), or Isidoro Affaitati has not found confirmation. The last named is recently considered the designer of a central–longitudinal nave church: M. Karpowicz, *Isidoro Affaita (1622–1684) Architetto valsoldese in Polonia, Comune di Valsolda*, 2009, pp. 90–92, fig. 14; compare with K. Guttmejer, “Wieczny pomnik zwycięstwa...” [Eternal Monument of Victory...], op. cit., p. 126.

⁸⁶ K. Guttmejer, *Aneksy* [Appendices], in *Kameduli w Warszawie...* [The Camaldolese in Warsaw...], op. cit., *Aneks nr 4*, s. 540.... [Appendix no 4, p. 540]. Magnates also provided financing for the building of the nave—e.g., Jan Krzysztof Brzeziński, Chamberlain of the Nur Lands at the start of the 18th century, for whom the “eternally grateful” Camaldolese funded an epitaph. M. Brykowska, *Kościół kamedulów...* [The Church of Camaldolese...], op. cit., pp. 37 and 42–45.

⁸⁷ K. Guttmejer, *Aneksy* [Appendices], op. cit., Appendix no. 4, p. 543.

⁸⁸ H. Potocka, *Ukształtowanie przestrzenne i zabytki Bielany* [The spatial shaping of the historical monuments of Bielany], Warsaw, 1952, mps, in the Achieves of the HIS Institute of the History of Art of the University of Warsaw, no. 170, s. 37 (“according to Szymański [?] Jakub Fontana worked in Bielany”); K. Guttmejer, “Wieczny pomnik zwycięstwa...” [Eternal Monument of Victory...], op. cit., pp. 113–136; P. Ługowski, *Jakub Fontana i Dominik Merlini a rokokowa faza budowy kościoła na Bielanych w Warszawie* [Jakub Fontana & Domenico Merlini and the Rococo Building Phase of the Camaldolense Church at Bielany near Warsaw], in *Kameduli w Warszawie...* [The Camaldolese in Warsaw...], pp. 142 and 156; J. Sito, *Rokokowe stiuki...* [Rococo Stuccoes...], in *Kameduli w Warszawie...* [The Camaldolese in Warsaw...], op. cit., p. 156–164; D. Śliwińska, *Kalendarium...* [Calendar...], op. cit., p. 567. Materials found in the book contain detailed information on the “fabrication” of the Camaldolese church, including after the year 1762; the uncovered western, earlier foundations of the transept may have been built according to a design by Józef Fontana.

this, the view on the painting connects the hermitage with Warsaw—its location on the Vistula River, the silhouette of the city and the axial composition and enclosure zone of the hermitage.⁸⁹ The church was consecrated in 1758, but its façade was not finished until the year 1770 with the participation of Dominik Merlini.⁹⁰

Construction of the hermitage was completed together with that of the central–longitudinal nave of the church. The square in front of the church was put in order first. The compositional axis was extended to the northwest, through the gate to the Niwkowo road found on the ground floor of the *foresterium* building with its stable and coach house. The old *foresterium* was left as a bay of the new building from the south. The wall with gates from the church square to the hermitage was provided with a new gate from the church square and with a passage through earlier ground floor utility buildings—kitchen and refectory as well as the new infirmary (1760) and orangery. As early as the second half of the 17th century, the hermitage had four rows of cells with gardens, where the last one was from the year 1733.

A vegetable garden was established to the south. It was below the kitchen and common houses. Water from the stream was dammed for the timber mill and brewery. A recreational garden with two gazebos for the fathers was established behind the hermitage on the axis as was a huge orchard to the north. A cemetery was established in the northern section of the square in front of the church, behind the chapel for women. There were two wells in the hermitage during that period—near the *foresterium* and next to the kitchen [fig. 14B].⁹¹ The whole was surrounded by the enclosure wall with a gate from the south.

A great festival took place in the Bielany Forest, with decorations by Efraim Schroeger, on May 19, 1766. It was initiated by King Stanisław August. Also finished were new buildings, such as the chapel for women, and the old ones were renovated. A novitiate was established in the central rows of the hermitage huts, which was separated by a wall with the date “1770.” Numerous illustrations of greenery in the hermitage showed it was only visible over the enclosure wall.⁹²

⁸⁹ As in the case of other construction projects, Jakub Fontana most probably continued work on the nave started by his father Józef: A. Bartczakowa, *Jakub Fontana i Domenico Merlini a rokokowa faza budowy kościoła na Bielanych w Warszawie* [Jakub Fontana i Domenico Merlini and the Rococo Building Phase of the Camaldolese Church at Bielany near Warsaw], PWN Scientific Publishers, Warsaw, 1970, p. 28; compare the assigning of the façade design to Jakub Fontana; M. Brykowska, *Kościół kamedułów...* [The Church of Camaldolese...], op. cit., p. 112, and others.

⁹⁰ In the 18th century, the Order authorities allowed the enriching of the body of the church with towers and a dome, the complex continued to be subordinated to an axis and traditional enclosure zones, while the architecture of the monastery, hermitage simplicity. K. Guttmejer, *Aneksy...* [Appendices...], op. cit., Appendix no. 4, pp. 523 and 540.

⁹¹ The enclosure fencing was replaced by masonry. The hospital building was built in 1760. Compare with the monastery construction phases and the plan description from 1865: D. Śliwińska, *Zespół zabudowy eremitorium...* [Camaldolese Hermitage Complex...], op. cit., p. 169.

⁹² P. Ługowski, *Jakub Fontana...*, op. cit., p. 132, nn. Compare with “Festival in Bielany” by Józef Wall, 1778; “View of Bielany Square with the church of the Camaldolese Fathers,” lithograph from the mid–19th century most probably based on the drawing “Brush and Ink,” ca. 1818, National Museum in Warsaw, Polish Drawing 2193; engraving from the mid–19th century, A. Majerskiego; litograph M. Fajans, 1854, and photograph by A. Beyera, 1857: M. Brykowska, *Kościół kamedułów...* [The Church of Camaldolese...], op. cit., pp. 54 and 112, and others; Album..., op. cit., pp. 602 and 607.

Among the many plans of the Bielany Forest picturing the hermitage, worth noting is the map by Jan Wilkoszewski from 1791, the “Monastery of the Camaldolese Fathers,” which presented the hermitage in the forest on the Vistula River following the conclusion of construction work, with cultivated fields, ponds, and a road system and buildings in the forest such as the “the house of the late X. Portatupi,” “the Ruda grange,” and others.⁹³ The plan shows gardens on the grounds of the papal enclosure—the hermits’ cells (green in color) and behind the hermitage, the recreational garden with its main and perpendicular alleys. It may be assumed that the ornamental vegetation of the flowerbeds and types of trees were designed by the gardener in the style of the Saxon royal gardens. Apart from the enclosure to the south, there was a terrace garden, most probably an orchard. Poplars were planted in front of the church.⁹⁴

The Camaldolese lost their property in 1864, but the monastery functioned until 1904. In 1865, Antoni Kaliszewski developed a “Situational plan indicating the location of the monastery, church, and buildings of the Camaldolese Fathers of Bielany in Warsaw,” including their gardens [fig. 14C]. The hermitage remained unchanged with its thirteen gardens by the cells, filled with ornamental vegetation in four quarters, and an alley with shrubs and larch trees. The recreational—ornamental garden was changed into a fruit garden with two gazebos, one timber and one masonry. The former masonry orangery with the gardener’s lodgings were near the well. A second gardener lived in an annex building with a kitchen. Outside the papal enclosure, the utility land to the east was put in order, cleaning the rivulet and pond by the mill. The old vegetable gardens were left in the northern corner of the hermitage, behind the church square.⁹⁵

As time passed, the technical state of the buildings worsened and reserves of the cultivated vegetation dwindled. It was during this period that Russian invalids were housed in the monastery. The cells and gardens were destroyed and “by the year 1916 the fruit garden was cut down.” Surveys and studies of the hermitage were conducted as of the end of the 19th century. It was on the basis of survey measurements from 1925 that Gerard Ciołek of the Department of Polish Architecture of the Warsaw University of Technology undertook studies on the gardens of the Warsaw hermitage [fig. 14D].⁹⁶ Only today’s gardens in the church square and the hermitage are reminiscent of the old hermitage of the time of the Camaldolese [fig. 14E and 14F].

⁹³ General plan of the Bielany Camaldolese monastery, drawing by Jan Wilkowski, ca. 1791: “Map of Bielany near Warsaw.” Royal Polish Collection, 177, no. 249, GR BUW; M. Brykowska, *Kościół kamedułów...* [The Church of Camaldolese...], op. cit., p. 12, fig. 1.

⁹⁴ The presence of a gardener in the hermitage was confirmed in 1744: K. Guttmejer, *Aneksy...* [Appendices...], op. cit., Appendix no. 4, p. 547.

⁹⁵ AGAD, Cartographic Collections 16–15, Sheet 1–3; M. Brykowska, *Kościół kamedułów...* [The Church of Camaldolese...], op. cit., pp. 14, 20, and 21, fig. 2 and 6; *Album...*, op. cit., pp. 604–606; D. Śliwińska, *Zespół zabudowy...* [Camaldolese Hermitage Complex...], op. cit., Appendix 2, pp. 247–248.

⁹⁶ A major role in the protection of the the hermitage complex was played by the TOnZP Society for Care over Monuments of the Past (including exhibitions) and the Department of Polish Architecture of the Warsaw University of Technology (scientific research and surveys of G. Ciołek under the direction of O. Sosnowski—three plans, Collection of the ZAP WA PW); compare with postwar collections of the Institute of Art of

The design work of Don Alessandro Secchi is tied with the hermitage of Gussago near Brescia [fig. 15A].⁹⁷ In 1637 the Order authorities granted permission for starting work under the direction of the Camaldolese Anselmo Martini and in 1639, after selection of a site for building on Mount Navazzone for commencement of construction with the participation of two Camaldolese. In 1642, following the expansion of the church that existed on the site, a priory was created and its first prior was Don Silvano Boselli. The prior put administrative matters in order, but primarily continued construction work on the hermitage, thus proving that he was “one of the greatest persons in the congregation.”⁹⁸ In 1661 Don Silvano Boselli was already in Poland, so it is not known if it was his initiative thanks to which work on the new church were launched in 1668. That church, the Church of St. Bernardo, was consecrated in 1716.

Following the preparing of the site, the present church was located in the center of the hermitage at the culmination of the hill, on the main east–west axis. The whole of the buildings were planned inside a rectangle. However, this was done differently than in the case of Polish complexes. The entrance through the arcaded gate led upward along a beautiful walled alley and farther on the upper terrace of Zone I, with a square on the axis of the church façade [fig. 15B] and with two buildings of the *foresterium* on the sides. Both the spatial layout of the church and the composition of the entrance were modeled on Monte Rua. The church square had connections with both Zone II along the church from the south, and the gardens from the north. Behind the church from the west, on the axis, was an elongated monastery building. On the perpendicular axis on the southern side, a regular hermitage garden with twelve huts with their gardens in four rows was established. The complex was connected by way of alleys with the monastery and church through grass-covered lawns. The well was located on the axis of the main alley.⁹⁹

The regular, built-up area was surrounded by gardens. A vegetable quarter garden was located on the terrace to the south. It had trees on the side of the enclosure wall. From the east, lower down beyond the hermitage wall, was most probably a huge orchard surrounded by a wall with stairs on the church side façade with a tower (today an ornamental garden with a grassy path). The largest garden within the enclosure wall was located on a slope from the north. Outside the enclosure walls, to the south and southeast, the terrain dropped down significantly.

the PAN Polish Academy of Sciences (surveys and photographs) as well as the collections of the NID National Heritage Institute, including the “Ciołek Portfolios”: file no. 4361–4362—copy of the plan of the buildings and hermitage garden vegetation and a copy of the plan, G. Ciołek n.d.; 4363—buildings, drawing by G. Ciołek; 4364—the whole with gardens, drawing by G. Ciołek; 4365–4366—the whole, two parts; 4367—the whole 1:1000; 4368—the whole with gardens 1:1000, G. Ciołek, 1950, according to measurements from 1925—copies 4369, 4370, and 4371—plan of the hermitage with gardens, drawing by G. Ciołek and W. Genga, 1960—1:1000, and other sketches (research by the author, 2019).

⁹⁷ M. Mülitzer, *Die Architektur...*, op. cit., pp. 193 and 198; compare with the view of the hermitage in Gussago from the 18th century on a painting in the Rua de Falento hermitage: G.M. Croce, *Monasticon Coronese...*, op. cit., pp. 108 and 127.

⁹⁸ G.M. Croce, *Monasticon Coronese...*, op. cit., pp. 108–109.

⁹⁹ M. Mülitzer, *Die Architektur...*, op. cit., p. 194, fig. 4.3.1.

Worth mentioning is also the acceptance by the Camaldolese in 1645 in Venice of earlier buildings on an island adapted to be their **S. Clemente** hermitage.¹⁰⁰ The monastery was added to the church with its Lorentian chapel (as in the case of Monte Corona). It had a cloistered garth and four quarters of vegetation with a well in the center, as in Benedictine monasteries [fig. 16]. The remaining buildings and gardens formed a square and were surrounded by an enclosure wall, in line with the Order's model. In the northern part, on the church axis, there was a gate with a cross on its side leading from the west from Laguna to the walled square. The hermitage garden was surrounded by a wall, it was planned axially and symmetrically on three sides surrounded by the wings of the monastery, with fourteen cells with gardens closed off with four walls. Three quarter gardens with tree-lined alleys were established along the walls of the hermitage.

CONTINUING TRADITION IN THE SPATIAL LAYOUTS OF HERMITAGES AND GARDENS IN THE SECOND HALF OF THE 17TH CENTURY

In line with the Rule of the Order, the principle of two enclosure zones was followed in the layout and architecture of new hermitages, where Early Modern models of axial composition and symmetry were applied. Deviation from earlier built models and Order regulations had to be justified by topography or the specific requirements of the founder.

After changing the location for the hermitage at **Monte Tizzano** on a hill in the borough of Ceretolo, on the lands of Count Felcini, it was as early as 1654 that the cornerstone for the new hermitage was laid. However, construction was not started until formalities were concluded with the Act of April 12, 1656. The new design was most certainly developed with reference to the spatial layout of the demolished complex of the first Monte Tizzano hermitage as built by Don A. Secchi. This is seen when analyzing the site plan of the new hermitage of 1801 [fig. 17A]. Construction took a long time, especially as the design was modified in 1695 and it was not until 1741 that the church was consecrated.¹⁰¹

The newly built hermitage at **Monte Tizzano-2** is specific in the location of the entrance alley from the north onto the church square running between side gardens. In addition to this, the entire complex was planned on an east–west axis with the church in the center, with an axial and symmetric plan, most probably with the *foresterium* from the north [fig. 17B]. The beginning of the axis was manifested by a gate and successively by the rounding of the enclosure wall of the church square from the west, where the church and its façade were located somewhat higher and encompassed by a wall with two gates [fig. 17C]. Two courtyards were located on the sides of the church—on the right with the kitchen and refectory, with a strip of accessible garden (from the gate to the east) and on the left with the building for the conversi and the infirmary. A large garden with ten quarters planted with fruit trees was on this side from the north.

¹⁰⁰ M. Mülitzer, *Die Architektur...*, op. cit., p. 200, fig. 4.4.1, fig. 4.4.3, fig. 4.4.23; G.M. Croce, *Monasticon Coronese...*, op. cit., pp. 111 and 128.

¹⁰¹ M. Mülitzer, *Die Architektur...*, op. cit., pp. 152 and 156, fig. 3.8.13.

Behind the church and on its axis was the hermitage garden, preceded by a meadow. It had twelve cells with gardens, three in each of its four rows. This was surrounded by a gated wall from the east. Behind the hermitage was a garden that is not well understood. It may have been a meadow for fathers who were ill.¹⁰² The forest in the area beyond the enclosure wall belonging to the monastery was taken into account. The garden vegetation was painstakingly composed in accordance with three patterns—centrally and symmetrically, and as in the case of cloisters. It may be assumed that information regarding modifications to the plan involved changes to the access to the hermitage. Instead of being on the axis, it was through a gate on the side. The site plan also takes into account the forest beyond the enclosure wall, which belonged to the monastery.

The **Rocca di Garda** hermitage is exceptionally important in that it displays the maintenance of the architectural–spatial tradition of Camaldolese hermitages in the second half of the 17th century. It is located on a mountain offered to the congregation in 1661 by the nobleman canon priest Giovanni Battista Datti of Padua, Oblate from the Monte Rua hermitage. One of the founders of the hermitage house was King Jan Kazimierz. In 1663 two fathers—Basilio and Giuseppe (from Monte Rua)—measured out, axially and symmetrically, the hermitage buildings on the mountain by the church of St. George from the 16th century. The first Camaldolese moved into the hermitage as early as 1665. After the establishing of the priory in 1672 and thanks to the subsidies of Alvise de Beccelli, the prior, Don Oddone, undertook the expansion of the church with a tower to the south, as in the Monte Rua model. It was completed in 1704. A survey measurement of the complex was performed in 1810, during Napoleonic times, prior to the abolition of the hermitage.¹⁰³

The hermitage had an attractive location overlooking Lake Garda. It was on a prepared hilltop with a beautiful view of the picturesque Alps [fig. 18A and 18B]. From the east, as was the case in Monte Rua, there was a steep walled road leading through a gate and onward axially to an oval square with two twin runs of steps next to the retaining wall, then onto a square terrace in front of the towering church building. The *foresterium* was built on the south with two walled ornamental gardens, near the church façade next to the walled terrace with its two gates to the hermitage. The hermitage was at a distance. It was to the west, on the axis behind the church and beyond the meadow with its well. It had three rows consisting of eleven cells with gardens, where presently, the center row is absent [fig. 18C]. A twelfth cells, for the gatekeeper, was located near the gate. A courtyard with a well in its center was created behind the hermitage, on the axis. It was closed off by the library building and laundry. On its sides, extensions of the lines of cells, was the kitchen and refectory on the north, and the infirmary with a building for the monks on the south. The regular complex was surrounded by gardens on terraces. On the south was the two-part vegetable garden with quarters surrounded by fruit trees and a vineyard below, on

¹⁰² Ibid., plan from 1801, p. 153, fig. 3.8.3.

¹⁰³ M. Kanior OSB, *Erem San Giorgio di Garda* [Hermitage of San Giorgio di Garda], “Folia Historica Cracoviensia”, 2002, vol. 8, pp. 107–111, 117; M. Mülitzer, *Die Architektur...*, op. cit., pp. 208–214; A debt of gratitude is owed the memory of Don Winfried (of Tuscolano at that time) for a postcard with a photograph of Rocca di Garda.

the slope. On the north, shrubs and olive groves were planted on several terraces. On the axis of the complex, on the mountain's headland amidst trees, was the location of a Calvary. The whole was surrounded by the enclosure wall.¹⁰⁴

The **Rua di Falette** (Veneto) hermitage was built during that same period and using a similar plan. This was in the years 1665–1718 on land donated by Alvise Da Canal.¹⁰⁵ In this case, the regular and symmetrical plan of the hermitage was influenced by the location of an earlier villa from the 16th century. The entrance to the hermitage was planned uphill on the prepared hilltop, as had been the case of the villa, on its axis. Steps leading to the church square, located in the center at the culmination of the hill, were placed to the southeast in the retaining wall. In line with the Matthias Mulitzer reconstruction, the *foresterium* was located to the right on the perpendicular axis on the church square, initially only one.

The hermitage garden was planned on the axis behind the wall with gates near the church façade with fourteen cells with gardens in four rows. The square around the church was surrounded on three sides by poplar trees [fig. 19]. The monastery courtyard was located behind the hermitage. The former palace was on the axis, where twin stairs were added while the infirmary building was to the northwest. The kitchen, next to the well, was located on the opposite side.

Upon receiving additional funding in 1670, work was commenced on construction of the church while in 1682 the monastery buildings were completed. It was undoubtedly prior to the consecration of the church dedicated to Vergine Assunta and S. Bonifacio on October 15, 1718 that the hermitage was surrounded by a wall and a forward courtyard was established on the lower terrace in front of the church. This terrace had an impressive arcaded gate preceded by a neck with stairs. Both squares had lawns while the area between the regular internal wall and the external enclosure wall was filled with gardens on slopes on three sides, where the largest was to the south.¹⁰⁶

In Poland in the second half of the 17th century, in the wake of the devastation of the country as a result of the Swedish “Deluge” in the years 1655–1656, reconstruction was commenced. This included the hermitage, which can be tied with the arrival of Don Silvano Boselli to Cracow's Bielany as Vicar General of the Polish Camaldolese. However, this did not stop the continuation of suspended construction in Warsaw and renovation work in Cracow. At the same time Don Silvano Boselli and Don Hieronim Krasowski (a Lithuanian) made efforts to found a new hermitage. They received permission from King Jan Kazimierz for its building in Bieniszew on August 1, 1663. “On June 7, 1664, Primate Wacław Leszczyński founded the Five Brother Martyrs hermitage in Bieniszew” at the location of their supposed death in the 11th century. The founder was Albert Kadziłowski, Starost of Radziejów, offering the Camaldolese an “oak forest, house, and funds for the building of

¹⁰⁴ Ibid., compare the plans from the 18th century with that from 1801.

¹⁰⁵ Ibid., pp. 224–229; G.M. Croce, *Monasticon Coronense...*, op. cit., p. 11; the hermitage was built “for the comfort of fathers from Germany and Poland.”

¹⁰⁶ Ibid.

a timber church,” ready in 1672 according to the design of Pietro Puttini(?).¹⁰⁷ The first monks arrived from Cracow’s Bielany. The *Sejm* [Parliament] approved the foundation in 1678 and a priory was founded in 1710. However, a fire destroyed the timber buildings of the hermitage in 1741. Nothing is known about the initial complex nor about its gardens.

In 1742 construction was started on a new hermitage in accordance with the designs of Architect Jan Adam Stiera from Bohemia. They included a church at the culmination of the hill. Italian architects—Jan Catenazzi and Pompeo Ferrari(?)—worked on the project over the years 1749–1781. The church, dedicated to The Birth of the Blessed Virgin Mary,¹⁰⁸ was consecrated on May 14, 1797. It was built in accordance with the Camaldolese Order model with two towers in the façade. It was around 1760 that Jerzy Petri, a Silesian, executed the polychromies of the chapel of the Holy Cross, the former chapter house next to the monasterial choir. He also provided the view of Polish hermitages in Rococo frames on the other side in the sacristy.

The hermitage was located in the Bieniszew forest on Sowia Góra [Owl Mountain] from where there was a view of the surroundings. The hermitage was planned with two zones, with the church in the center on the axis of the enclosure gate and courtyard. This is seen in a painting from the mid–18th century found in the hermitage of Cracow’s Bielany. The entrance (surrounded by a wall today) led through the enclosure gate in a two–story bay on the axis of the long *foresterium* building on the church square. It had two annex buildings on its sides. The hermitage garden was on the axis behind the church. It was composed as a rectangle and was accessible through gates in the wall by the church façade. Two buildings can be identified along the side façades of the church: what was probably the infirmary to the south and the kitchen and refectory on the opposite side. It was this side that consisted of utility grounds with an entry gate and a strip of utilitarian quarter gardens to the east. Two rows of eight cells with gardens were located at an angle behind the church on the sides of a broad tree–lined alley. A triangular quarter garden was located to the south on a slope. It was most probably an orchard designated for the work, strolls, and contemplation of the fathers. Following the abolition of the hermitage in 1819, its buildings and gardens were subject to destruction. However, they have recently been recreated with reference to the original locations on a plan subordinated to the church’s axis [fig. 20].¹⁰⁹

¹⁰⁷ L. Zarewicz, *Zakon Kamedułów...* [The Camaldolese Order...], op. cit., pp. 48–49; M. Mülitzer, *Die Architektur...*, op. cit., pp. 346–365, painting from the mid–18th century (?), fig. 6.4.2.

¹⁰⁸ <https://regionwielkopolska.pl/katalog-obiektow/kosciol-i-klasztor-w-Bieniszewiegrafika> and <https://pl.wikipedia.org/wiki/Bieniszew-Klasztor> [accessed in March of 2022].

¹⁰⁹ Ibid. Work was conducted on the church and its towers during the period between the wars. In 1930 the church was entered into the register of historical monuments. Following the building of new cells, a well, and renovation of the enclosure gate the Camaldolese returned on July 2, 1937, and subsequently in 1980. European Union funds have been utilized starting with 2017. The year 1978 saw the establishing of the “Pustelnik” nature reserve, which “encompasses various landscape, nature, and culture elements. Sowia Góra [Owl Mountain], with its hermitage, is located amidst forest and forest lakes and glades.” Compare with the location of the Bieniszew hermitage ca. 1860, according to I. Tłoczek on a drawing by G. Ciołek in *Teki Ciołka* [The Ciołek portfolios], NID, file no. 406.

Don Silvano also played an important role in the building of a successive hermitage—**Požaislis** in Lithuania. A Camaldolese hermitage, founded by Krzysztof Zygmunt Pac, Chancellor of the Grand Duchy of Lithuania, was built in Požaislis near Kowno [Kaunas] in the Grand Duchy of Lithuania over the years 1664–1712. Don Silvano Boselli, the then Vicar General sent Don Hieronim (a Lithuanian) on December 20, 1660 “in order to select an appropriate location.” Successively, in 1661, he supported the intention to build a hermitage. However, it was not until 1664 that the indicated site for the building of the hermitage was expanded by the founder.¹¹⁰

The hermitage in Požaislis was located in an exceptionally attractive location on a bend in the Niemen [Neman] River. According to the Order’s Charter, it was one mile from the city of Kowno on an escarpment over the river and amidst pine and fir forests guarantying isolation and quiet for the monks. The founder received the approval of the Holy See on June 30, 1661, from the General Authorities on July 3, 1661, and from the *Sejm* [Parliament] with the support of King Jan Kazimierz on April 20, 1662. Subsequently, Monte Corona “sent fathers Don Girolamo and Don Bernardo to Mount Peace in the Požaislis forest on the bank of the Wilia [Neris] River [!].” who, under the management of Don Hieronim and local craftsmen erected a temporary timber hermitage with a church devoted to St. Ann over the years 1661–1664.

On March 4, 1664, a commission gathered in Požaislis, where Don Silvano and Don Hieronim, in the presence of the founder, confirmed selection of a site for the hermitage. Chancellor Krzysztof Zygmunt Pac, in the presence of the Bishop of Wilno [Vilnius] and magnates signed the Act of Foundation, which he offered to the Camaldolese Fathers together with funding for construction work as well as maintenance of the twelve Camaldolese hermits on November 3, 1664. On December 6 of that same year twelve monks moved into the timber hermitage. It was they who prepared the land for the building of a masonry hermitage. They cleared the forest and leveled Monte Pacis in anticipation of the building of the regular part of the hermitage, making the grounds reminiscent of a flat desert. At the same time they preserved the natural slope of the land in front and at the sides as well as the steep slopes of the Niemen River behind the hermitage, thus meeting the requirements for the church to be on a hill.

Over the years 1664–1667, the Camaldolese themselves, with the participation of Don Hieronim and most probably with the assistance of Don Silvano Boselli, in line with the regulations of the Order as well as earlier sites in Poland, laid out the foundations for the hermitage and the choir section of the church. The design for a central, six-sided nave, with chapels by an unknown architect, probably Jan B. Gisleni, was provided by the founder.

¹¹⁰ J.B. Mittarelli and A. Costadoni, *Annales Camaldulenses...*, op. cit., vol. 26, pp. 373–382; L. Zarewicz, *Zakon Kamedulów...* [The Camaldolese Order...], op. cit., pp. 40–46; P.T. Lugano, *La Congregazione...*, op. cit., pp. 415–417; L. Šinkūnaitė, *Baroko pilnatis Pažaislio vienuolyno ansamblyje*, “Darbai ir dienos”, 2001, vol. 26, pp. 7–28; M. Paknys, *Pažaislio vienuolyno statybos ir dekoravimo istorija. Mokslinė monografija, Lietuvos kultūros tyrimų institutas*, Vilnius, 2013; M. Mülitzer, *Die Architektur...*, op. cit., pp. 296–397; A.S. Czyż, *Treści ideowe...* [Ideological Meanings of the Church and Monastery Décor at Požaislis], in *Kameduli w Warszawie...* [The Camaldolese in Warsaw...], op. cit., pp. 306–310; M. Brykowska, *Erem w Pożajsciu...* [The eremitage in Požaislis...], op. cit.

To begin with, the fathers themselves laid out a rectangular area oriented to the east on the leveled land and surrounded it by a high wall. Within the wall were two zones arranged axially [fig. 21 A]. Zone I of the Order's enclosure encompassed the courtyard in front of the church, its six-sided nave with chapels (as above, most probably according to a drawing by Gisleni), the *foresterium* in the front and annex buildings, and the northern arcaded cloister with the small and large refectory and the kitchen section. Zone II, the papal enclosure, included the eastern section of the church with the chancel, the monasterial choir, chapter house, sacristy, and library as well as the southern arcaded cloister with the infirmary and pharmacy as well as the hermitage garden behind the church. In addition to the regular section planned on the axis of the gate and entry alley with its oval square in front of the gate, there were large utilitarian gardens on the sides—an orchard to the south and a vegetable garden to the north by the kitchen with its service yard.

October 20, 1667 saw the ceremonious laying of the cornerstone of the church and monastery as well as the establishing of a priory with a novitiate under the auspices of Don Hieronim. The Camaldolese continued construction, which is borne out by the text of the Supplement to the Testament of Pac: "The monastery's buildings shall be built by the Fathers themselves as they shall have sufficient bricks and lime." As to construction of the church, with a central domed nave and four chapels, it was conducted by Italian architects employed by Pac for Pożajślis, including Albogasio, over the years 1668–1690, Pietro Puttini (designer and according to the founder, "my architect Sig[no]re Pietro"), and his brother Carlo, with the participation of Giovanni B. Frediani and Isidoro Affaitati as well as stone masons, painters, and others. The Church of the Visitation of the Virgin Mary, St. Romuald, and St. Mary Madeline de'Pazzi (presently devoted to the Blessed Virgin Mary) was consecrated on October 5, 1712.¹¹¹

The Camaldolese hermitage complex in Pożajślis was painstakingly designed in line with the Order's Charter and in accordance with the principles of Baroque composition, inclusive of the vegetation, as was the case earlier in both Cracow's and Warsaw's Bielany, Rytwiany, and many hermitages in Italy. The composition in Pożajślis had its start on the readied land with the gate axis of the complex in the form of a triumphal arch with Doric columns rusticated using stones from Gotland—known as the "Grand Gate" (1673–1674), which was modeled on the engravings of Sebastiano Serlio (as were the arcaded and rusticated portals leading to the cloisters). The uphill entry via the linden tree lined and walled alley with a view of the gatehouse with its architectural order (designed by Pietro Puttini) with the twin-tower façade of the church in the background [fig. 21 B]. The enclosure gate was located in a bay on the axis of the complex in the front ground-floor *foresterium* building on the huge rectangular church courtyard, which was lawn-covered and had

¹¹¹ Ibid. Those employed at Pożajść included the stucco worker G. Merli and painter M. Palloni; M. Karpowicz, *Artyści włoscy w Pożajściu. Pietro Puttini i Giovanni Merli* [Italian artists in Pożajść: Pietro Puttini and Giovanni Merli], "Rocznik Historii Sztuki" [Yearbook of the history of art], 1995, no. 20, pp. 317–334; M. Paknys, *Nowe źródła o artystach w Pożajściu w kręgu mecenatu Krzysztofa Zygmunta Paca* [New sources on the artists at Pożajść in the circle of patronage of Krzysztof Zygmunt Pac], "Biuletyn Historii Sztuki" [Bulletin of the history of art], 2000, vol. 62, no. 1–2, pp. 153–159.

a stone-paved path to the church with trees on both sides alongside two wells on the perpendicular axis, closed off by two annex buildings. The founder had the use of a suite in the southern annex building, with an exit to the fruit garden.

In addition to the hermitage's main axis, two additional side axes were introduced. They connected successive closed spaces: from the portals of the *foresterium* and two courtyard wells through rusticated gates and paths on to two cloisters on the sides of the church with single-story wings with *mezzanino* and cellars. The southern cloister was the location of the infirmary, oratory, and pharmacy, while the northern one included kitchen facilities and the small refectory for conversi monks, where its eastern wing housed the grand refectory for the hermit-fathers. In the case of the monastery wings, the cloisters were surrounded on three sides by arcaded galleries (1680?) and filled with vegetation—"boxwood with flourishes."¹¹² The survey plan of the hermitage from 1832 shows trees along the arcade and church. In comparison with the service yards on the sides of the church in the monasteries in Cracow's Bielany, the cloisters and galleries with their ornamental vegetation in Pożajslis were closed spaces that were deeply symbolic.

The vegetation of the hermitage—a place of silence and prayer—was an inseparable part of all spaces within the enclosure wall. The cloister led to a stone path with gates on the two side axes, through a meadow with herbs behind the church, closed off from the south by the enclosure wall with a gate to the orchard. The meadow next to the laundry had a round well eight fathoms deep—i.e. 15.5 m [51 ft.] and "encased in wood". For structural reasons (strengthening the wall following the fire of 1755), the architect Pietro Rossi added a two-story loggia in 1795. It was connected with the library and archives, with a view of the hermitage, the freestanding bell tower, and the distant landscape.

The most important part of the hermitage in Pożajslis was the hermitage fruit garden, isolated by a wall. It was located on the axis behind the church and beyond the meadow and was a place of quiet, prayer, contemplation, and work. The complex was arranged on flat land in line with the principals of the Renaissance: "The house and garden shall be treated as a single whole, where the green space shall be arranged by the architect so as to meld with the landscape."¹¹³ Two gates led to the hermitage. They were located on the side axes and led to two identically designed groups of twelve hermit huts with their gardens in two rows. The ones on the north were designated for the novitiate, while those on the south were for the hermit-fathers. The gardens by the cells were "planted with

¹¹² R. Witkowski, *Wizyta kościoła i eremu Pożajskiego WW. Ichmościów księży kamedułów w roku 1797 miesiąca augusta 3-ciego dnia* [A visit to the Pożajśc church and hermitage of the Greatly Honored Camaldolese Fathers on the 3rd day of the month of August in the year 1797], 2014, pdf, [accessed in October of 2022], p. 244; R. Witkowski, *Pažalislio kamaldultų vienuolyno ir bažnyčios 1797 metų rugpjūčio 3 dienos vizitacija*, "Bažnyčios istorijos studijos", vol. 7, Vilnius, 2014, pp. 193–290]. Hermitage plan with construction phases according to S. Čerškutė (1972) as published by S. Meškauskas and Pažajslis, *Mintis*, Vilnius 1983, pp. 16–24 and 34–35, fig. 1, 6, 9, 10, 20, and 28; recently, the author introduced corrections to the plan of the hermitage: M. Brykowska, *Erem w Pożajsciu...* [The eremitage in Pożajslis...], op. cit., fig. 3.

¹¹³ J. Delumeau, *Historia raju. Ogród rozkoszy* [The history of paradise: Gardens of delight], translated by E. Bąkowska, Warsaw, 1992, p. 119 (quote from L.B. Alberti, *De Re aedificatoria*, 1452).

boxwood and flowers in flourishes" (1797). Both groups were connected, but each hut was accessible by a path from the alley lined with fruit trees and shrubs.¹¹⁴

A bell tower with a gazebo and gallery on the second floor "from where there is the most beautiful of views of the Niemen," as founded by Michał Józef Sapieha, Voivode of Podlasie on the axis of the hermitage garden. The volume of the bell tower showed the location of the hermitage in the landscape as seen from the river.¹¹⁵

Apart from the hermitage by the monastery, there were also "two side gardens, one on the right [...] planted with fruit trees—peaches, apples, plums, and sour cherries—and a second on the left [...] with vegetables for the convenience of the kitchen," with fruit trees on the borders of the quarters, presently only remnants.¹¹⁶ These gardens were also isolated with enclosure walls of timber logs between masonry pillars. Gardens and even a forest was subject to enclosure and beyond it, being the property of the monastery, were an inseparable part of each hermitage: a place for perfecting the soul and the work of hermits, and moreover providing supplies for life in the monastery—vegetables, herbs, fruits, fuel, and building material.

In 2018 Mindaugas Paknys published studies on the Baroque gardens in Požaislis on the basis of 18th and 19th century sources. He confirmed that the Požaislis gardens were planed over the years 1664–1667 and were cultivated from the very beginning. Their location has not changed to this day. Vegetation was planted and cultivated by the monks over the entire grounds of the hermitage. It was noted that in their gardens by their cells, they prepared seedlings of fruit trees, grape vines, boxwoods, peonies, and other flowers by themselves. They also cultivated the orchard planned in quarters, mainly pears, apples, plums, and sour cherries.¹¹⁷ When problems occurred in the cultivation of the trees or gardens, they were discussed in the monastery chapter house. "In accordance with the Camaldolese Constitution, the prior had to request the opinion of the fathers and receive their permission for the cutting down of trees. In 1737, the chapter of the monastery of Požaislis considered and gave permission for the cutting down of wild growing trees on one side of the garden as they were impeding the growth and exposure of fruit trees."¹¹⁸

More exotic plants were cultivated in Požaislis in the mid-18th century—grapevines and nuts—as well as flowers—lilies and peonies. The author also presented principles of care for the gardens and harvests. The fathers designated a Camaldolese monk (a gardener) who directed the cultivation of plants, organized the collective work of the monks in the garden, and depending on the season of the year and if needed, took care to deliver fresh

¹¹⁴ R. Witkowski, *Wizyta kościoła...* [Visit to the church...], op. cit., pp. 241–243; S. Meškauskas, *Pažaislis...*, op. cit., pp. 35–37, fig. 9, 21, and 22.

¹¹⁵ S. Meškauskas, *Pažaislis...*, op. cit., p. 38, fig. 23.

¹¹⁶ R. Witkowski, *Wizyta kościoła...* [A visit to the church...], op. cit., p. 244.

¹¹⁷ S. Meškauskas, *Pažaislis...*, op. cit., p. 34–35, fig. 20, 28; R. Witkowski, *Wizyta kościoła...* [Visit to the church...], op. cit., p. 249.

¹¹⁸ M. Paknys, *Pažaislio kamaldulio sodai...*, op. cit., p. 72, footnote 16, pp. 75–76.

fruits to every cell. In the second half of the 18th century external help was hired for assistance in the gardens and as supervision as well as for protection against thieves. At the beginning of the 19th century the monks started a plantation of hops.

The actual architecture of the hermitage in Pożajslis has survived in a relatively good state. This is in spite of the fire in 1755 and the damage, mainly on the grounds of the hermitage, following the shutting down of the heritage by the Russian authorities and the departure of the Camaldolese in 1832. In the 19th century the fruit and vegetable garden was enlarged in the northeast direction up to the edge of the escarpment. Presently, the former hermitage garden with its three preserved hermit huts, fruit orchard, and vegetable garden has been subject to revitalization. The landscape surrounding the hermitage has undergone significant degradation: the timber church was demolished and the land that was once characteristic of the location of the hermitage with its wilderness highlands and the Niemen River escarpment has been transformed into the Kaunas Reservoir. Granit posts marking the beginning of the axial alley to the hermitage have survived from the direction of the road from Kowno. Today, as in the past, the monastery buildings with the dominating volume of the church with its dome and towers are visible.

It was during this same period that King Jan Kazimierz, possibly prompted by Pac, founded a Camaldolese hermitage on royal land on the island of **Wigry** in the Lithuanian forest on January 6, 1667. Following confirmation of the foundation by the Sejm [Parliament] and receiving the consent of Clemens IV and the Bishop of Wilno [Vilnius], the hermitage was already established in 1668. The Camaldolese initially lived in a hunting lodge built by King Władysław IV, to subsequently raise a temporary timber hermitage under the direction of Don Franciszek Wilga, the former prior of the Cracow and Warsaw hermitages, “cut down the forest and prepared the land [...] for the fabrication of the needed hermitage,” with the assistance of duly employed local craftsmen.¹¹⁹

Following a fire in the hermitage in 1671, preparations were launched for the building of a new hermitage in May of 1678. Michał Anioł became the first prior in 1685. This is certified by the fact that in 1678 construction of the hermit's cells next to the timber church was completed. The building of the masonry hermitage was lengthy. It took until 1693. This is because earthworks following the clearing of the forest were very substantial. The island was connected with the mainland by a causeway and an artificial hill was created on which, on the level area, a symmetrical, axial complex with the church at the center was planned [fig. 22A]. The entrance onto the church square on the upper rectangular platform was by way of stairs through an arcaded gate in the *foresterium* building, as was the case in Pożajslis. The church square was surrounded by a retaining wall from the north, while the bishop's residence was on its south side. Next to the residence, to the east, was

¹¹⁹ P.T. Lugano, *La Congregazione...*, op. cit., p. MB; L. Zarewicz, *Zakon Kamedułów...* [The Camaldolese Order...], op. cit., pp. 47–49; W. Kochanowski, *Architektura zespołu pokamedulskiego w Wigrach* [The architecture of the post-Camaldolese complex in Wigry], in *Studia i Materiały do dziejów Suwalszczyzny* [Studies and materials on the history of the Suwałki Region], edited by J. Antoniewicz, Białystok, 1965, pp. 143–148.

most probably the infirmary.¹²⁰ There was a gate in the hermitage walling behind the church and behind the square (today a lawn with shrubs). This was on the axis of a broad garden alley between two rows, five cells each with gardens, on its sides, supported by retaining walls. The axis of the alley was closed by the clock tower in the garden, visible not only from the grounds of the hermitage, but also from the entrance side of the hermitage. A third row of hermit huts with gardens was located on a lower level, on the terrace along the retaining wall from the south. A service yard with an entry gate from the west in the building with the kitchen and refectory was located on the opposite side, from the north. The entrance to this part led across a bridge from the limits of the hermitage as closed off by a canal, farther along the northern shore of the lake and the main hermitage gate with the gatekeeper's hut located in the front from the west, on the side, below the stairs to the gate of the church square [fig. 22 B].

The whole complex was most probably designed by the chief architect of Kazimierz Michał Pac, the founder of the Pożajslis hermitage, Pietro Puttini. For its part, the Church of the Immaculate Conception of the Virgin Mary, built over the years 1694–1745 (after the death of the architect) on the previously designated site, shows connection with the creativity of architects from the Warsaw community, such as Tylman van Gamen and Józef Pioli.¹²¹

The Wigry hermitage was among the richest, which found confirmation in the fact that in 1715 it was the holder of five granges, thirty villages, the town of Suwałki, twenty-eight lakes, etc. It was also outstanding in that it had three huge gardens. In addition to the sixteen gardens by the cells as well as on the axis of the hermitage on the upper terrace, there was a large fruit and vegetable garden with a pond connected to the lake, below the retaining wall with stairs, on the lower terrace behind the bell tower. It was there that “there were 587 fruit trees, eight cold frame beds, and an orangery” [fig. 22 C].¹²²

By the grange, on the northwest side of the hermitage, there was a vegetable–fruit garden, planted with 585 fruit trees. Not far, below the bishop's house, there was a small ornamental garden. A third garden, a vegetable garden, was cultivated beyond the enclosure,

¹²⁰ Archival sources and a plan of the hermitage in Wigry with its gardens in W. Kochanowski, *Architektura...* [Architecture...], op. cit., fig. 19. Compare with the monastery site plan in accordance with the map of the General Staff, file no. 5564; topographical map—site plan of the buildings file no. 5565, survey measurements of the church from 1923, file no. 5566: *Teki Ciołka* [The Ciołek portfolios] NiD Collection as well as a perspective cross-section of the buildings, drawing by M. Kuzma, 1925, according to O. Sosnowskiego in the Collections of ZAP WA PW; M. Brykowska, *Wartości architektoniczno-przestrzenne zespołu pokamedulskiego—Eremus Silvae Aurea w Rytwianach* [The value of the architectural-spatial post-Camaldolese complex], in *Idźcie do Źródła...* [Go to the source...], op. cit., p. 57, fig. 8.

¹²¹ W. Kochanowski, *Architektura...* [Architecture...], op. cit., pp. 161–163; M. Karpowicz, *Isidoro Affaitati...*, op. cit., pp. 90–92.

¹²² M. Ambroziewicz, *Uwagi do rekonstrukcji zespołu pokamedulskiego w Wigrach* [Comments on the reconstruction of the post-Camaldolese complex of Wigry], “Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” [Heritage Bulletin of the Podlaskie Voivodeship], 1999, no. 5, pp. 183–194, fig. 1.

by the road to Magdalenka. Only Camaldolese worked in the gardens, but they were under the supervision of the gardener. The last one was Adam Witkowski. On the east, a bestiary was located between the enclosure wall and the canal, something not found in any other hermitage.

The Russian authorities confiscated the Order's property in the years 1796–1800 and removed the Camaldolese from the hermitage, which was devastated. During the First World War, the church was ruined. It was rebuilt in 1922 in accordance with a design by Oskar Sosnowski. After successive damage over the last war, the complex was gradually subjected to revitalization.¹²³

The hermitage in Szaniec was the last one in Poland. It was founded by Józef Władysław Myszkowski, Entailer of Pinczów. He received the permission of the Order authorities in Monte Corona after visiting Rytwiany on April 27, 1725. In May of 1726 construction was managed by Don Emilian Wosiński from Cracow's Bielany with two workers. The timber hermitage was erected in the center of a dense forest. It was planed on a single axis—a gate, square, the Church of the Assumption of the Virgin Mary and of St. Joseph with a tower, and eight cells with gardens in two rows behind the church. The complex also included a guest house on the church square and most probably a building with the refectory (as well as a kitchen?) and infirmary (as in Rytwiany) alongside the church. What is known as the “hermitage wilderness with a large fruit and vegetable garden” was located on the grounds all of which were surrounded by the enclosure wall. The hermitage was abolished in 1819.¹²⁴

For its part, the year 1794 saw the building in Italy of the **Di Canonica in Todi**.¹²⁵ The construction of the hermitage was extended to the prepared mountain slope with the church in the center and entry from the side along the monastery building [fig. 23A]. The hermitage building, with its cells and gardens, was located on the side of the church [fig. 23B], while in front of the buildings on the slope was a large fruit orchard divided by an alley.

¹²³ Compare with footnote 120 as well as survey measurements performed by the Department of Polish Architecture of the Warsaw University of Technology and a design by O. Sosnowski in the Archives of New Records—e.g., M. Brykowska, *Pustelnie i architektura...* [Camaldolese Hermitages and Architecture...], op. cit., pp. 94–95, fig. 17; P. Jamski, *Rysunki dokumentacyjne małej architektury i detalu rzeźbiarskiego w kościele w Wigrach w roku 1921* [Documentation Drawings of the Small Architecture Structures and Senipted Details in the Church at Wigry in 1921], in *Kameduli w Warszawie...* [Camaldolese in Warsaw...], op. cit., pp. 361–376. Numerous scientific–heritage studies of the PKZ Heritage Conservation Studio in the collections of the WKZ Voivodeship Heritage Officer of Białymstok, compare with M. Brykowska, I. Oborska, and B. Urbanowicz, *Zalecenia i wytyczne konserwatorskie do Zespołu Pokamedulskiego w Wigrach* [Heritage recommendations and guidelines for the post–Camaldolese complex in Wigry], mps, 1986, WKZ Archives in Białystok.

¹²⁴ L. Zarewicz, *Zakon Kamedulów...* [The Camaldolese Order...], op. cit., pp. 11–28; M. Mülitzer, *Die Architektur...*, op. cit., pp. 296–297; F. Rusek, *Eremus Marchionals, czyli pustelnia kamedulów w Szańcu 1722–1819* [Eremus Marchionals or the Camaldolese hermitage in Szaniec 1722–1819] (pdf).

¹²⁵ M. Mülitzer, *Die Architektur...*, op. cit., pp. 158–159; G.M. Croce, *Monasticon Coronense...*, op. cit., pp. 88–89, and 99.

THE BAROQUE ARCHITECTURAL–SPATIAL COMPLEX WITH GARDENS IN THE CAMALDOLESE HERMITAGES IN AUSTRO–HUNGARY

The most interesting hermitages from the end of the 17th and the 18th centuries built on the lands of Austro–Hungary were outstanding in their Baroque compositions designed by architects together with their magnificent gardens. Domenico Martinelli designed a hermitage for the Camaldolese near **Nitra** (Slovakia) on the slope of Zabor Mountain in the forest below the castle in 1692.¹²⁶ This was a foundation of Bishop Blasius Jaklina. Construction began after the clearing of the forest and the shaping of terraces for the building of a regular axial complex with a church in the center. The entrance led up the southern slope. It took a turn eastward by the southern garden wall to reach the arcaded gate in the two–story *foresterium* building on the lower courtyard on the axis of the complex. This courtyard was closed to the east by a retaining wall with twin stairs and by two buildings on the sides (on the north, most probably for the conversi brothers, with the kitchen and refectory on the opposite side). The above discussed square–shaped church square with steps leading to the church, closed by walls on the sides and a balustrade in front, creating an important point for viewing the expansive terrain [fig. 24A and 24B].

A wall with three gates surrounded the hermitage. It was planned with three axes. On the main axis, it surrounded the side façades of the church and its tower from the south. Behind the church was the location of a wide garden (26 m) separated from the retaining wall by stairs on the sides that led to a higher level and onward to a successive terrace with a well (?), a gazebo for viewing, and two cells with gardens on the sides. The two side axes of the hermitage span four terraces have two rows of four cells with gardens on their sides. The entry to the inner row of cells led from the garden along the church façades. The external rows had independent entries with gates in the western walls, where the northern cells were accessible through the service yard with the stable and coach house while the southern ones formed a four–quarter garden terrace adjacent to a second quarter garden. Both gardens had wells in their centers. The hermitage was surrounded on three sides by a regular wall with garden towers in the corners. The Camaldolese hermitage in Nitra was built not only in accordance with the Order's program, zones, and models, but it also aligned with principles for composing gardens in effect during the Renaissance and the 17th century for residences.¹²⁷

At the same time, a second, albeit significantly smaller, hermitage was built thanks to the foundation of Prince Paul I Esterhazy in 1700. It was built on the side of a mountain, amidst forests below a castle in the village of **Landsee** (Slovakia).¹²⁸ It was a regular–shaped complex on leveled land with the church in the center. Surrounded by an enclosure and

¹²⁶ M. Mülitzer, *Die Architektur...*, op. cit., pp. 420–235; M. Mülitzer, *Einhelt und Vielfalt.../Jedność i różnorodność...* [Unity and diversity...], op. cit., pp. 68–69.

¹²⁷ G. Ciołek, *Ogrody...* [Gardens...], op. cit., pp. 29–82.

¹²⁸ Presently a ruin. A description of its gardens is based on the publication of plans from 1745 and in the 19th century as well as according to a reconstruction found in M. Mülitzer, *Die Architektur...*, op. cit., pp. 428–435, fig. 7.3.14.

retaining wall, the hermitage was made up of several spaces subordinated to the main axis: a fenced off small square-shaped church square, a garden around the oriented church and the hermitage garden behind the church with two rows of four cells with gardens on the sides [fig. 25]. There was a lower, regular two-part terrace garden on the church gate axis. Next to it, on the southern side on the slope were steep steps to the hermitage leading to the courtyard by the church's southern façade. The opposite side was the location of the hermitage's fenced off forest designated for strolls by the fathers.

On the perpendicular axis, marked from the south by an entry into the church near the tower, there was a courtyard with a reservoir/well and a double-winged building with guest rooms, refectory, kitchen, and library. The lower floor was accessible from the lower terrace, with a service building from the south. Two garden terraces were located lower down on the axis. They were most probably vegetable gardens and were connected to the building by the stairs. Gardens and fruit orchards, also encompassed by the enclosure, were found on the north, along the entire regular segment of the hermitage and along the hermitage to the south.

An interesting architectural layout for a hermitage was found in **Czerwony Klasztor** [Red monastery] in the Pienin Mountains on the Dunajec River on the Slovak-Polish border. It was founded by Bishop Władysław Małasowski in 1710 as the site of a monastery abandoned by the Carthusians in 1567.¹²⁹ The new Camaldolese hermitage undoubtedly utilized the walls of the Carthusian architectural-spatial layout: the oriented Church of St. Antony in the center behind which, on the axis, was a great hermitage garden with a well, surrounded on three sides by rows of eleven hermit huts with gardens connected with the church by a corridor. The building complex was also unique due to its cloister and monastery wings with a refectory, kitchen, and pharmacy to the north of the church. The opposite side was the location of a cell and garden for the prior.¹³⁰ The walled church square was in the front and had a gate by the gatekeepers building on the side of the service yard on the north, with an exit to the garden farther away.

The last of this group of hermitages was founded by Count József Esterházy in **Majk** (Hungary) in 1734. The design was developed by Architect Franz Anton Pilgram, who had previously been employed in the expansion of the Kahlenberg hermitage. The construction was managed by László Radossányi, General Vicar of the Order.¹³¹ This had an impact on the building of the Camaldolese hermitage in accordance with the regulations and practices of the Order and, at the same time, using a Baroque axial composition with squares and gardens [fig. 26 A]. The hermitage was located on a small slope, in the depths of the forest, its plan was regular with the traditional subdivision into two parts. The hermitage buildings, with the church in the center where on the northeast subordinated to a single axis.

¹²⁹ Ibid., pp. 436–446.

¹³⁰ Ibid., pp. 440, 7.4.12, and 7.4.14; the author presented a plan of the reconstruction of the Carthusian and Camaldolese hermitage.

¹³¹ Ibid., pp. 445–447; the painting with a view of the hermitage specifies its foundation date—1734. Compare with the reconstruction, fig. 7.5.4.

The entrance to the hermitage led through a “neck” from the northeast to the gate on the axis of the complex to a semicircular square surrounded by trees and farther on through an impressive gate in the wall to a rectangular courtyard in front of the façade of the two-story *foresterium* with a gate on the axis of the church square. A wide tree-lined alley led through the square to the church façade. It was flanked by two hermit huts with gardens. Two side wings served to close the lawn-covered square on both sides of the alley. The one on the north was the infirmary while that on the south by the well was the kitchen and refectory.

The hermitage garden did not have a typical plan. It was rectangular with hermit cells and gardens on all four sides around the church. Two cells with gardens were located by the façade, two rows with six cells each along the side façades, and two on the main axis closing the complex. The space behind the church was filled with two rows with three cells and gardens each, isolated from the external rows by lawns and tree-lined alleys. The planning of the gardens from the south along the length of the whole regular building structure of the hermitage is exceptionally interesting. The service section on the side has five terraced quarter gardens separated by retaining walls with stairs going downward toward the south [fig. 26 B]. The most noteworthy was the ornamental garden adjacent to the building. It had a fountain in the center and a well by the wall. The remainder were vegetable and herbal gardens. A huge fruit orchard, accessible through a gate from the service courtyard, was adjacent to the retaining wall parallel to the hermitage to the west. A small strip of vegetation filled the space from the north and east between the cells with their gardens and the enclosure wall. A lake was located outside the enclosure in the forest. After the abolition of the Majk hermitage in 1782, the architectural-spatial complex has, to a great extent, been preserved, but without the church (apart from the tower) and gardens.

* * * * *

In the 19th century most monasteries were abolished on the basis of state decrees. This occurred during the Napoleonic period in Italy, by decree of Emperor Józef II in Austro-Hungary, and in the Polish-Lithuanian Commonwealth during the Partitions. Of the discussed group of twenty-six hermitages, the hermitages of Cracow's Bielany in Poland, and Monte Rua and Tuscolano in Italy are the only ones that remained active without a break. Moreover, the Camaldolese recovered their hermitage in Bieniszew as well as in Rocca di Garda, where the Benedictines lived together with the Camaldolese. Currently, their superior is a Pole, Don Piotr Hipolit Graduszewski.¹³² The Camaldolese hermitages

¹³² Hermitages of the Camaldolese Hermits of Monte Corona (Er. Cam.) have been established in the 20th century, two in Europe, in Italy and Spain, and three in the United States and Venezuela. In 1998, Architect Matthias Mülitzer, Ph.D. designed the hermitage in Venezuela. It was under construction up to 2006. M. Mülitzer, *Die Architektur...*, op. cit., pp. 62 and 69–73; M. Mülitzer, *Zur Architektur von zwei Klisternebauten in Österreich und Venezuela 1986–2017* [On the architecture of two new monasterial buildings in Austria and Venezuela], in *Silva Aurea a Rytwianach 1617–2017. Studia z dziejów kościoła i erem* [Studies on the history of the church and hermitage], edited by Fr. T. Moskał, Sandomierz 2021, pp. 336–350.

of the 17th and 18th centuries together with their gardens have passed into history. However, most of them are utilized by Church or secular authorities. Those assigned the status of historical monuments are encompassed by heritage care and are subject to revitalization together with their gardens—e.g., Naples, Wigry, Cracow’ Bielany, and Pożajslis. In Rytwiany, the The Golden Forest Hermitage [fig. 27], with its rectoral church, the interior of which is of museum value, following conservation works and adapting to modern functions, was recognized as a Monument of History in 2018.¹³³

A SUMMING UP OF RESEARCH INTO THE HISTORICAL GARDENS OF THE CAMALDOLESE HERMITAGES

The gardens of the Camaldolese hermitages in the 17th–18th centuries established interdependently with the architecture not only make up an separate group as compared with other orders, but also have many common features with them, as is the case within the community. In 2016, Matthias Mülitzer encapsulated the question of the Camaldolese complexes and architecture exceptionally accurately. He stressed their “unity and diversity.”¹³⁴ It is for this reason that the varied history and planning of the gardens were discussed separately for each hermitage taking into account their individual features while simultaneously showing their dependence on the Camaldolese Rule and tradition throughout the whole congregation. Significant transformation in the planning of the hermitages and the architecture can be noticed when tracked collectively, regardless of nation. Thus, the architectural–spatial complexes of Polish hermitages, when better examined, are integral with the history of Italian and Austrian hermitage.

The most cohesive elements of the assumptions and architecture of the Camaldolese hermitages were the Rule/Constitution and regulations of the General Authorities as well as the functional subdivision of the buildings and gardens into two enclosure zones. For the most part, Camaldolese hermitages were located in mountainous terrain, on the slopes of mountains, or on escarpments overlooking rivers (e.g., Warsaw’s Bielany and Pożajslis), always at a distance from cities, in dense forests, guarantying the monks the isolation needed to concentrate on prayer and contemplation. In accordance with Renaissance and Baroque theory during the Early Modern period, the hermitages were open

¹³³ The revitalizing of the hermitage and adaption works to meet religious and leisure functions as well as therapeutic ones are underway in Rytwiany under the management of Fr. Rector Wiesław Kowalewski as of the year 2000. The most recent years have been devoted to the revitalizing of the gardens in accordance with the designs of Zbigniewa Myczkowski. M. Brykowska, *Pustelnia Złotego Lasu w Rytwianach – jako Pomnik Historii* [The hermitage of the Golden Forest in Rytwiany: A monument of history], *Ochrona Dziedzictwa Kulturowego* [Protection of Cultural Heritage], 2019, no. 7, p. 25–41; K. Curyło (Editor), *Rytwiańska pustelnia wśród Pomników Historii regionu Świętokrzyskiego. Przewodnik* [The Rytwiany hermitage among the monuments to history of the Świętokrzyski region: A guide], joint work, Sandomierz, 2021, pp. 30–94; *Atlas. Perła baroku w regionie* [An atlas: A pearl of baroque in the region], edited by Fr. W. Kowalewski and T. Moskal. Rytwiany 2022 (a photograph of the gardens following revitalization of the hermitage).

¹³⁴ M. Mülitzer, *Einhelt und Vielfalt...* [Unity and diversity...], op. cit., p. 57 and others.

to exquisite views of distant landscapes. This was the case in Monte Corona and very many others [fig. 2 B]. Or they were noticeable in the surrounding vegetation (towers and domes) as in Pożajslis and Wigry. Several hermitages, like Sacro Eremo and Rytwiany were hermetically surrounded by forests and only open to the sky [fig. 7 A].

The hermitages had to have been planned in line with the Camaldolese lifestyles, with the church at the center (with reference to the “laurel” types of the East and regulation) and in accordance with the Monte Corona model, “but not bigger” (1610). Over the years 1634–1624, following the decree of Urban VIII, there was a rapprochement of the two Camaldolese communities—Sacro Eremo and Monte Corona—where Camaldola was established as their motherhouse.¹³⁵ The whole area of the hermitage was always enclosed (in accordance with the decree of Gregory XV), initially by a fence, then an enclosure wall with a single gate and buildings subdivided into two zones on level land. Zone I was accessible to laymen (women on only specific days of the year) and included the access way, the church square and *foresterium* and annex building by the façade, the church nave, the house of the brothers conversi, the pharmacy, utility areas with the kitchen and part of the utility gardens. Zone II was accessible only for the Camaldolese fathers who were ordained (known as the choir) and novitiates who lived in the hermitage gardens in separate cells with gardens. The complex, usually located behind the church at a distance of approximately 10 m [33 ft.], was completely enclosed by a gated wall. This zone included the chancel, the choir for fathers, the chapter house with an upstairs library accessibly by way of portals in the side façades of the church, and the infirmity building. The church nave was designated for the hermits, who were obligated to participate in the Eucharist in front of the main altar and pray in the choir, in oratories in cells, and in the infirmary.

The Camaldolese conducted no pastoral work. Most churches were built in agreement with the Order’s regulations—one nave and a single *campanilla* / clock tower to the side. However, at times founders, despite prohibitions, commissioned designs for a nave with open chapels, central domed layouts, and central–longitudinal layouts (as in “open” churches).

The Camaldolese hermitages were capable of differing from each other in their layout, which was dependent on the terrain. The hermitage of Monte Corona was laid out on prepared land on terraces. Only the entry gate leading uphill was composed to be on the church axis. The Monte Rua hermitage was different in that it was located on the summit of a mountain with three levels of terraces surrounding it. The entrance to the hermitage led to the lower yard through a gate. From there, twin stairs led to the church square with a view of the surroundings. That composition was repeated many times over (Tuscolano, Gussago, and Rocca di Garda) on steeper slopes with three level. These hermitages had rows of cells with their gardens on terraces behind the church, based on retaining walls

¹³⁵ According to studies: L. Conigiello, *Dzieło Wenantego Eremity (O. Wenantego z Subiaco) we Włoszech* [The work of Wenanty the hermit (Don Venanzio da Subiaco) in Italy], in *Silva Aurea w Rytwianach 1917–2017. Studia z dziejów kościoła i eremu* [Silva Aurea in Rytwiany 1917–2017: Studies on the history of the church and hermitage], edited by Fr. T. Moskal, Diocesan Publishers and Printing House in Sandomierz, 2021, pp. 256–257. Don Venanzio da Subiaco worked for both congregations, for example.

(Monte Corona, Monte Rua, and others). Utility gardens were established on the slope, usually the southern slope. The entranceway going through enclosure grounds was surrounded by a wall (neck) and sometimes lined with trees (Pożaislis, for example) and was on land that was flat or slightly inclined toward the church.

The square in front of the church usually included a *foresterium* and the founder's house. At the time that square, as was the case for residences, also included stables and coach houses. There were two concepts governing common buildings for the Camaldolese: on courtyards on the sides of the church (e.g., Monte Corona, Cracow's Bielany, and Pożaislis) or as a single free-standing multifunctional single-story building (e.g., Naples, Nola, Tuscolano, and Warsaw's Bielany) located on the slope over a service lower floor by a garden.

All spaces in the monastery were filled with ornamental or utilitarian vegetation—vegetable gardens including the cultivation of herbs and large orchards and, if possible in terms of climate, vineyards, and olive and fig groves. At times, orangeries and gazebos were built amidst this vegetation. The role of forests was not only the isolation of the hermitage, but it also supplied building materials and fuel. Often, a forest was included in the enclosure and served as a place for strolls and meditation by the hermits.¹³⁶

There can be no doubt that the Order's architects and builders, fathers and brothers managing and supervising the construction process as directed by the Order authorities had an impact on preserving common planning rules. They were the ones who selected an appropriate location for the hermitage and, with the assistance of locally employed craftsmen, cleared the forests and prepared the land for building on terraces or on a single level, making it similar to a level desert, and building the monastery facilities.

There was no single, model design in the Order. However, an important role in the design of hermitages was played by Don Alessandro Secchi, the Camaldolese architect. His most mature design was the Monte Tizzano hermitage from 1619, which took into account land outside the enclosure (river and roads), Order regulations, and Early Modern architectural theory. A drawing from 1664, discovered by Matthias Muiltzer, makes it possible to note two zones of hermitage buildings surrounded by enclosure gardens and a forest [fig. 12].¹³⁷ Don Secchi, architect of the congregations, designed five hermitages in Italy (Tizzano 1, Di Centrale, Nola, Tuscolano, and Gussago). It was according to his concepts that hermitages were built in Poland and Austria—Cracow's Bielany, Rytwiany, Kahlenberg and, on their basis, Warsaw's Bielany and Pożaislis, for example.

The first hermitage built outside of Italy was that in Cracow's Bielany, most probably on the basis of a design brought in from Italy, composed on a single axis, consisting of a walled entranceway through a gate onto a square in front of the church in the center, with the founder's house and *foresterium* next to symmetrically located two courtyards on the sides of the church, with meadows and the hermitage behind it. It was the fathers

¹³⁶ Hermitages built after the ceremonial laying of the corner stone, inside the enclosure wall crowned by a cross, were a sacrum as a place for the Eucharist. W.J. Pałęcki, *Służba Boża...* [The Work of God...], op. cit., p. 119; M. Brykowska, *Kościół kamedułów...* [The Church of Camaldolese...], op. cit., p. 13.

¹³⁷ M. Muiltzer, *Die Architektur...*, op. cit., p. 156.

who arrived from Italy who personally laid out the buildings on the leveled rectangular land as well as southern gardens behind retaining walls on terraces and on slopes in line with the nature of the surroundings. The Italian Renaissance garden was the preferred model applied with small changes in successive hermitages in the Commonwealth and in Lithuania and in versions expanded by architects in the lands of Austro–Hungary in the 18th century.

It was also Don Silvano Boselli, son of the Count of Bergamo, who although not trained as an architect, gained significant experience working with architects, including Don Secchi, had influence over the layout and architecture of several hermitages. Don Boselli managed the construction sites of the Order in Rytwiany, Kahlenberg, and Gussago efficiently. He participated in work on Cracow's Bielany (1621–1624) following the construction catastrophe and the southern wing as well as in preparations for the building of the hermitages in Pożaislis and Bieniszew. He is also credited with the remodeling of the church in Brescia. The same monks made their appearance at various construction sites, as experts in organizing the work. The role of the Camaldolese in the construction process of hermitages has not been fully appreciated to date.¹³⁸

However, outstanding founders had a greater impact on the architecture of the churches in the hermitages (excluding the body around the chancel encompassed by the papal enclosure): Pope Paul V (Tuscolano), bishops (Nitra and the Red Monastery), the Emperor (Kahlenberg), kings (Warsaw's Bielany and Wigry), princes (Landsee), magnates (Cracow's Bielany, Rytwiany, and Pożaislis),¹³⁹ and others. It was to this end that founders employed Italian architects—Domenico Fontana, Andrea Spezza, Pietro and Carlo Puttini, Isidoro Affaitati of Albogasio, Giovanni B. Frediani of Lucca, Józef and Jakub Fontana, Domenico Martinelli, Dominik Merlini, and Pietro Rossi—and builders—e.g., Walenty von Saebisch, Jan Adam Stier, Franz Anton Pilgram, and many others who are not known by name performed design work from Austro–Hungary. It was they who took into account the motives of the founders and stylistic changes in architecture, building in ways that were not always in agreement with the Monte Corona church model and Order regulations—the spatial layout of the naves, such as open chapels in the churches or central, domed naves, and even towers in the façades. At times, the founders approached the Order authorities seeking departures from the rule of poverty and employed sculptors, stucco workers, such as Giovanni Battista Falconi (Cracow's Bielany and Rytwiany) and Giovanni Maria Merli (Pożaislis), and painters—e.g. Don Venanzio da Subiaco (Rytwiany, Camaldoli, and other hermitages in Italy), Michelangelo Palloni (Pożaislis and Warsaw), Carlo de Prevot (Rytwiany), and Jerzy Petri (Bieniszew). The churches of the hermitages within the lands of the Commonwealth showed high artistic quality.

¹³⁸ M. Brykowska, *Pustelnia Złotego Lasu...* [The Golden Forest Hermitage...], op. cit., p. 231, footnote 24; Fr. A. Bruździński, *Bielany...*, op. cit., pp. 49–51; M. Mülitzer, *Die Architektur...*, op. cit., compare with the monograph on hermitages by G.M. Croce..., op. cit., pp. 18, 102, and 108.

¹³⁹ K. Guttmejer, *Siedemnastowieczne fundacje...* [Seventeenth century foundations...], op. cit., pp. 55–79; Z. Bania, *Tęczyńscy i inni wielcy fundatorzy w Rytwianach* [Tęczyński Family and other Great Founders of the Hermitage in Rytwiany], in *Silva Aurea...*, op. cit., pp. 153–162.

Gardens were established in line with principles introduced by the Benedictine monks. They differed from each other to a greater or lesser degree in their layouts, forms, and vegetation. This topic as discussed in the article, connected with the architectural–spatial layout of each of the Camaldolese hermitages, requires further study. As is known, their form and vegetation were dependent on climate and the configuration of the terrain, and, as a work of art, on stylistic transformations. However, the gardens of all the hermitages also had many common features. They differed in their religious content, symbolism of form, and vegetation as well as the *sacrum* of the walled off grounds identified with Paradise. This topic also pertains to the Carthusians and the hermitages of the Discalced Carmelite Monks and shall be enriched as a whole in Part 2, to be printed in successive “Studia...” [Studies].

SUMMARY

This study looking at research on hermitage gardens of monks belonging to contemplative orders in the 17th and 18th centuries will appear in print in two parts. Part 1, presently being printed, makes reference to the architectural–spatial complexes of the Camaldolese Hermits of Monte Corona Congregation (Er. Cam.), with special consideration for questions relating to their gardens—omitted to date in the literature on the history of the Order. The article is based on the author’s own, multiyear research as well as published sources, works on the spirituality of the Camaldoles and the histories of the individual hermitages. The introduction encompasses the common sources behind the emergence of contemplative orders in Europe as drawn from the practices of the hermits of the East in the first centuries of Christianity, and a brief analysis of the gardens of those monks. The article presents the Camaldolese hermitages of the entire congregation erected in the 17th and 18th centuries—in Italy, the Polish–Lithuanian Commonwealth, and in Austro–Hungary—in chronological order in four parts. The role of the Camaldolese in the process of effecting the foundation, choosing the location for the hermitage, church, and gardens as well as the program, composition, and architecture, as dependent on the Order and the founder, are all taken into account. A summary identifies both common features and differences in the spatial layout and architecture of the Camaldolese hermitages. Conclusions stemming from research into the gardens—their types, forms, and contents as works of art with far-reaching religious symbolism and the *sacrum* of the landscape—are presented, together with the Carthusian architectural–spatial complexes and the hermitages of the Discalced Carmelite orders in Part 2.

Key words (Part 1): Camaldolese, gardens, sacral architecture, 17th and 18th centuries, Italy, Polish–Lithuanian Commonwealth, Austro–Hungary.